

S. LACZKÓ ANDRÁS

Kegyetlen gazdagság, anyagi mennyország

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK
190. szám

Szerkeszti:
FÓRIZS GERGELY

HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

S. LACZKÓ ANDRÁS

Kegyetlen gazdagság, anyagi mennyország

Költészet és gazdaság a 18–19. századi magyar irodalomban

r e c i t i

Budapest · 2024

A könyv megjelenését támogatta a „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana” MTA Lendület Kutatócsoport



Lektorálta: HITES SÁNDOR

A borítón: „Divatkép a Végeyleti Tánczvigalmakhoz”, *Pesti Divatlap*, 1844. december; Birtok cukornádültetvényvel (metszet, *Recueil de planches, sur les sciences, les arts libéraux, et les arts mécaniques, avec leur explication – Deux cens soixante & neuf planches, premiere Livraison*, Paris: Briasson, David, Le Breton, Durand, 1762)



Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható. A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 0075-0840
ISBN 978-615-6255-96-9
978-615-6255-97-6 (pdf)

Kiadja a Reciti,
a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézete
tartalomszolgáltató portálja • www.reciti.hu
Olvasószerkesztő: Szatmári Áron
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
A MAGYAR VÁSÁRLÓ ÉS A VILÁGPIAC Gazdaság és erkölcs Erszényházi Pál és Gyomordi kisasszony dialógusában	13
KÁVÉ, CUKOR, ISZONY Barcsay Ábrahám <i>A' Kávéra</i> című versének (eszme)történeti kontextusáról	63
PÉNZ, FUKARSÁG, ALKU ÉS HONSZERETET Vörösmarty Mihály <i>Honszeretet</i> című versének értelmezési kontextusáról	121
PETŐFI, A VÉDEGYLET ÉS A KIRÁLY <i>A Védegyleti dal</i> mint propagandavers	185
ANYAGI MENNYORSZÁG, MAGYAR ÉDEN Bajza József: <i>Ébresztő</i>	205
A REKLÁM HELYE <i>A védegyleti agitáció és Garay János Iparvédegyleti dala</i> ...	245
SZÉP TESTBEN SZÉP LÉLEK? Szerelem és honszerelem Degré Alajos <i>Eljegyzés álarcz alatt</i> című vígjátékában	275
Irodalomjegyzék	291
Névmutató	317



ELŐSZÓ

A kötetben olvasható írások, az utolsó kivételével, a Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana MTA–BTK Lendület Kutatócsoport kutatási programjának keretében készültek az elmúlt öt év folyamán. Mivel a fejezetek mindegyike olyan 18–19. századi magyar szépirodalmi munkákról szól, amelyek témája valamilyen módon ökonómiai jelenségekkel is összefüggésbe hozható, ezért értelmezésükben kiemelten fontos szerepet kapott gazdaságtörténeti kontextusaik feltárása, és a költői nyelven előadott gondolatok háttérében álló (gazdaság)elméleti koncepciók bemutatása. Ezen az általános tematikus kapcsolaton és az interpretációk nézőpontjának ebből adódó hasonlóságán túl első pillantásra talán mégsem látszik kifejezetten egységesnek a gyűjtemény anyaga. Már csak azért sem, mivel úgy tűnhet, hogy a bennük tárgyalt szépirodalmi darabok keletkezésének kronológiai rendjében közölt írások két, egymástól karakteresen elváló blokkot alkotnak. Míg az első két szöveg (*A magyar vásárló és a világgpiac; Kávé, cukor, iszony*) Nagy János 1792-ben megjelent verses dialógusáról, illetve Barcsay Ábrahámnak valószínűleg ugyancsak a 18. század utolsó évtizedében készült, *A' Kávéra* írt költeményéről szól, az ezek után következő fejezetek témáit az 1840-es években, egészen pontosan 1843 ősze és 1845 tavasza között született művek – négy lírai darab és egy dráma – adják. A tartalomjegyzék láttán ezért az olvasónak teljes joggal támadhat az a benyomása, hogy a kezében tartott könyv nem több a magyar irodalom két, egymástól mintegy fél évszázadnyi távolságra lévő és kétségkívül jelentősen különböző korszakából válogatott alkotásokat elemző írások egy-

szerű kollekciójánál. Való igaz, hogy Nagy János és Barcsay Ábrahám két gyarmatáru, a kávé és cukor konzumációjával és ennek kapcsán a világkereskedelem, kolonizáció és rabszolgaság problémájával foglalkozó költeményei, illetve Vörösmarty gazdaság és hazafiság kérdését egymással összekötő *Honszeretete*, valamint az 1840-es évek közepén a honi ipar támogatásáért indult protekcionista mozgalmat, a Védegyletet népszerűsítő munkák nemcsak időben, hanem irodalom- és eszmetörténeti tekintetben is meglehetősen távol esnek egymástól. A kötet olvasása során azonban remélhetőleg láthatóvá válnak azok a kapcsolódási pontok, amelyek az általában vett gazdasági tematikán és az értelmezések perspektívájának ebből következő részleges azonosságán túlmenően szorosabban is összefűzik egymással a gyűjtemény egyes fejezeteit. Például az, hogy a 18. század végi versek és a védegyleti eszmét irodalmi eszközökkel propagáló, ötven évvel később született darabok egyaránt a vásárlás és fogyasztás problematikáját állítják középpontba. Nagy János költeménye az 1791 augusztusának végén a francia korona alá tartozó Saint-Domingue-on kitört rabszolgázadás magyar vásárlók életére gyakorolt hatásának szépirodalmi dokumentuma. Mivel a kolónia az akkori világ legnagyobb kávé- és cukortermelője volt, a területén zajló, az ültetvényekben komoly károkat okozó harcok következtében az Európában már hétköznapi fogyasztási cikkeknek számító gyarmatáruk ára az egész kontinensen, így a hazai piacon is jelentősen megemelkedett. Erszényházi Pál és Gyomordi kisasszony dialógusa szubjektív nézőpontból, belső párbeszéd formájában mutatja be az ellátási krízis magyarországi hatásait. A vita résztvevői az elbeszélő ›erszényét‹ és ›gyomrát‹, azaz énjének ›vásárlói‹ és ›fogyasztói‹ részét képviselik, amelyek/akik teljesen eltérő módon reagálnak az áremelkedés hírére. Mivel a dialógus szereplőinek egymással való vetélkedése a kávéval és cukorral kapcsolatos korabeli diskurzus csaknem teljes spektrumát lefedi, a szöveg fontos információkkal szolgál abban a tekintetben, hogy a 18. század végi magyar közönség milyen ismeretekkel rendelkezett az általa fogyasztott külföldi árukról, és ez az ismeretanyag hogyan

befolyásolhatta vásárlói döntéseiket. Míg Nagy viszonylag terjedelmes költeménye elsősorban a házi gazdálkodásra gyakorolt hatásának perspektívájából tárgyalja a háttérben álló történelmi eseményt, a magyar vásárlót/fogyasztót pedig a világpiacnak kiszolgáltatott helyzetben mutatja be, Barcsay Ábrahám mindössze nyolc soros verse rövidege dacára nemcsak rendkívül precíz és árnyalt költői ábrázolását adja a két árucikk európai konzumálását lehetővé tevő gazdaságtörténeti folyamatoknak és a rabszolgamunkával működtetett gyarmati gazdasági szisztémának, hanem kihangsúlyozza a vásárló ezek fenntartásával és működtetésével kapcsolatos erkölcsi felelősségét is. A' *Kávéra* az általa elfogyasztott édes ital ›véres‹ eredetével tökéletesen tisztában levő, ám azt mégis felhőrpintő bölcsének viselkedésében Barcsay saját korának súlyos morális dilemmáját, a kolóniákkal folytatott kereskedelemnek az európai gazdaság tekintetében rendkívül előnyös, sőt nélkülözhetetlennek látszó volta, illetve az ennek alapját képező rabszolga-kereskedelem, rabszolgamunka és a felvilágosodás humanizmusa közti ellentmondást viszi színre. Ennek feloldására a szöveg expressis verbis ugyan nem tesz javaslatot, ám a probléma felvetésével szembesíti a fogyasztót hétköznapi cselekedeteinek távoli hatásaival és a banális vásárlói döntések morális konzekvenciáival. Barcsay a luxuscikkek előállításának érdekében elkövetett bűnök ismeretében azokból ›részt hörpölő‹ bölcsé már nem csupán kiszolgáltatott végpontja, hanem aktív részese, tudatos mozgatója a világkereskedelemnek. A kötet utolsó négy írása egy olyan mozgalom irodalmi reprezentációiról szól, amely már kifejezetten a vásárlói tudatosságra építette agitációs stratégiáját. Az országos szervezatként 1844 októberében megalakult Védegylet a hazai közönség fogyasztói szokásainak megváltoztatása, az etikus, vagyis a közösség érdekeit szem előtt tartó, hazafias vásárlói magatartás divatossá és tömegessé tétele révén kívánt piacot biztosítani a fennálló vámtörvények miatt jelentős versenyelőnyben lévő külföldi árukkal szemben a honi termékek számára, és elősegíteni ezáltal a belföldi ipar fejlődését. A kötetben tárgyalt művek a rövid életű mozgalom történetének 1844

ősze és 1845 tavasza közti szakaszába engednek bepillantást.¹ A három agitációs vers, Petőfi, Bajza és Garay költeménye ugyan – már csak funkciójuk azonosságából fakadóan is – sok tekintetben hasonlít egymásra, ám kontextuális elemzésük láthatóvá teszi és megmagyarázhatja a köztük lévő, részben a védegyleti propaganda retorikájában végbemenő változásoknak betudható differenciákat is. Petőfi 1844 decemberének végén napvilágot látott *Védegyleti dala* a mozgalom indulásának időszakához kapcsolódik. A vers a későbbi agitációs darabokhoz viszonyítva igen szelíd hangvétele, és a Védegylet céljainak uralkodói szentesítéséről szóló záróstrófája a hazafias/honleányi vásárlói attitűd tömegessé válását illető kezdeti bizonytalanság lírai lenyomata. Bajza József egy hónappal később megjelent *Ébresztőjében* az agitáció már jóval magabiztosabb és harciasabb tónusban szólal meg. Az egyesület céljait népszerűsíteni igyekvő verses szövegek szerzői közül Bajza használta fel elsőként a hadi mozgósítás hagyományos zsánerét, a csatadalt arra, hogy a magyar közönséget egy alapvetően békés tevékenységre, a honi árucikkek fogyasztására buzdítsa. Az agitáció nyelvének megváltozásában tetten érhető, az iparvédelmi egyesület magabiztosabbá válását jelző retorikai fordulat mellett (és attól nem függetlenül) az *Ébresztő* szövege a fogyasztói mozgalom eredeti célkitűzéseinek módosulását is dokumentálja. A felütésében Árpád fiát küzdelemre serkentő költemény, túllépve az egyesület alapításának időszakában született szövegekben deklarált eredeti feladatértelmezésen, már nem pusztán a belföldi ipar és piac védelmére szólítja fel közönségét, hanem ennek örvén a magyar nemzetiség érdekeinek megóvására is. Bajza a 20. század közepéig igen népszerű verse a Védegylet kezdeti gazdasági patrióta programját sikeresen fordította le a nemzeti/kulturális protekcionizmus nyelvére. Garay János Bajzáéhoz hasonló, harci-

¹ A Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana MTA–BTK Lendület Kutatócsoport támogatásával 2023-ban elkészült, *A védegyleti eszme az 1840-es évek költészetében* című online antológia magyarázó jegyzetekkel kísérve közli az iparvédelem ügyével összefüggésbe hozható, 1844–1847 között született verses formájú szövegeket. (S. LACZKÓ 2023.)

asan mozgósító expozíciójú *Iparvédegyleti dala* irodalomtörténeti szempontból mindenekelőtt a magyar képviseleti lírában szokatlan érvelésmódja miatt izgalmas. A költő ebben az általa propagált egyesület céljának megfelelően, nem csupán fogyasztóként szólítja meg a hazafiakat és honleányokat, hanem a vevőit verseny társánál kedvezőbb ajánlattal kecsegtető kereskedő módjára, az egykorú reklámokéra emlékeztető meggyőzőési stratégiáival érvel a külföldivel szemben a hazai iparcikkek konzumációja mellett. Az *Iparvédegyleti dalban* a hon már nem pusztán szent, védendő és ápolandó térként jelenik meg, hanem mint a fogyasztói igények tökéletes kielégítője, az anyagi természetű vágyak tárgya is. Degré Alajosnak a kötet utolsó dolgozatában elemzett vígjátéka a gazdaságpolitikai indíttatású, 1844–1845 fordulóján egyre népszerűbbé váló, mind tömegesebben támogatott egyesület és az általa képviselte közügy intimszférára gyakorolt hatását mutatja be. Azt, hogy az ebben az időszakban elsősorban a honi ipar pártolása, a hazai termékek vásárlása által kinyilvánítható hazafiúi és honleányi elkötelezettség, vagyis a ›honszerelem‹ érzése miként befolyásolta a párválasztást és a párkapcsolatokat, és miként válhatott a szerelem a politikai meggyőzés eszközüvé. Ha más-más történelmi helyzetre vonatkozóan, egymástól jelentősen eltérő célkitűzésekkel és elméleti megközelítésekre támaszkodva és másféle nyelven előadva is, az eddig említett írásokban olyan rendre visszatérő kérdésfeltevésekkel találkozhat az olvasó, mint a luxus káros vagy hasznos voltának, az egyéni fogyasztói magatartás magánéleti és közösségi – a haza és nemzet, vagy akár az emberiség sorsának alakulására gyakorolt – hatásainak és a vásárló ebből adódó erkölcsi felelősségének firtatása, vagy akár a konzumáció gyakorlatán való változtatás lehetőségének felvetése. A kötet fejezetei ezért alkalmasak arra, hogy irodalmi reprezentációinak elemzésein keresztül – ha igen elnagyoltan is – felvázolják a hazai fogyasztói (ön)tudat alakulástörténetének az 1790-es évektől az 1840-es évek derekáig tartó, fél évszázados szakaszát. Ennek a történetnek igen fontos mozzanatáról szól a gyűjtemény egyetlen, közvetlenül nem a konzumáció problémaköré-

vel foglalkozó írása (*Pénz, fukarság, alku és honszeretet*) is. A dolgozat annak a folyamatnak a részeként és irodalmi lenyomataként kísérli meg értelmezni Vörösmarty *Honszeretetét*, amelynek során a gazdasági tevékenységek a hazafiúi szereprepertoár elfogadott elemeivé váltak, s amely ezért a honi termékek szelektív fogyasztását már mint honleányi/hazafias kötelességet előíró védjegyi mozgalom szempontjából is alapvető jelentőséggel bírt. Vörösmarty költeménye ebben az értelemben fontos összekötő elemet jelent a fogyasztói magatartással kapcsolatban a 18. század végén, illetve a következő évszázad közepén született szövegekben felvetett problémák között. Noha a könyv fejezetei önmagukban is megálló esettanulmányok, a kötet kínálta rendben olvasva a fentiekben elmondottak miatt alkalmasak lehetnek arra, hogy bemutassák a gazdasági tárgyú szépirodalom hazai alakulástörténetének egy szakaszát, kiemelve annak a fogyasztói magatartás változásának tekintetében fontosnak látszó fordulópontjait, és – éppen a feldolgozás kronológiai egyenetlensége teremtette kontraszthatás által – ráirányítsák a figyelmet az e csomópontok között végbemenő eszmetörténeti és poétikai változásokra. A gyűjtemény írásaiban felvázolt történet természetesen nem zárult le a 19. század közepén; az itt közölt elemzések kiindulópontként szolgálhatnak későbbi időszakokban, elsőként mindjárt a neoabszolutizmus éveiben, illetve a dualizmus korában született, a gazdaság és fogyasztás problémáját részben hasonló kérdésirányokból megközelítő, ám azt a fennálló helyzetnek megfelelően újraértelmező irodalmi művek vizsgálatához.

A MAGYAR VÁSÁRLÓ ÉS A VILÁGPIAC

GAZDASÁG ÉS ERKÖLCS ERSZÉNYHÁZI PÁL
ÉS GYOMORDI KISASSZONY DIALÓGUSÁBAN

A *Magyar Hírmondó* 1792. július 24-i számának *Tóldalékában*, *Erszényházy Pál és Gyomordi Kis-Asszony* címen egy verses dialógust látott napvilágot.¹ A szöveg szerzője, az ekkor már hatvanesztendős Nagy János szanyi plébános nem volt ismeretlen az egykorú olvasóközönség előtt, hiszen 1786 óta több kötete is megjelent,² s neve ekkoriban többször felbukkant az újságok oldalain is.³ A *Magyar Hírmondó* szövegközléséből a cím és a szerzői név mellett azt is megtudhatta a publikum, hogy a lapban nyár közepén lehozott poémát Nagy néhány hónappal korábban, „Április’ elein” szerezte. A keletkezés idejének feltüntetése ebben az esetben azért bírt jelentőséggel, mivel a költemény elkészítésének alkalmát egy olyan aktuális gazdasági/piaci esemény adta, amit – kiváltó okaival együtt – az előző hónapok folyamán visszatérően tárgyalt a hazai sajtó, így a *Magyar Hírmondó* is, nevezetesen

¹ NAGY János 1792.

² Nagy János életrajzát és fontosabb műveinek ismertetését lásd KERÉNYI 1939. Nagy *Nyájas Múzsza* című versgyűjteményéről lásd Csörsz 2020. A kötet egykorú hatásáról, Nagy János verseinek utóéletéről, valamint a kötet kapcsán Szaitz Leóval kirobbant vitájáról lásd PERGER 2019.

³ A kötetek megjelenéséről szóló egykorú tudósításokat lásd *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790. márc. 2., 276; *Magyar Kurir*, 1790. márc. 8., 260; *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. máj. 26., 253–254. 1792-ben, a dialógus közlését megelőzően Nagynak két verse is napvilágot látott a lapokban. A gróf Amadé Antal tiszteletére írt *Magasztaló Versét* a *Magyar Kurir* hozta le. (*Magyar Kurir*, 1792. márc. 27., 409–411.) A *Hálaadó Verseket, a’ Füredi vízi Nimfáról* című költemény szerzőjének nevét ugyan nem közölte a *Magyar Hírmondó*, de a szövegbeli (a *Nyájas Múzsára*, illetve Szaitz Leóval folytatott vitájára tett) utalásokból a korabeli közönség számára egyértelműen azonosítható lehetett a költő. (Vö. *Magyar Hírmondó*, 1792. márc. 13., 369–374.)

két fogyasztási cikk árának váratlan megemelkedése, vagy ahogy az alcímben olvasható: *A' Kávénak és Nádméznek Drágasága*.

A dialógus dolgok közepébe vágó bevezetője szerint a szöveg beszélője rendelést adott le boltosának e két gyarmatúrura, s az rendben el is küldte számára a kért hat font kávé és egy süveg cukrot. A vevő azonban rosszat sejt, mivel az eddig megszokott kék színű helyett fekete csomagolásban vehette kézhez a küldeményt. Előérzetét a kontócédula azon nyomban igazolja; a kereskedő ebben nem csupán a termékek megemelkedett áráról tudósítja vásárlóját, hanem megnevezi a kedvezőtlen változás okát („Említi *Domokos'* Szigetjének kárát, / Hogy 's miképpen ronták-el a' Fabrikáját”), s felkészíti őt annak további lehetséges következményeire is:

Hozzá tette, hogy ha még tovább is inni
Akarnék én kávé, és nádmézzel élni,
Most lenne ideje, most k'ék meg-szerezni,
Mert pénzen se lehet ezentúl meg-venni.

(*Napi hírek*) Az esemény, amelyet a kereskedő a kávé és cukor drágulásnak okaként jelölt meg, s amelynek további hatásaként azok hiánycikké válását prognosztizálta, nem volt más, mint a Nagy-Antillákhoz tartozó Hispaniola szigetének nyugati harmadát elfoglaló Saint-Domingue francia gyarmaton (a mai Haitin) 1791 augusztusának végén kitört rabszolgafelkelés.⁴ Az erről szóló első hírek nagyjából három hónappal később láttak napvilágot a hazai sajtóban.⁵ Elsőként (november 22-én) a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* számolt be lakonikus tömörséggel a szigeten ki-

⁴ A több mint egy évtizedig elhúzódó harcokat előidéző, végül 1804-ben a független Haiti létrejöttéhez vezető eseményekről lásd BLANCPAIN 2016, 57–124; J. NAGY 2012. A saint-domingue-i események jelentőségéről az európai és amerikai abolícionizmus, illetve a rabszolgák ellenállási mozgalmainak történetében lásd például DRESCHER 2009, 146–180; illetve WALVIN 2019a.

⁵ A felkelés kirobbanása és az arról szóló első hazai tudósítások megjelenése között eltelt idő hosszúságának magyarázata a jelentős földrajzi távolság, ami miatt Franciaországba is csak október végén futottak be az első hírek az eseményről. (Vö. BLANCPAIN 2016, 69; J. NAGY 2012, 51.)

robbant zavargásokról: „S. Domingó nevezetű Napnyúgoti-Indiai Kolóniájokban a’ Frantziáknak igen nagy kurutz világot indítottak a’ fekete emberek.”⁶ Néhány nappal később a *Magyar Kurir* valamivel részletesebb tudósítása már a rebellió lehetséges gazdasági következményeire is utalt, igaz, egyelőre csak a francia gazdaság vonatkozásában:

Sz. Domingó szigetéről már bizonyos tudósítás érkezett a’ Nemzeti Gyűléshez. A’ summája a’ tudósításnak tsak az, hogy itt a’ Szeretsenek, ölik, vágják, és mészárollyák azokat, a’ kinek eddig szolgálni tartoztanak. – Meg-eshetik hogy könnyen el-veszti Frantzia Ország ezen szép szigetet, pedig innen vett leg több hasznot a’ Kávé ’s Nádmez plántáknak természetéséből.⁷

A következő napokban megjelent, a zavargások megszüntéről⁸ szóló, majd ezt cáfoló híradások⁹ után a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* már az esemény hazai vásárlókat közvetlenül érintő aspektusát is megemlítette: „A’ tzúkor és kávé drágúl: de még drágább is fog lenni. Oka ennek *Domingó* szigete romlása, mely is egy kiváltképpen való Hazája vala mind a’ kettőnek”. A beszámolóból a lap olvasói azt is megtudhatták, hogy a gyarmaton kitört lázadás miért érinti igen érzékenyen Európa kávé- és cukorellátását, és azon keresztül őket is. A közlemény ugyanis – noha nem a legfrissebb adatokra hivatkozva – igyekezett számokkal is érzékeltetni a kolónia roppant jelentőségét a két termék előállítására és

⁶ *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. nov. 22., 671.

⁷ *Magyar Kurir*, 1791. nov. 25., 1488.

⁸ „A’ S. Domingói Kurutz-Világról, magából S. Domingóból Párisba érkezett szomorú jelentést, ott érte a’ Jamaikai vigasztaló tudósítás, mely az említett S. Domingói háborúnak el-tsenedesését jelenti.” *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. nov. 25., 688.

⁹ A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* december 2-án már arról értesítette olvasóit, hogy a „S. Domingói szörnyű pártütés nem tsenedesedett le, mint némelly Levelek után kezdték ezt hinni *Párisban*”, valamint, hogy a franciák előkészületeket tesznek „a’ fekete Emberek’ le-tsenedesítésére”. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. dec. 2., 720. Ugyanerről lásd még *Magyar Kurir*, 1791. dec. 2., 1520.

európai importja tekintetében. Az 1774-es évben óriási mennyiségű árut, „147,508000 font tzukrot; és 29700000 font kávéát szállítottak ki a' Frantziák S. Domingó-ból”, így a szintén jelentős termelőnek számító angoloknál „óltsóbban adhatták 15-20 procentó a' Frantziák a' kávéát és a' tzúkort”. Ennek az olcsóságnak azonban a cikk szerzője szerint a rabszolgák felkelése miatt most jó időre vége szakadhat. A lap a két fogyasztási cikk árának hosszan tartó emelkedését prognosztizálta, hangsúlyozva, hogy a gyarmati gazdálkodási rendszerben nem csupán a felégetett ültetvények helyreállítása, hanem az azokat művelő, s a harcok során meghalt rabszolgák pótlása is problémát jelent:

[E]l jö addig a' mint mondják öt hat esztendő is míg ismét helyre áll S. Domingó: úgy be fizettek annak azon fekete Emberek, kik eszközei voltak a' kávé, 's tzúkor természetnek; előbb ugyan szörnyü pusztitásaik, azután pedig magok pusztulása által. 15000-re teszik a' meg öletett fekete Emberek számát, mellyet nem egy könnyü dolog ki pótolni a' Frantziáknak.¹⁰

A felkelés elhúzódásával a gyarmattal kapcsolatos tudósítások a lázadók kegyetlenkedései, az áldozatok száma, valamint a lehetséges felbujtók és vezérek kilétét illető híresztelések¹¹ mellett mind többet foglalkoztak az események gazdasági vonatkozásaival. Egy „Cápból [Cap-Français] a' Sz. Domingó szigetének fő Várossából”¹² a francia Nemzetgyűlésnek írt jelentést idézve a *Magyar Kurir* 1791. december 2-án arról számolt be, hogy „[s]záz ezer Szeretsenek rebelláltak a szigetnek Északi részében, kik már 2 száz nádméz plánta helyeknél többet fel égettenek”.¹³

¹⁰ *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. dec. 9., 747.

¹¹ Ezekről lásd például *Magyar Kurir*, 1791. dec. 2., 1521; dec. 6., 1538; dec. 23., 1612; 1792. febr. 3., 157; febr. 14., 207; *Magyar Hírmondó*, 1792. jan. 10., 55; febr. 28., 294.

¹² A gyarmati adminisztráció központja valójában Port-au-Prince volt, de az üzleti és kulturális élet centruma ebben az időben az „Antillák Párizsának” is nevezett Cap-Français. (Vö. J. NAGY 2012, 19–20.)

¹³ *Magyar Kurir*, 1791. dec. 2., 1521.

A bő két hónap múlva a gyarmaton továbbra sem szűnő vérontásról tudósító lap szerint az „eddig tétetett kár már 500 Mill. Livrákra számláltatik”, két hétre rá pedig már legalább hatszázmillió livre-re taksálja a veszteséget.¹⁴ Mindeközben a fontos kávé- és cukorszigeten zajló történések európai piacokra gyakorolt hatásáról is egyre vészjóslóbb hírek érkeztek. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791 decemberének közepén arról írt, hogy bár a londoni „tzúkros magazinok mind teli vagynak; de a' tzúkor-kereskedők öszve-esküdtek, hogy a' tzúkor árrát 52 procentóval fellyebb-vigyék”.¹⁵ A drágulás szorosan összefüggött a saint-domingue-i eseményekkel, hiszen mint arról a *Magyar Kurir* tájékoztatta olvasóit, az angolok a rabszolgafelkelésnek a maguk legjelentősebb cukor- és kávétermelő gyarmatára, a francia kolónia szomszédságában fekvő Jamaicára való átterjedésétől tartottak. A kereskedők többszöri folyamodásának eleget téve ezért a kormányzat „egy egész gyalog Regiment” Barbadosról Jamaicára szállítását határozta el, „ugymint a' hová Sz. Domingoról legkönnyebben keresztül harapozhatnék a' rebellió a' Szeretsenek közzé”. Amit azonban, szólta a baljós kommentár, „ezen sziget tsak ugyan bajoson is fog ez úttal el-kerülni”.¹⁶

Olykor azért biztató hírek is keveredtek az európai cukor- és kávéimport további visszaesését és az árak jelentős növekedését jósoló beszámolók közé. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791 végi, *Vígasztalás az édes szájaknak* című cikke egy ültetvényesnek a francia Nemzetgyűléshez intézett levelére hivatkozva azt állította, hogy a rabszolgák által „fel gyújtott tzúkor-termő nád új jövést kezd hajtani, 's 50 milliónál többet érő tzúkrot bé lehet még kapni”.¹⁷ Másfél hónappal később azonban, a korabeli magyar sajtóban a saint-domingue-i felkelésről megjelent leg-hosszabb írásban a *Magyar Kurir* határozottan kiábrándította olvasóit az áremelkedés megállításával kapcsolatban esetleg még

¹⁴ *Magyar Kurir*, 1792. febr. 14., 207; illetve febr. 28., 268.

¹⁵ *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. dec. 16., 784.

¹⁶ *Magyar Kurir*, 1791. dec. 2., 1521.

¹⁷ „Vígasztalás...” 1791.

dédelgetett reményeikből, kijelentve, „[h]ogy a' nádméz és kafé Európában valahol oltsódjék, ez a' leg-első hazugság”.¹⁸ 1792 elejére a cukor és kávé árának elszabadulása miatt kitört franciaországi zavargásokról szóló hírek is elérték a magyar közönséget; Párizsban a „zabolátlan nép fel-töréssel fenyegeti a' még telyes magazinumokat”, a kereskedők pedig törvényes tulajdonuk védelmét kérik a Nemzetgyűléstől, tudósított a *Magyar Kurir*. A lap idézte egy „Sz. Domingó-beli vólt birtokos” folyamodványát is, amelyben a földjeit elvesztett ültetvényes többek között arról írt, hogy a felkelők elől még idejében kimenekített, s jelenleg minden vagyonát jelentő cukorkészletén a lehető legmagasabb áron szeretne túladni, ezért nem hajlandó azonnal piacra bocsátani azt. Az ehhez fűzött magyarázat minden bizonnyal figyelmeztetésként hathatott a magyar kereskedőkre és vásárlókra is: „Ennek [vagyis az ültetvényes cukorkészletének] mostani közönséges ára tsak 8 Millió: de kevés idő mulva fellyebb fog 15 Millióknál is hágni.”¹⁹ A franciaországi üzletekben tapasztalható drágaságról, áruhiányról és az emiatti zavargásokról szóló beszámolóknak²⁰ mellett 1792 elején a két fogyasztási cikk árának a Habsburg Birodalmon belüli emelkedése is téma volt a lapokban. „A' Bétsi Kávésok, négy krajtzarra tsapták egy ibrik kávénak az árrát, melly az előtt 3 krajtz. vólt”, írta a *Magyar Hírmondó*, újfent felhívva a közönség figyelmét a jelentős drágulás hátterében álló eseményre: „Ennek oka, kétség kívül a' Frantziák' tzukor és kávé termő helyének (S. Domingó nevezetü Amerikai Szigetnek) pusztulása.”²¹ Február végén az újság ismét konstataulta az árak elszabadulását, a rebellió továbbterjedésének lehetősége miatt azok további növekedését valószínűsítve: „A' nád-méz (tzukor) és kávé már is rendkívül drága; de még drágább lesz, ha igazak találnak lenni azok a' Tudósi-

¹⁸ *Magyar Kurir*, 1792. febr. 3., 157.

¹⁹ Vö. *Magyar Kurir*, 1792. febr. 10., 190–191.

²⁰ Lásd például *Magyar Hírmondó*, 1792. febr. 17., 241; *Magyar Kurir*, 1792. márc. 4., 286; márc. 6., 301.

²¹ *Magyar Hírmondó*, 1792. febr. 3., 176.

tások, mellyek szerént *Jamaika* szigetében is (ez az *Anglusoké*) fel támadtak a' fekete Emberek.²²

Ahogy a fentiekből látható, a Nagy János költeményének születését megelőző hónapok folyamán a magyar közönség a hazai lapok híradásai alapján viszonylag pontos képet alkothatott a francia gyarmaton zajló történésekről. Ugyanezek a beszámolók azt is jelezték a publikum számára, hogy a Saint-Domingue-on kialakult helyzet nem kizárólag Franciaországot érintő ügy, hanem a jelentős földrajzi távolság dacára olyan esemény sor elindítója, amelynek hatása az európai és hazai piacokon keresztül a magyar vásárlókat is közvetlenül érinti. A 18. század végén a világon megtermelt cukor és kávé zöme a nyugat-indiai gyarmatokról került ki, Saint-Domingue pedig élen járt e két fogyasztási cikk előállításában. A karibi sziget nyugati harmada, amit a franciák az 1660-as években foglaltak el, s amely a spanyoloknak a területéről való 1697-es lemondása után hivatalosan is a birtokukba került, az 1789-es forradalmat megelőző évtizedekre a világ legjelentősebb cukortermelőjévé vált, s egymaga nagyobb mennyiséget állított elő a termékből, mint a brit gyarmatok összesen.²³ A 18. század első felétől fogva a kávéültetvények száma is rohamosan növekedett, s a rabszolga felkelés kitörésekor a kolónia az akkori világ legnagyobb kávéexportőrének számított.²⁴ Az anyaország Saint-Domingue (és persze más gyarmatainak) terményeiből nem csupán a maga jelentős belső fogyasztását tudta kielégíteni; a franciák a behozott kávé és cukor jelentős részét tovább-

²² *Magyar Hírmondó*, 1792. febr. 28., 294.

²³ A francia gyarmat cukortermeléséről magyarul lásd J. NAGY 2012, 15–16; LÉVAI 2020, 229–231. A karibi cukortermelés és export tekintetében folyó 18–19. századi francia–angol vetélkedés gazdaságtörténeti elemzését lásd Seymour Drescher *Econocide* című könyvének *French Sugar: „The Most Amazing Phenomenon” és Staple Production During the Caribbean Revolution* fejezeteit. (DRESCHER 2010, 46–54, 76–91.)

²⁴ A saint-domingue-i kávétermesztésről és -exportról, amire gyors és átütő sikereket hozó fejlődése miatt már a kortársak is »kávéforradalomként« utaltak (vö. HILLIARD D'AUBERTEUIL 1776, 1:51.), valamint a rabszolga felkelés előidézte világpiacon változásokról lásd DRESCHER 2010, 87–91; illetve J. NAGY 2012, 16.

exportálták,²⁵ így a karibi sziget sorsának alakulása alapvetően befolyásolta Európa más országainak ellátását is. Az éppen a nyugat-indiai ültetvények számának növekedése miatt mind olcsóbbá váló, s így mind többek számára hozzáférhető, egyre rendszerebben és folyamatosan növekvő mennyiségben fogyasztott²⁶ két gyarmatáru importjában a rabszolga felkelés által okozott kiesés és az ennek nyomán fellépő ellátási zavar, ahogy a magyar lapok híradásaiból is kiderül, komoly feszültséget idézett elő a cukor- és kávéfüggésének kielégítésében a távoli kolóniákra és a termékek előállítását biztosító rabszolgamunkára utalt kontinensen.

Nagy János költeménye szubjektív perspektívából, belső dialógus formájában mutatja be az ellátási krízis Magyarországot is elérő hatásait. A disputa résztvevői, Erszényházi Pál, aki „fösvénységében [n]agyon meg-kíméli a' pénzt erszényében” és a testi élvezetek csábításának ellenállni nem tudó, „puhább természettel” bíró Gyomordi kisasszony. Az expozíció szerint ők az elbeszélő énjének saját karakterrel felruházott részeit, beszélő nevüknek megfelelően annak ›erszényét‹ és ›gyomrát‹ képviselik, amelyek/akik homlokegyenest eltérően reagálnak az áremelkedés hírére. Az előbbi a drágulásban és a két gyarmatáru beszerezhetetlenné válásában a háztartást feleslegesen terhelő kiadásoktól való megszabadulás esélyét látja, ezért ezekről értesülve „vigadni látszatott”, amin azonban az árucikkek nyújtotta örömről lemondani nem akaró társa „úgy fel-háborodott, / Hogy tsak nem Erszényem' üstökébe kapott, / Változott színében, 's szinte alétozott”. A váratlan eseményt és annak lehetséges következményeit financiaális szempontból értékelő ›erszény‹, illetve a kizárólag a maga testi jólétével törődő ›gyomor‹ közti vetélkedés az elbeszélő mint piaci szereplő egymással rendszerint együttműködő, ám a krízis hatására most egymással ellentmondásba kerü-

²⁵ Erről lásd Drescher könyvének már citált fejezeteit: DRESCHER 2010, 46–54, 76–91.

²⁶ A cukor és kávé termelésének és egymással szorosan összekapcsolódó európai fogyasztásának történetéről összefoglalóan lásd WALVIN 2019b, 1–118; illetve MORRIS 2019, 45–89.

lő vásárlói és fogyasztói²⁷ funkcióinak/énjeinek perlekedését viszi színre, egyúttal azonban az 1790-es évek Magyarországnak két jellemző fogyasztói magatartását/csoportját bemutató háztartáson belüli vitaként is értelmezhető.²⁸ A dialógus az aktuális esemény kapcsán a hazai vásárló/fogyasztó a világgazdaságnak való kiszolgáltatottságát ábrázolja; annak tapasztalatával szembesít, hogy egy igen távoli és a vele párhuzamosan zajló európai történésekkel (mint a francia forradalom) összevetve talán jelentékelennek tűnő esemény az általa elindított piaci folyamatokon keresztül miként gyakorolhat közvetlen befolyást a magyar publikum életvezetési gyakorlatára, mindennapi szokásaira.²⁹

²⁷ A két szerepkör különbségéről lásd például REKETTYYE, TÖRÖCSIK és HETESI 2015, 92–97.

²⁸ Így, mint a 18. század végi jobb módú női fogyasztók ›modelljét‹ említi meg Gyomordi kisasszonyt a magyar kávékultúra kialakulásáról szóló tanulmányában Kisbán Eszter. (Vö. KISBÁN 1988, 158.)

²⁹ Ez a tapasztalat természetesen nem volt ismeretlen a korabeli magyar publikum számára. Jó tíz évvel korábban éppen a *Magyar Hirmondó* számolt be a cukor árának hasonló okokra visszavezethető emelkedéséről: „Miólta a Frantziák és Ánglusok között való háború anynyira el-hatalmazott, hogy ezek amazoknak terhes hajóit gyakorta el-foglalják: holott az Európábann meg-emésztetni szokott nádméznek nagyobb része a' Frantziáktól vétetik; az ólta a Magyar országi rév-partokra-is olyan bővön a nádméz nem hozattathatik, mint annak előtte. Azon okra nézve tüzökör-készítő mív-hely, melly *Fiúm* városában vagyon, a tüzökornak árrát fellyebb verte: úgy hogy Bőjt más-havának 8dik napjától fogva minden mázsája 2 N. Forinttal drágábban kél, hogy sem annak előtte.” (*Magyar Hirmondó*, 1780. máj. 17., 318.) A lapnak ehhez az évfolyamához csatolt *A Magyar hírelő levelek iránt való tudósítás* 16. pontja úgy érvelt a hazai újságok olvasásának hasznossága mellett, hogy azok segítségével a távoli események hazai (gazdasági) jelenségekkel való közvetlen kapcsolata is nyilvánvalóvá válhat. Példaként az amerikai függetlenségi háború („Ki gondolná, hogy az ott való zenebona hazánknak hasznára lehetne?”) virginiai dohányexportra gyakorolt kedvezőtlen hatását hozza fel a szöveg. A távoli harcok ebben az esetben hasznosnak bizonyultak Magyarországnak számára, hiszen a korábbi gyarmat, „míg a pusztító háborúval meg-nem zajosodott, igen sok és jó-féle dohányt természettt és küldött Európába, mellyet most nem mívelhetvén, a Magyaroknak kéntelenítettik hajdani nyereségének egygy részét engedni”. („A Magyar hírelő levelek...” 1780, oldalszám nélkül.) A két itt citált szövegre korábban Závodszy Géza is hivatkozott hasonló összefüggésben, vö. ZÁVODSZKY 1992, 40–41.

Bár a költemény expozíciójából úgy tűnik, hogy az áremelkedés teljesen felkészületlenül éri őt, a történet elbeszélője az énjének perszifikált részei közt zajló disputa alapján egyáltalán nem látszik tájékozatlannak a szóban forgó ügyben. Éppen ellenkezőleg, a két versengő fél argumentációja nem csupán a rab-szolgafelkelésről és annak piaci hatásairól beszámoló napi hírek állandó figyelemmel kíséréséről árulkodik, hanem a vita tágabb kontextusát jelentő, a gyarmati termékek fogyasztásával összefüggő gazdasági, társadalmi, kulturális, morális, sőt orvosi/dietetikai kérdések meglehetősen alapos ismeretéről is tanúbizonysággal szolgál. A perlekedés, amely lefedi a kávéval és cukorral kapcsolatos korabeli diskurzus csaknem teljes spektrumát, tehát egyáltalán nem naiv, hanem egy olyan jól informált 18. század végi magyar vásárló vívódásainak színrevitele, akit egy előreláthatatlan gazdasági esemény bekövetkezése eddigi fogyasztói magatartásának felülbírálatára kényszerít. Az ›erszény‹ és ›gyomor‹ vitája a korabeli hazai piac (ön)tudatos szereplőjének ›lírai önvizsgálata.

Ebben a fejezetben egyfelől azt szeretném bemutatni, hogy a 18. század végi hazai közönség milyen tudással rendelkezhetett az általa fogyasztott idegen eredetű árucikkekről, s e tudás (Nagy János költeménye alapján) miként befolyásolhatta vásárlói döntéseit. Másfelől arra keresek választ, hogy mi lehetett az alapvetően gazdasági érdekeltségű téma irodalmi köntösbe öltöztetésének célja; milyen sajátos, más formában nem, vagy kevésbé hatékonyan közvetíthető tanítással kívánhatott szolgálni a magyar vásárlók/fogyasztók számára az ›erszény‹ és ›gyomor‹ vitáját megíró szanyi plébános. E kettős célkitűzés szempontjából praktikusabbnak látszik, ha a továbbiakban nem a vita menetét követve, hanem a benne felbukkanó egyes témákat és az ezekkel kapcsolatos argumentumokat csoportokba rendezve mutatom be a szöveget.

(*Egyéni fogyasztás*) Arra, hogy a 18. század végi magyar közönség miért is érzékelhette viszonylag nagy horderejű problémaként a szóban forgó két, alapvető létszükségleti cikknek távolról sem nevezhető termék árának hirtelen megugrását, a dialógus többféle magyarázattal is szolgál. A beszélgetést az áremelkedés ténye, különösen pedig a cukor és kávé boltokból való eltűnésének lehetőségé miatt pánikba eső Gyomordi kisasszony indítja, hatalmas készletek idejekorán való felhalmozását javasolva partnerének:

Még van a' boltokban nádméz, addig vegyünk!
Hogy kávé-italban kárt mi ne szenvedgyünk,
Előre nádmézből *proviziót* tegyünk,
'S egyszerre leg-alább hús mázsát szerezzünk.

Bár a kereskedelmi nagyságrendű (legalább ezer kilónyi) beszerzésre vonatkozó kétségbeesett kérés nyilvánvalóan a korabeli fogyasztó karakterének szatirikus ábrázolására szolgál, a beszélgetőtárs erre adott válaszában olvasható helyzetértékelés fényében mégsem látszik teljesen képtelen túlzásnak. Erszényházi első replikájának rosszalló jellemzése szerint ugyanis a kávézás ekkorra, ha nem is a magyar társadalom egészében,³⁰ de annak több szegmensében is egészen általános gyakorlattá, sőt szinte mértéktelenné vált. Kritikája persze elsősorban a vitapartnere képviselte fogyasztói csoportot, a jobb módú asszonyokat illeti, akik e szerint „már sok időtől” úgy itták a serkentő italt, „[m]int a' szomjús ökör a' posványznak vizét”,³¹ eközben persze „nem kémélvén a'

³⁰ Az ital fogyasztása a 18. század végén elsősorban a társadalom felső rétegeire, illetve a városi lakosságra jellemző. Almási Balogh Pál még negyven évvel később is mint a magyar parasztság körében a német területekkel összevetve csak kevésbé elterjedt, inkább csak ünnepi alkalmakhoz kapcsolódó szokásról írt a kávézásról. (Vö. ALMÁSI BALOGH 1831, 30, 137.) Ugyanerről lásd KISBÁN 1988, 150–151, 161–170.

³¹ Erszényházi állítása minden bizonnyal nem csupán szatirikus túlzás. Erre utal, hogy Almási Balogh Pál 1831-ben mint korábban jellemző, ám ekkorra már visszaszorulóban lévő szokásra utalt a nem csupán reggeli vagy étkezések utáni kávézásra: „Még nem sok esztendővel ez előtt, több házaknál min-

nád' drága mézét" sem. De az is kiderül Erszényházi szavaiból, hogy a kávéfogyasztás a 18. század végére már a társadalom alsóbb osztályaiba is utat talált; elsőként – ahogy Európa nyugati felén is³² – a nemesi és polgári házaknál szolgáló, gazdáik készleteit megdézsmáló személyzethez: „Annyi kávéfőztek meg-hitt Szoba-l'ányok, / Hogy bőven bé-érték nem tsak önnön magok, / Hanem ittak abból még más két Inasok”. Noha Erszényházi a dialógusban többször utal a két árucikk fogyasztásának költséges voltára, utóbb idézett mondata mégis azt sejteti, hogy ez az 1790-es évek elején már csak viszonylagosan volt igaz. Az, hogy a cselédek a maguk kedvére használhatták a házi készleteket, s ez nem szúrt szemet, vagy legalábbis gazdáik csekélyebb jelentőségű visszaélésnek tekintették és eltűrték, arra utal, hogy ekkorra már sem a kávé, sem a cukor nem tartozott az úri háztartások féltve őrzött, különleges kincsei közé. Ezt csak megerősíti, hogy a dialógus egy későbbi szakaszában Gyomordi kisasszony a drágulás hatását enyhítő megoldásként, mint új gyakorlatot ajánlja fel társának fogyasztásuk szigorúbb felügyeletét:

Fogadom, hogy reggel egy tsészével iszom,
A' kávéfőztemként magam ki-olvasom,
Kissebb darabokra nádmézem' vagdalom,
És mivel illy drága, jobban gazdálkodom.

Gunyoros megfogalmazása dacára Nagy János a korabeli helyzetről adott jellemzése egyáltalán nem áll távol a valóságtól; a cukros serkentő ital hazai fogyasztása – minden bizonnyal nem függetlenül az elkészítéséhez szükséges gyarmatárak árának az

den időben készen volt a' kávé, 's a' tehetősebbeknél rendszerint háromszor volt szokásban, ezen kedves italt hőrbölgetni, a' mi most hálá-Istennek ritkább helyen történik. Fájdalommal kelletik tapasztalni, hogy legmagyarabb Vármegyénkben, mint különösen az alföldön, ezen visszaélés mai napig is, nagy mértékben feltaláltatik, ellenben több helyeken, nevezetesen Pest környékén, sok Házakban most ritkábban és sokszor csak vendégek' kedveért fordul elő a' kávé." ALMÁSI BALOGH 1831, 7.

³² Erről lásd például WALVIN 2019b, 77–78.

időszakos ingadozások ellenére hosszútávon tapasztalható folyamatos csökkenésétől – a 18. század utolsó éveire valóban jelentős mértékben megemelkedett.³³ És nem is csak a házi használatban. Az 1700-as évek második évtizedétől fogva az elsőként a nagyobb városokban megjelenő kávéházak a század utolsó harmadára országsszerte elterjedtek,³⁴ közönségük soraiban pedig ekkorra már a társadalom alsóbb osztályainak képviselői is megtalálhatóak voltak. Nagy versében erről tanúskodik Erszényházi Pál a kávézás gyakorlatának a korabeli hazai társadalomba való beágyazottságát érzékeltető felsorolásának végén tett rosszalló megjegyzése, amely szerint „Kávé-házba jártak sok helyen Kotsisok”³⁵ Azt, hogy az ellátási krízis miatt pillanatnyilag megdrágult termékek a hasonló, kivételes helyzetektől eltekintve áruk alapján már nem számítottak valódi luxuscikkeknek, mi sem mutatja jobban, mint hogy a velük élő publikum ostorozásába belelendülő Erszényházi gondolatmenete hamar eléri a szükségtelen és pazarló, sőt kifejezetten káros fogyasztás példáit is. E szerint a tehetősebb házaknál nem csupán a család felnőtt tagjai és a személyzet, hanem még a gyerekek, sőt a házi kedvencek is részesülhetnek a két élvezeti cikk nyújtotta örömeiből:

Láttam, hol a' Dajka, a' Dáma' magzatját;
Maga pedig ölben, törpe kis kutyáját
Kávéval kínálta, 's ha ez, az ortzáját
Nyalta, nem kímélte töle a' tzukorját.

Hogy ebben az esetben sem egyszerűen szatirikus túlzásról van szó, igazolja, hogy a korabeli újságokban is találkozni a kávéval

³³ Lásd KISBÁN 1988, 158–161; DOBROSSY 1991. A cukor használatának magyarországi terjedéséről lásd KISBÁN 1987.

³⁴ Lásd KISBÁN 1988, 150, 157, 161; illetve DOBROSSY 1991, 260–262.

³⁵ Kisbán Eszter idézett tanulmányában Gaál György bő tíz évvel későbbi *Tudós palótzából* hozott hasonló példákkal igazolta, hogy a századforduló körüli évekre a kávéfogyasztás és kávéházak látogatásának szokása már a városi lakosság szégyényebb részében is elterjedt. (Vö. KISBÁN 1988, 161.)

és cukorral való efféle visszaélésekről beszámoló írásokkal. Egy a kávéról szóló, a *Mindenes Gyűjtemény* 1790-es évfolyamában napvilágot látott viszonylag hosszú értekezés, amely az ital fiziológiai hatásait taglalva annak különböző lehetséges kockázataira is figyelmeztette olvasóit, külön kiemelte, „hogymár csak ezen okból [vagyis potenciális egészségkárosító hatásai miatt] is, nem kellene a’ gyermekeket arra szoktatni”.³⁶ Ez utóbbi gyakorlat elterjedtségére utalt *A’ Gyümölcsokról* címen ugyanebben a lapban megjelent cikk is. A közlemény szerzője, aki írásában egyebek mellett a gyümölcsfogyasztás veszélyeiről a köztudatban élő tévhiteket (például, hogy az „hideg-lelést okoz”) kívánta eloszlatni, kifejezetten a kávézás helyett javasolta azt a gyerekek számára:

Sok Szülék úgy gondolkoznak, hogy talán menten meghalnának gyermekeik, ha reggel éh gyomorral gyümölcsöt ennének; holott pedig sokkal hasznosabb volna nekik azt adni, mint kávéval a’ nélkül is meleg véreket hevíteni.³⁷

A *Mindenes Gyűjtemény* egy 1789-es cikke pedig a szobakutyák kényeztetésének a dialógusban említetthez igencsak hasonló módjáról számolt be. A Bécs ló- és kutyaállományáról számadatokat közlő, s az utóbbiak becsült étel- és élelmiszerfogyasztásán méltatlankodó író, aki szerint az ebek táplálására szánt forrásokat inkább a város szegényeinek ételmezésére kellene fordítani, felháborodottan tudósította olvasóit arról, hogy egyes császárvárosi gazdák miféle túlzásokba esnek kedvenceik ajnázásában:

Sokan gyermekeiket nem hagyják asztaloknál enni, pedig az ebek tányérjokról esznek mellettek. A’ kutyákat lágy párnákon hálaltják, tisztán feresztik ’s fűsültetik, a’ legjobb levesekkel, Ká-

³⁶ „A’ Kávé plántáról” 1790, 398.

³⁷ *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. júl. 18., 82. A gyerekek kávéfogyasztásának egészségügyi veszélyeire figyelmeztető korabeli szerzőkről lásd ALMÁSI BALOGH 1831, 129.

vé' Chokoladéval táplálják, gyermekeiket pedig egy alá-való ember' 's tselédnek gondviselésére 's fel-nevelésére bízzák.

A szerző ehhez még hozzátette, hogy ez a módi az utóbbi időben már a magyar dámák, sőt, „a' mi még ennél is nevetségesebb”, a polgárasszonyok közt is terjedni kezdett.³⁸ Erszényházi beszélgetőtársának tett szemrehányásai első pillantásra túlzásnak tűnhetnek, ám ahogy az a korabeli lapok írásaiból is látszik, a bennük megfogalmazott állítások nem nélkülöztek minden alapot; a 18. század végi Magyarországon a két élvezeti cikk fogyasztása – legalábbis a társadalom egy része számára – nemcsak hogy hétköznapi gyakorlat volt, de pazarló használatuk sem számított rendkívüli jelenségnek.

A dialógus azonban nem csupán mindennapos rutinként, hanem szinte elhagyhatatlan, vagy legalábbis igen nehezen feladható szokásként mutatja be a kávézást. Erszényházi a mértéktelessé vált fogyasztást kárhoztató első kirohanására vitapartnerre a következő replikával él:

Természetté vált már én bennem ez ital,
A' ki hozzá szoktam, mikor még fiatal
Vóltam, 's már akkor is vettük ezt több fonttal
'S nem kóstoló képpen, két vagy három lattal.

Ez utóbbi sorok, azon túl, hogy igazolják a disputa férfi szereplőjének szájából korábban elhangzó vádat („Úgy ittátok már sok időtől a' kávé, / Mint a' szomjús ökör a' posványnak vizét”), az arról folyó korabeli diskurzus fontos aspektusát, az ital fogyasztását illető dietetikai/orvosi megfontolásokat vezetik be a vitába. A szövegből ugyanis csakhamar kiderül, hogy a fiatal kortól kezdve folytatott gyakorlat ›természetté‹ válása ebben az esetben nem, vagy nem csupán a megszokás erejének magyarázatául szolgál, hanem a szó szoros értelmében fiziológiai függőséget takar:

³⁸ „Béts Városá' népességének...” 1789.

Én, ha tejes kávé reggel nem ihatom,
Már az egész napot csak ollyannak tartom,
A' mellyen fejemnek fájását várhatom,
Alétozik gyomrom, azért nem hagyhatom.

Az addikció erejét mutatja, hogy a magát kávéfüggőként jellemző Gyomordi kisasszony még vitabeli utolsó megszólalásának elején is úgy nyilatkozik; szívesebben vállalja az anyagi romlást, mintsem lemondjon kedves italáról: „Inkább szegény leszek, csak reggel ihassam! / Mert bizony meg-sénli hozzá szokott hasam”. Bár beszélgetőtársának engedve végül beletörődik abba, hogy szakítania kell a régóta gyakorolt szokással, ám ismét saját függőségre hivatkozva, kompromisszumos javaslatként nem a kávézásról való azonnali lemondásra, hanem az ital fogyasztásának lassú, fokozatos felfüggesztésére, valamint a készletek gondosabb ellenőrzésére és takarékosabb felhasználására tesz ígéretet:

Nem lehet kívánni, hogy azt el-hagyhassam
Egyszerre, bár tőle lassan el-szokhassam!
Fogadom, hogy reggel egy tsészével iszom,
A' kávé szemenként magam ki-olvasom,
Kissebb darabokra nádmézem' vagdalom,
És mivel illy drága, jobban gazdálkodom.

A váratlan ellátási krízis a 18. század végi magyar kávéfogyasztót, mint az a dialógusban őt képviselő szereplő reakciójából is látható, nem csupán a hosszú ideje folytatott mindennapi rutin kényszerű feladásának lehetőségével, hanem az addiktív hatású itatra való rászakás problémájával, és a leszokás nehézségeivel is szembesítette.³⁹ Erszényházi természetesen ebben a tekintetben is igyekszik megnyugtanni partnerét; vitájuk lezárásában a végül jobb belátásra tért Gyomordi kisasszony fogadkozását nyugtázza

³⁹ A leszokás kérdéséről orvosi tekintetben lásd ALMÁSI BALOGH 1831, 134.

a döntés gazdasági hasznossága mellett az attól várható egészségügyi előnyöket is hangsúlyozza:

Kávétól el-szokván, meg-marad sok pénzed!
'S a' Borbély se vágja meg annyszor ered';
Mert e' Török abrak el-fogyván, a' véred
Nem hevül annyira, 's jobb lesz egészséged.

Az, hogy az ital élettani hatásainak kérdése Nagy János költeményének fontos elemévé vált, egyáltalán nem meglepő. A kávé terjedését – szinte felbukkanásától fogva – komoly orvosi viták kísérték úgy az arab világban, mint Európában,⁴⁰ a 18. század második felének magyar olvasóközönsége pedig több hazai munkából⁴¹ is tájékozódhatott annak az emberi szervezetre gyakorolt hatásáról. Az ital fogyasztását illető, a század végén az újságok oldalain is többször felbukkanó dietetikai dilemmák⁴² re-

⁴⁰ Erről lásd például TOPIK 2000, 643; vagy ALMÁSI BALOGH 1831, 24, 37, 92, 129.

⁴¹ Ezek közé tartozik Pozsony főorvosának, Torkos Justus Jánosnak a különböző italok egészségre gyakorolt hatásáról 1764-ben írt német nyelvű értekezése. (Vö. KISBÁN 1988, 157.) Számos helyen foglalkozik a kérdéssel Mátyus István több kötetes *Ó és Új Diaeteticája* és Borsod vármegye főorvosának, Benkő Sámuel részben angolból fordított könyve is. (Lásd például MÁTYUS 1762, 316–322; BENKŐ 1791, 129, 141, 146–147, 449.)

⁴² A korábban idézett cikkek mellett a *Mindenes Gyűjtemény* már idézett, *A' Kávé plántáról* szóló írása is foglalkozott a kérdéssel. Ennek szerzője nem foglalt egyértelműen állást az ital fiziológiai hatását illetően, amely szerinte fogyasztójának testi adottságaitól függően „[h]asznos is, káros is lehet”, ám gondosan felsorolta a vele való élés lehetséges kockázatainak teljes skáláját, az enyhébb következményektől – mint az álmatlanság és az étvágy elvesztése – a reszkettség kialakulásának esélyén át, egészen az olyan súlyos esetekig, mint a gutatés, külön felhívva a figyelmet arra, hogy bizonyos testi és lelki nyavalyák esetén az ital kifejezetten veszélyes lehet. (Vö. „A' Kávé plántáról” 1790, 398–399.) A *Mire kell a' betegeknek vigyázni?* című cikk a betegségben szenvedőknek általában fokozott folyadékbevitelt javasolt, ám a bor mellett kifejezetten tiltva a kávé fogyasztását is. (Vö. *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. nov. 4., 156.) Ezekhez hasonló dietetikai tanácsokat a cukorral kapcsolatban is lehetett olvasni a hazai lapokban. A *Magyar Kurir* egyik írása szerint a „Kis-asszonyok reggel tejet ihatnak Kávé helyett, ha pedig Kávét akarnak inni igyák szin mézzel – e' még egészségesebb”. A cikk hasonló megfontolásból javasolta a cukros serkentő ital

leváns érvekkel szolgálhattak az annak konzumálásáról folytatott vitában.⁴³

Erszényházinak azonban nem csupán bevett szokásáról való lemondásra és függőségének legyőzésére kell rábírnia társát, hanem egy még nehezebb feladattal is meg kell birkóznia. A dialógus kezdetén az „erszény öre” hasztalanul hivatkozik a fogyasztási cikkek megemelkedett ára és a háztartás anyagi teherbíróképessége közti ellentmondásra („Bátor soha sem vólt háznál szaporaság, / Költhetett rá mit azt, félre tett gazdaság. / De illy árron venni, lenne balgatagság.”), a gazdasági racionalításra apelláló érvelése a legkevésbé sem győzi meg partnerét:

Sőt ezért [t. i. magas ára miatt] nem venni, lenne sültt parasztság!
Mert ha származna is ebből kis adósság,
El kell nyelni e' kárt, mivel más Uraság
Meg-szólhatna ezért, 's lenne ez tsunyaság.

Gyomordi kisasszony szerint a kávé nem egyszerűen élvezeti cikk, amelyről kedve szerint lemondhat a vele élő; fogyasztásának az eddig említett belső ösztönzők – a megszokás és az addikció – mellett

helyett a szilvapálinka és füstölt szalonna reggeli fogyasztását a férfiak számára. (*Magyar Kurir*, 1790. febr. 3., 132.)

⁴³ Bár az egykorú hazai szakírók óvatosságra intenek a kávéval kapcsolatban, hangsúlyozva, hogy az azzal való visszaélés súlyos károkat okozhat a szervezetben, ám megfontolt fogyasztását jellemzően nem ellenzik, sőt, egyes esetekben még javasolják is. Mátyus István szerint az itallal szembeni, számos orvos hangoztatta félelmek túlzó voltát éppen annak népszerűsége bizonyítja, hiszen „[k]i-is hinné-el, hogy ha ez a' mi természetünkkel annyira ellenkeznék, az egész világon illy közönségessé és betsessé lehetett volna”. (MÁTYUS 1762, 321.) Benkő Sámuel egyes nyavalyák (például a köszvény) esetén kifejezetten javallotta a kávézást, s bár hatása tekintetében olyan izgatószerekkel sorolta egy csoportba, mint a töményszesz, a dohány, a tea és az ópium, külön jegyzetben emelte ki, hogy az ital fogyasztása már csak azért sem lehet igazán ártalmas, mivel a tapasztalatok alapján egyáltalán nem csökkenti az élettartamot: „A' mi a' kávé-t illeti, esmérek 80, 90 esztendő's Magyarokat, kik borral nem, a' kávéval pedig gyerek koroktól fogva bövön élvén egészségesek vóltak. Esméretes az a száz esztendőt meg-haladott Egri asszony, a' ki a' kávéval bövön élt, és azt utó-jára nem ihatván tsak tollú által hörpögette.” (Vö. BENKŐ 1791, 141, 146.)

erős külső motivációja is van. Ahogy az a replikából kiderül, a 18. század végi Magyarországon a kávézás nem csupán egyre elterjedtebbé váló szokás, hanem egyúttal a társadalmi státusz indikátorként funkcionáló ›módi‹ is. A kisasszony Erszényházi ökonómiai alapú argumentációjával, amely a két gyarmataru túlzott drágaságára, és a háztartási kiadások emiatt várható jelentős megemelkedésére hivatkozva próbálja meggyőzni őt a divat követéséről való lemondás szükségességéről, ez utóbbi társadalmi értékét állítja szembe. Érvelése szerint az áremelkedésből adódó terheket azért kell feltétlenül vállalni, mivel a kávé fogyasztásának felfüggesztése az anyagi veszteségeknél jóval nagyobb károkat okozna; szükség-szerűen maga után vonná a presztízs csökkenését, sőt, talán a társasági életből való kirekesztéssel járna. Mivel pedig a kávéfogyasztás szimbolikus értéke az ahhoz szükséges cikkek árának emelkedésével párhuzamosan növekszik, a szokás fenntartása Gyomordi kisasszony szerint az azzal járó anyagi terhek fokozódása ellenére is észszerű (sőt mindinkább azzá válik), hiszen az erre fordított pénz olyan befektetésnek tekintendő, amely a társadalmi tőke felhalmozódásában térül meg. A dialógus női karakterének szájából elhangzó gondolatmenet a születőben lévő fogyasztói társadalom működésének logikáján alapul, amelyben – Neil McKendrick a 18. századi Angliában lezajló fogyasztói forradalomra vonatkozó megállapítása szerint – a luxus illendővé, az illendőség pedig szükségletté válik.⁴⁴ Gyomordi kisasszony nem mint a fényűzés kellékeire, hanem mint a környezet megbecsülésének megőrzéséhez nélkülözhetetlen szükségleti cikkekre hivatkozik a kávéra és a cukorra. Számára azok státuszszimbólumként funkcionálnak, vásárlásuk pedig a társadalomban elfoglalt (vagy elfoglalni vágyott) pozíciót demonstráló/védelmező státuszfogyasztás, amelynek fenntartása a gazdasági észszerűséget is felülíró kötelesség.⁴⁵

⁴⁴ Vö. MCKENDRICK 1982, 1.

⁴⁵ A fogyasztás efféle motivációjáról lásd például DE VRIES 2008, 20–36, 44–50. A 18. századi nyugat-európai státuszfogyasztásról és annak más divatos cikkek mellett a kávé és cukor konzumálásában megnyilvánuló példáiról lásd Ina Baghdiantz McCabe könyvének *Consumption as a Global Phenomenon* cí-

A két gyarmatáru fogyasztásának a társadalmi státuszt kifejező és biztosító voltára vonatkozó kijelentés a 18. század végi Magyarországon való érvényességét mutatja, hogy Gyomordi kisasszony ellenvetései közül ez az egyetlen, amit vitapartnere nem utasít el teljes határozottsággal. Érveinek hatástalanságát látva Erszényházi megkísérli összhangba hozni saját célját, vagyis a háztartási kiadások csökkentését, a módi követésének szociális kényszerével, ezzel elismerve társa aggodalmainak jogosságát és az azokat megalapozó fogyasztási gyakorlat létezését is. Első próbálkozásként a dialógus férfi szereplője a divatos fogyasztási cikkek más, olcsóbb termékekkel való helyettesítésre tesz javaslatot, mondván, az áremelkedés a közvetlen környezetet is hasonló eljárásra fogja kényszeríteni:

Más Uraságok is így élnek ezentúl,
A' szilva-pálinkát meg-veszik hordóstúl,
Azt, 's falat kenyeret szelve, tányérostúl
Az asztalra rakják, 's nem tartanak szótúl.⁴⁶

Bár felvetése az azonos társadalmi helyzetűek hasonló jövőbeli gyakorlatát prognosztizálja, vagyis látszólag alkalmas arra, hogy elhárítsa partnere a presztízsveszteséggel kapcsolatos félelmeit, mégis sutára sikerült, hiszen nem vette figyelembe a módiban is megnyilvánuló nemi különbségeket, ami miatt elfogadhatatlanná válik Gyomordi kisasszony számára:

Hát ha Kis-Asszonyok, 's Dámák látogatnak?
Szilva-pálinkából azok nem ihatnak!
Tudod, hogy a' kávért tartják nagy módinak.
Kávért nem ihatván, nyelveken hordoznak.⁴⁷

mű fejezetét, különösen ennek *Consumption as Social Classifier* című alfejezetét. (BAGHDIANZ MCCABE 2015, 187–228.)

⁴⁶ A *Magyar Kurir* korábban idézett cikkének ehhez hasonló javaslatát lásd *Magyar Kurir*, 1790. febr. 3., 132.

⁴⁷ A dialógusban a vitapozíciók nemekhez kötöttsége miatt elsősorban női szokásként jelenik meg a kávézás. Bár ez nyilvánvalóan torzítva mutatja be a va-

Az argumentum továbbfejlesztett változata korrigálja az előbbi hibát, s már a hölgyek számára is illendő ételleket javasol a kávé és cukor helyett:

[S]zolgálya nékik [t. i. a vendégségbe érkező hölgyeknek] friss
gyümölcstsel

Mikor ideje lesz, megygyel, tseresnyével,
Télen aszalt szilvát meg-hintve köménnyel,
Vagy baratzkot tégy fel Sopronyi körtvélyyel.

Erszényházi elismeri ugyan, hogy ezek a jó társaság szemében nem lehetnek igazán tökéletes szurrogátumai a két divatos importcikkeknek, ám úgy érvel, hogy azok tartósnak ígérkező drágasága, behozataluk esetleges megszűnése és a készletek teljes elapadása mindenkit hasonló döntések meghozatalára kényszerít majd, így a kávézásról való lemondásból fakadó társadalmi tekintélyvesztés nem lesz örökös érvényű:

Tsak addig szállnak-meg a' kényesebb nyelvek,
Még a' drága italt győzi az erszénnyek;
De majd ha nádmezét pénzen sem vehetnek,
A' kávéra akkor azok se dühödnek.

Gyomordi kisasszony azonban kételkedik ebben az előrejelzésben („Mikor lesz ez Pali?”), partnere ezért ismét fordítva egyet az argumentáción, már nem a gazdasági kényszernek való engedelmességre, hanem az ennek betudhatóan máris megváltozott fogyasztási divatra hivatkozik társának a módira apellá-

lós helyzetet, a társas fogyasztás itt szóban forgó módját, vagyis a házi összejöveteleken való kávézást valóban elsősorban a hölgyekre jellemző társasági gyakorlatként írja le a szakirodalom és a korabeli források is. A férfiakra (az otthoni kávézás mellett) a nyilvános, kávéházakban történő fogyasztás volt jellemző, amely azonban a dialógusban a gyakorlat felfüggesztése mellett érvelő férfszereplő miatt kevésbé hangsúlyosan jelenik meg. (Mindezeokról lásd például KISBÁN 1988, 159; MORRIS 2019, 73–77.)

ló érvelésével szemben. Erszényházi szerint ugyanis Bécsben már le is zajlottak ezek a változások: „Itt láttam jó Néne! hogy kávé paloták / Módit változtatván, lettek latzi-konyhák”. A császárvárosi divat követésének gyakran kárhozott hazai gyakorlata ebben az esetben a túlzott kiadások miatt aggódó vásárló kezére játszik a konformista fogyasztó megnyerésében, hiszen, mint mondja, „a’ mi Dámáink is ha eztet meg-tudják, / A’ meg-drágúlt italt, tudom, farba rugják”. Az ettől fogva a módi ellen nem gazdasági érvekkel, hanem (annak változékonyságát kihasználva) magával a módival harcoló Erszényházi már nem a társasági kirekesztés ódiúmat is vállaló nonkonformista, hanem – a bécsi divat módosulásáról első kézből kapott friss információk birtokában – a fogyasztói társadalomban igen csábító ízlésvezér⁴⁸ szerepében való fellépés lehetőségét kínálja partnerének:

Ezen új módinak te légy itt kezdője,
A’ kávé-italnak okos megvetője,
Azontúl lesz nem egy, példád’ követője;
Ezt, ’s nem mást javasol erszényed’ őrzője.

A dialógus lezárásából ugyan nem derül ki, hogy ez utóbbi érveknek mekkora szerepe volt Gyomordi kisasszony meggyőzésében, a vita e szálának alakulásából azonban úgy tűnik, hogy annak szerzője elsősorban nem a kávézás hétköznapi gyakorlattá válásában, s nem is az emiatt kialakuló addikcióban, hanem annak külső motivációiban; társadalmi értékében, státusszimbólum voltában és a divat követésének kényszerében látta a fogyasztási szokással való felhagyás legfőbb akadályát.

(Gazdasági összefüggések) Gyomordi és Erszényházi vitája ugyan elsősorban az őket közvetlenül érintő, az egyéni fogyasztási szokásokat és a háztartási kiadásokat befolyásoló hatásai szempontjából tárgyalja a kávé és cukor áremelkedését, a szereplők okfej-

⁴⁸ Erről lásd BAGHDIA NTZ McCABE 2015, 213, 230.

téseinek hátterében azonban felsejlenek a két gyarmatáru importjának és konzumálásának tágabb gazdasági összefüggései is. A disputa férfi szereplője azért javasolja több ízben is partnerének a külföldi áruk hazai termékekkel – mint a pálinka, a gyümölcsök, a bor és a méz – való helyettesítését, mivel ezáltal csökkenthetők a kiadások, a háztartás pedig pénzt halmozhat fel: „Kávétól el-szokván, meg-marad sok pénzed!”⁴⁹ Az „erszény örének” tanácsai ugyan közvetlenül a háztartás gazdasági irányítására vonatkoznak, ám azokkal paralel, a pénznek az országból való kiáramlását aggasztónak tartó, s ezért a kávé és cukor helyettesítésére a helyi mezőgazdaság által megtermelhető pótszereket ajánló, kameralista gazdaságelméleti hátterű gondolatmenetekkel rendre találkozni a korabeli lapokban is.⁵⁰

A *Magyar Hírmondó* 1780 júniusában kitörő örömmel adott hírt arról, hogy a „békével élő nemzetek, otthonn az alattombann pusztító ellenségeket rendre meg-támadják”. ›Ellenség‹ alatt – mint a cikk folytatásából kiderül – ebben az esetben egyes importcikkék értendők, az írás felütésének lelkesült hangvételét pedig az indokolta, hogy a tudósítás szerint egy német tartományból sikerült száműzni „az egészséget és pénzt fogyasztó” kávé, egy azt helyettesítő, ám annál sokkal olcsóbb és helyben termelhető alapanyagból, sárgarépából készített ital segítségével. A közlemény arról is beszámolt, hogy a németek ugyanilyen sikereket értek el az amerikai dohányjal kapcsolatban, „melly-is mivel az ország pénzét mind úntalan lopja, végképp ki-tsapatván, az otthonn termett hazafi dohánynak helyet engedni kéntelenítettet”. Bár ez utóbbi probléma nálunk nem állt fenn, hiszen Magyarországon a dohány ekkorra nemcsak ›hazafivá‹, hanem jelentős exportcik-

⁴⁹ A dialógus zárlatában Erszényházi a cukor helyettesítésére alkalmas mézet illetően kifejezetten az önellátására való berendezkedésre buzdítja társát: „Mézes borsos borhoz, szoktatni gyomrodát; / Nádméz helyett mézre fordítsd a gondodat, / Szaporítván kertben a' méhi kasodat”. Uo., 135.

⁵⁰ Az egzotikus fogyasztási cikkek importja elleni 18. századi kameralista érvelést – elsősorban Carl von Linné példáján – szemléletesen mutatja be Ina Baghdiantz McCabe korábban hivatkozott könyve. (Vö. BAGHDIA NTZ MCCABE 2015, 200–207.)

ké is vált,⁵¹ a kávé és cukor tekintetében a szerző követésre méltónak állította a német példát, mégpedig nem egészségvédelmi, hanem kifejezetten gazdaságvédelmi megfontolásból: „A Magyar-nak-is hasznosabb volna a tengeriből (kukoritzából) főtt Kávé, vagy a Debretzeni bor-leves (ha nem fűszerszámoznák), hogy sem a külföldi nádmézezett Kávé, melly a Körmötzi és Nagy-Bányai aranyokat az ő saját hazájokból szemtelenül ki-ortzázza.”⁵² A következő év márciusában a lap ez ügyben már örvendetes hazai eredményekről is be tudott számolni olvasóinak; Kis-Hont vármegyében egy tudós hazafi ugyanis kukoricaszárból főzött „jó-féle nád-mézet”. A cikk szerzőjének értékelése szerint, amennyiben az eljárás gazdaságosan alkalmazható lesz nagyobb mennyiségű cukor előállítására is, nagyon hasznossá válhat, hiszen „[u]gy a külföldi nádméz nélkül el lehetnénk, valamint szinte a Kávé nélkül is”. A kávé jövőbeli elhagyását illető bizakodás egy korábbi híren alapult, amely szerint pörkölt kukoricaszemekből, „kivált ha fel-metélt és meg-szárogatott Túrótzi répát elegyítenek közibe, Kávé gyanánt lehető, s a Kávénál egészségesebb italt lehet készíteni”. A dietetikai szempontoknál azonban ebben az esetben is fontosabbak az anyagi megfontolások; „ugy-is azon külföldi szerek napról napra mind drágábbak lesznek”, zárja a gondolatmenetet a szerző.⁵³

Hasonló argumentációk a Nagy János dialógusának születését közvetlenül megelőző időszakban is többször felbukkantak a hazai lapokban. A *Magyar Kurir* 1790 februárjában arról adott hírt, hogy a „Nádméznek – vagy ugy nevezett Czukornak a’ Külső-országokról való bé-hozattatása, egy Jan. 21-dikén költ Felsőleges rendelés által egészen meg-tiltatott”. A hírt kommentáló szerző igen

⁵¹ Ennek kapcsán lásd például a lap ugyanezen évfolyamában megjelent *A Magyar hírlelő levelek iránt való tudósítás* című írás 30. lábjegyzetben idézett részét. A dohány nacionalizálásáról és annak gazdasági háttéréről lásd Alexander Maxwell *Everyday Nationalism in Hungary* című könyvének *Hungary’s National Tobacco* című fejezetét: MAXWELL 2019, 66–93.

⁵² *Magyar Hírmondó*, 1780. jún. 10., 384.

⁵³ *Magyar Hírmondó*, 1781. márc. 28., 198–199.

örvendetesnek tartotta az uralkodói rendeletet, hiszen erre a témékre „nem sok szüksége volt eddig-is a' mi Hazánknak”. A cukor fogyasztását jellemző módon a kávézás szokásával asszociáló írás a hölgyeknek reggeli italaként a tejet, vagy ha a kávéról nem tudnak lemondani, annak mézzel való édesítését ajánlotta, a férfiaknak pedig szilvapálinkából és füstölt szalonnából álló első étkezést javasolt.⁵⁴ Azt, hogy a cukorral szembeni ellenérzéseket elsősorban nem annak idegen eredete vagy egészségkárosító hatása, hanem importcikk volta okozta, jól mutatja a hazai előállítással kapcsolatban olykor felcsillanó remények kiváltotta lelkesedés. A *Mindenes Gyűjtemény* egy 1790 áprilisában megjelent cikke a Tisza élővilágának ismertetése során megjegyezte, hogy a járszági szakaszon annak „partján a' több nádok között tzúkor nád is terem; a' honnan némelleyek úgy gondolkoznak, hogy a' Tiszának ez a' térsége a tzúkor plántáknak meg-termésekre alkalmas lenne”.⁵⁵ Mivel azonban egyelőre sem a hazai cukornád, sem a kávé és nádméz helyettesítésére javasolt szurrogátumok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, a magyar lapok az 1790-es évek elején is többször figyelmeztették olvasóikat ezzel kapcsolatos felelősségükre: a gyarmatárak fogyasztása roppant mód költséges, s élvezetük az egyes polgárok zsebéből külföldre vándorló jelentős mennyiségű pénz miatt nemcsak azok vásárlóit, hanem rajtuk keresztül országukat is elszegényítheti. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* egy 1791-es írása úgy igyekezett büntudatot ébreszteni az érintettekben, hogy arra biztatta őket, a reggeli kávézás közben idézzék eszükbe, hogy „tsak magából Német Országból 25 millió tallér megy ki esztendőnként ezért a' fölöstökömért”.⁵⁶

Ha a kameralista háttérű argumentációnál sokkal kevésbé hangsúlyos módon is, de a gyarmatárakkal való kereskedelem Erszényháziéval ellentétes gazdasági megközelítése is felbukkan a dialógusban. A vita egy pontján Gyomordi kisasszony partne-

⁵⁴ *Magyar Kurir*, 1790. febr. 3., 132.

⁵⁵ „Magyar Országnak...” 1790.

⁵⁶ *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. jan. 14., 54.

rének a kávéról való teljes lemondást sürgető érveivel szemben a következő ellenvetéssel él:

[H]át a' kávé-házak

Gondolod é ezért hogy el-pusztúlyanak?

Nagy kárára lenne ez a' Publikumnak,

'S a' nagy Arendások rá mit mondanának?

A serkentő ital fogyasztásának és forgalmazásának megszűntével a 18. század végén jelentős bevételt biztosító üzletek⁵⁷ haszonbér-
lőit, illetve az itt valószínűleg nem csupán a kávéházak látogatóit,
hanem a társadalom egészét jelentő publikumot érő veszteségekre
történő rövid utalás mögött szintén komoly gazdasági megfontolások álltak. Gyomordi kisasszony észrevételével arra igyekszik felhívni társa figyelmét, hogy az általa nemcsak igen költségesnek, hanem feleslegesnek is állított szokás elhagyása súlyos gazdasági következményekkel járna. Hiszen a látszólag csupán egyesek élvezetét és a társadalmi státusz jelzését szolgáló módi valójában sokak megélhetésének biztosítója; a vele való szakítás így nemcsak a fogyasztókat bosszantaná, hanem a rá épülő kereskedelem és az azzal összekapcsolódó különböző üzletek megszűnését s az ezekből élők anyagi romlását idézné elő.

Ehhez hasonló gondolatmenetek, ha nem is nagy számban, a hazai sajtóban is felbukkantak a század utolsó évtizedeiben. Ezek közé tartozik a *Mindenes Gyűjtemény* 1789-es évfolyamának *A' Kafféval való kereskedésről* szóló, a tárgy iránti őszinte lelkese-
désnek hangot adó cikke is. A szerző szerint annak, aki „jól meg-
gondolja”, hogy a kereskedelemnek ez az ága, amelybe csupán az előző évszázad közepe táján vágtak bele az európaiak, „melly nagy hasznára légyen [...] az emberi társaságnak”, feltétlenül „el kell azon tsudálkozni”. Ha – mondja a cikk írója – a 130 milliós lélekszámúra taksált Európának csak minden negyedik lakosa él az itallal, s ezek naponta csupán egy lat kávé-t használnak is el,

⁵⁷ Vö. KISBÁN 1988, 157; illetve DOBROSSY 1991, 260–261.

az évente 3,7 millió mázsányi fogyasztást jelent. A becült adat alapján további kalkulációkat végző szerző a nagy volumenű kereskedelem lebonyolításához szükséges hajók, az azok megépítéséhez és karbantartásához szükséges anyagok és munka, a rajtuk alkalmazott matrózok, az áru szállításához elengedhetetlen ládák, zsákok stb. akkurátus számba vétele után ámultan kiált fel: „Melly sok szegény ember él minden nap ebből az árticulusból!” Pedig még távolról sem ért számításai végére. Hiszen a kereskedelem működési feltételei után csak most tér rá a fogyasztáshoz szükséges eszközök előszámolására: „A' kaffé-italhoz melly sok holmi kívántatik! Kaffé-tartó, főző, pergelő, őrlő, kalán, fintsa, tzúkor, téj-forraló, tejes-kanna: mennél több kaffét isznak, ezekből a' holmikból is annál több kél-el, 's annál több emberek kereshetnek kenyeret.” A mindebből levonható konklúzió pedig az, hogy a fogyasztási divat kísérőjelenségeiből, a pazarlásból és az egyesek anyagi romlását előidéző túlköltekezésből származó károk eltörpülnek a kávéval való nagy- és kiskereskedelemből, illetve az ital fogyasztásához szükséges kellékek előállításából és vásárlókhöz való eljuttatásából származó óriási anyagi haszonhoz képest. A cikket záró mondatok pedig mindezekből következően egyszerre tartalmazzák a luxusfogyasztás apológiáját és a szabadkereskedelmi rendszer igazolását:

Jobb hát arra vgyázni, hogy a' kaffé után sok szegények élhesse-
nek, mint arra, hogy valaki pénzét a' kafféra ne vesztegesse. Ma-
ga a' természet úgy igazgatja a' dolgot, hogy a' ki pazérol, az nem
tselekszik egészen rosszszúl. A' mit valaki el-veszteget: más mun-
kás ember azzal él, mellyel nem élhetett vólna, ha amaz azt el
nem vesztegette vólna. A' szabadság a' Világ' élete: a' kényszerítés
halála.⁵⁸

⁵⁸ Vö. „A' Kafféval való kereskedés” 1789. A kávézás szokásának az európai tár-
gyi kultúrára gyakorolt hatásáról részletesebben lásd például James Walvin
Slavery in Small Things című könyvének *A Sugar Bowl: Sugar and Slavery* fejeze-
tét. (WALVIN 2017, 11–36.)

Bár Gyomordi kisasszony felvetésének háttérében igen komoly (és az egykorú hazai újságolvasók számára nem ismeretlen) gazdasági megfontolások állnak, álláspontja a vitában mégsem érvényesülhet. Erszényházi ugyanis egy saját aktuális tapasztalatára alapozott érveléssel vet gátat a gazdaságelméleti vita kibontakozásának. Elmondása szerint Bécsben már tanúja volt egy kávéház bezárásának. A szöveg terjedelméhez képest feltűnően hosszan előadott szatirikus jelenetben a kávéház egyik vendége a nézők kacajaitól kísérvé, a kávétól és egyéb „[é]des tsemegéktől” búcsúzik siránkozva:

Siratta a' nádméz-termő Szigeteket!
Jajgatta el-rontott drága műhelyeket!
Átkozta bujában a' Szeretsenyeket,
Bújtatván beléjek ezer ördögöket.

A szomorú »sógor« végül azért könyörög a kávéház tulajdonosához, hogy ha nem is tud neki a továbbiakban kedves italával szolgálni, legalább az illő végtisztességet megadva búcsúztassák el azt. A kávé halotti torán az importált italok és ételek helyét belföldi termékek (sonka, hurka, vajas szarvacskák, fehér és vörös borok) veszik át, a *Mindenes Gyűjtemény* imént idézett cikkében felsorolt kiegészítők pedig szintén egyszerűbb edényeknek és evőeszközöknek adják át a helyüket:

Ibrik, 's tsészék helyett, tserép tányérokat,
Kis kanálka helyett, késeket, villákat,
A' rozsólis-pohár helyett, poharakat
Rakatott asztalra, 's boros palatzkodat.

A látomásszerű jelentben, akár egy megvalósult kameralista vágyálomban, a külföldieskedő luxus honias jólétté alakul: „Itt láttam jó Néne! hogy kávé paloták / Módit változtatván, lettek latzi-konyhák”. Az Erszényházi által felhozott példa vitapartnerének a kávé és cukor fogyasztásával való felhagyás gazdasági kö-

vetkezményeivel kapcsolatos félelmeit teljesen alaptalannak tünteti fel; sugalmazása szerint a gyarmati áruk eltűnése semmiféle kárt nem okoz, sőt, igen hasznosnak bizonyulhat, hiszen felszabadítja a piacot a honi termékek számára.

(*Vásárlás, fogyasztás, erkölcs*) Gyomordi kisasszonnyal folytatott vitája során Erszényházi nem elégszik meg a kávé- és cukorfogyasztás gazdasági hátrányainak és az arról való lemondás előnyeinek hangsúlyozásával, hanem igyekszik morális argumentumokkal is megerősíteni álláspontját. Ezt a célt szolgálja a „sok időktől” divatos kávézás régi-új, ugyan generációkon átívelően rögzült, eredetében mégis idegen gyakorlatként való bemutatása, amely Erszényházi háztartásra alkalmazott kameralista háttérű érvelését egy vele lényegét tekintve paralel gondolatmenettel támogatja meg. A külföldi termékek behozatalát a pénz kiáramlása és az ország elszegényedése miatt kárhozható ökonómiai megfontolások morális párhuzamaként ez utóbbi az idegen szokások ›importját‹ és ennek következményét, az eredeti erkölcsök elvesztegetését ostorozza. A szokás idegen eredetére legegyértelműbb módon a dialógus végén utal Erszényházi, „török abaraknak” nevezve a kávé. Noha a nemrégiben lezárult török háború (1787–1791) miatt a módi efféle megbélyegzése 1792-ben talán még bírhatott némi retorikai erővel, az általa sugalmazott állítás – vagyis, hogy annak gyakorlásában az ellenséget utánozná a hazai fogyasztó – távolról sem felelt meg a valóságnak. Az ital ugyan valóban a törököknek köszönhetően lett ismert Magyarországon, fogyasztása azonban csak a hódoltság kora után, a 17. század végén és a 18. század elején kezdett terjedni elsősorban bécsi közvetítéssel átvett nyugat-európai minták alapján.⁵⁹ Noha Nagy János költeményének szereplői, akik pontosan ismerik a Magyarországra importált kávé és annak kifejezetten európai fogyasztásában⁶⁰ nélkülözhetetlenné vált cukor forrását (a dialógusban megneve-

⁵⁹ Vö. KISBÁN 1988, 154–155.

⁶⁰ Erről lásd például WALVIN 2019b, 71–72.

zett francia Saint-Domingue gyarmatot és az angol Jamaicát), a szokás eredetét nem kötik a nyugati országokhoz, a beszélgetés egykorú olvasói számára ez az összefüggés egészen nyilvánvaló lehetett. Már csak azért is, mivel a dialógust közlő *Magyar Hírmondó* egy 1792 elején megjelent cikke éppen erre alapozta Erszényháziéra erősen emlékeztető, a publikumot az áremelkedés miatt a kávézással való felhagyásra buzdító gondolatmenetét: „Kávé ital bizonytalansággal nem az Eleinkről szállott reánk *Magyarok-ra* örökségben; hanem a' *Frantziák* és *Németek* szoktattak reá bennünket”. Az írás arról tájékoztatta az újság olvasóit, hogy a saint-domingue-i események előidézte drágulás miatt e két nemzetből már „sokan [...] le-mondottak a' kávé-italról”, s ez a szerző véleménye és kívánsága szerint „most már ismét el-szoktathatna bennünket arról”.⁶¹ A tudósítás írója ugyan közvetlenül nem a régi szokások regenerációjára, hanem a német és francia példa újbóli követésére buzdítja a hazai közönséget, ám ennek az újabb >divatnak< való behódolás értelemszerűen nem jelenthet mást, mint az >eredeti< állapot visszaállítását. A dialógus férfi szereplője lényegében ugyanezzel a módszerrel próbálja meggyőzni partnerét, amikor annak konformizmusára apellálva a császárvárosi módi megváltozására hivatkozva javasolja számára az amúgy is igen költségessé vált kávéivásról való lemondást. Nagy János költeménye abban a tekintetben sem hagyja bizonytalanságban olvasóit, hogy az új nyugati divat követése valójában nem jelent egyebet, mint az eredeti erkölcsökhöz és szokásokhoz való visszatérést. Az ugyanis a dialógus férfi szereplőjének reményei szerint nem csupán a háztartást szabadítja meg a felesleges kiadásoktól, hanem a házi élet régi rendjét is helyreállítja, újból életbe léptetve – legalábbis a női viselkedésmintákat illetően – annak hagyományos szabályait:

⁶¹ Vö. „A' Kávé ital” 1792, 278.

Kis-Asszonyok, 's Dámák otthon maradjanak
Reggelenként házról házra ne járjanak.
Menjenek Templomba, fonnyanak, varjanak,
Magokéból otthon egyenek, igyanak.

A kávé és cukor fogyasztásával kapcsolatos morális megfontolások nem csupán a hagyományos életvezetéstől, régi szokásoktól való eltávolodás és az idegen eredetű módi követésének ostromozása kapcsán merülnek fel a dialógusban. Erszényházi már a vita kezdetén igyekszik valláserkölcsi érvekkel is megtámogatni a maga alapvetően ökonómiai célú argumentációját. A drágaság és a lehetséges áruhiány hírére reagáló Gyomordi kisasszony élethoszsig elégséges készletek beszerzésére tett, korábban citált kétségbeesett javaslatát az „erszény öre” a következőléppen utasítja el:

Hohó Néne! hátrább, 's lassabban ezekkel,
Nem jó számot kezdesz vetni te Egekkel!
Meg kell elégedned szent rendelésekkel,
A' torkosság eránt tett bölts végzéseekkel.

Erszényházi értelemezése szerint a rabszolgafelkelés hatására kialakult ellátási krízis nem egyszerűen gazdasági jelenség, hanem a két gyarmatáru fogyasztóit jellemző véték, a hét főbűn sorába tartozó torkosság büntetése is. Gyomordi kisasszony felvetésének elfogadása így azért nem lehetséges, mivel az csak tovább tetézné a korábban elkövetett bűnöket; az áruk felhalmozása egyet jelentene az isteni akarattal való szembeszegüléssel. A vita ezen a ponton akár le is zárulhatna, ám Erszényházi Pál nem minden egyéb megfontolást felülíró ultima ratióként használja az isteni szándékra hivatkozó érvet. Gondolatmenetének folytatása szerint ez utóbbi megnyilvánulásaként az áruhiány és az áremelkedés nem pusztán a bűn jogos megtorlásának, hanem a gazdasági folyamatokba való jószándékú beavatkozásnak is tekintendő:

Inkább hálát adhatsz a' Nagy Isteneknek,
Hogy olly ürülése nem lesz Erszényeknek!
Jó hogy fel-ment árra, mert sok szegényeknek
Vagyis hasznára lesz ez, 's számos özvegyeknek!

Vagyis a gondviselés nem csupán a vétket sújtja és az erkölcsi javulást segíti elő, amikor megnehezíti a fogyasztó bűnös vágyainak kielégítését, hanem annak hosszú távú gazdasági érdekeit is szolgálja: megóvja őt javainak elfecsérlésétől és az anyagi romlástól. Erszényházi első replikáját némiképp gyanússá teszi, hogy úgy tűnik, abból nem annyira a lélek üdvösségének féltése, mint inkább a test hosszú távú jóléte miatti aggodalom szól. A benne előadott érvelés, valláserkölcsei vonatkozásai dacára, azt a benyomást kelti, mintha általa nem a véges, anyagi dolgokhoz való ragaszkodás hiábavalóságáról, a fényűzés és az élvezetek hajszolásának veszélyességéről akarná meggyőzni társát, pusztán később előadott gazdasági argumentációját kívánná erősebb alapokra helyezni.⁶²

Az Erszényházi szerint a piaci folyamatokba való isteni beavatkozás eredményének tekintendő áremelkedés nem egyszerűen a torkosság ›hagyományos‹ bűnét sújtja, hanem egyúttal egy

⁶² Ezt támasztja alá az is, hogy a dialógus lezárásában Erszényházi a luxusjavak alacsony eredetére utaló, rendszerint a világi gazdagság megvetésére buzdító valláserkölcsei szövegekben felbukkanó érvet kifejezetten az anyagi és testi jólét megőrzése melletti argumentációra használja: „Szokj' hozzá! 's úgy nézzél a' pergeltt kávéra, / Mint a' gyepen el-szórtt rüt ketske bogyóra, / Meszes könek tartsad, ha talán tzukorra / Ásítózna a' szád, 's vess lakatot arra. / Kávétől el-szokván, meg-marad sok pénzed! / 'S a' Borbély se vágja annyiszor ered'; / Mert e' Török abrak el-fogyván, a' véred / Nem hevül annyira, 's jobb lesz egészséged.” NAGY János 1792, 135. A magyar mű- és közköltészetben is gyakran felbukkanó érvelés eredeti funkciójában való használatának egyik legismertebb példája Nyéki Vörös Mátyás *A mulandó világtól való bulcsúzat, az örökkévalóságért* című verse. Az üdvösség elnyeréséért a hívságok elutasítására intő szöveg szerint a „színarany csak sárga föld”, a bíbor csupán „csigavér sokat nem ér”, a selyem pedig „pondrók ganéja”. Nyéki Vörös versének a 18. században is számos átköltése keletkezett. Az abból idézett gondolatmenet egy variációja olvasható például Ungvárnémeti Tóth László *Sennovicz Mátyás Úrhoz* címzett episztolájában is.

olyan, korábban ismeretlen vétket is, amely kifejezetten a kávé és cukor 18. század végi fogyasztóira jellemző:

Senki közzületek eszébe nem vette,
Mennyi ezer Ember vérét ki-öntötte,
Mikor e' nád-termő teleket szerezte,
Mind a' *Frantz*, mind pedig *Anglusnak* Nemzete.
Most bünteti az Ég nagy prédálástokat!
Sok vér után hízó rút nyalánkságtokat!
Más szűkebb kaptára húzván gyomrotokat,
Kávés ibrikekből álló konyhátokat.

A karibi térség gyarmatainak birtoklásáért folyó szakadatlan hatalmi versengésről, amelyre a fenti sorok utalnak, a 18. század végén a magyar lapok is többször beszámoltak. Híradásaik nyomán olvasóiknak nemcsak arról lehetett tudomásuk, hogy a „*Nap-nyúgati Indiának*” nevezett szigeteken már „régől fogva nagyon kaptanak az Európaiak”, hanem az értük folytatott háborúk gazdasági hátteréről is; vagyis arról, hogy „itt (úgy szólván) a tengerből tsak kevésbé ki-tetsző kő-száloknak-is nagy hasznát vehetni”.⁶³ Mint ahogy az sem volt titok előttük, hogy e területek értékét mindenekelőtt a cukornád és kávécsereje termesztésére kiválóan alkalmas klímájuk, kiemelkedő gazdasági jelentőségüket pedig az ezekből előállított fogyasztási cikkek Európa felé irányuló exportjának módfelett jövedelmező volta biztosította. Mindezek ellenére Nagy János dialógusának olvasóit valószínűleg meglephette Erszényházi argumentációja. A termékek előállításának módjával kapcsolatos erkölcsi aggályokról – mint arra a későbbiekben részletesebben kitérek – ugyan ekkoriban már viszonylag sűrűn lehetett olvasni a hazai lapokban, a cukor és kávé »véres« eredetének firtatása azonban sohasem öltött a fent idézethez hasonló, azok hazai fogyasztóinak közvetlen felelősségét is

⁶³ „Ánglus és Belga...” 1781. A karibi szigetekért folyó harcokról szóló beszámolókat lásd még *Magyar Hirmondó*, 1781. máj. 16., 299–300; aug. 29., 532–533.

felvető formát. Erszényházi egy olyan elemmel egészítette ki a bűnök hagyományos katalógusát, amelynek – a vétkek megszokott formáival ellentétben – a pusztá felismeréséhez is komoly tájékozottságra, a korabeli világ gazdasággal kapcsolatos ismeretekre volt szükség. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a gyarmati termékek európai és hazai vásárlói a világpiaci folyamatok logikájából adódóan cinkosaivá válnak a távoli cukorszigetek birtoklásáért véres háborúkat vívó hatalmaknak, és a konzumálás által valójában ők tartják működésben az élvezeti cikkek iránti igényüket kielégítő rendszert.

Erszényházi a kávé és cukor fogyasztását illető erkölcsi kifogásait Gyomordi kisasszony igen röviden utasítja vissza. A torkosság vádját egyszerűen azzal hártja el, hogy azzal gyanúsítja meg vitapartnerét, érveinek hátterében a látszat ellenére nem erkölcsi meggyőződés, pusztán anyagi érdek áll: „Erszényházi Pálból az egy fősvénység szóll, / Ki nékem e’ pontban éppen nem parantsol”. A viszontvád kettős, a dialógus női szereplője azzal nem csupán az anyagi javak megszerzésének és birtoklásának szertelen vágyát, az ugyancsak a hét főbűn közé tartozó kapzsiságot/fősvénységet rója fel társának, hanem – állításával egyúttal képmutatónak vagy még inkább álszentnek nevezve őt – annak gyakori kísérőjét, a hazugságot is. A termékek bűnös eredetét illető kérdésről pedig egyszerűen úgy nyilatkozik, hogy az számára teljességgel érdektelen: „A’ Szeretsenyekről bár mit irjon a’ toll, / Bé-vett szokásomból engemet ki nem tol”. Bár a dialógusban a fogyasztót képviselő gyomor kétségkívül igen érzéketlennek mutatkozik az erkölcsi megfontolások iránt, legyenek azok vallási eredetűek vagy a felvilágosodás emberbaráti eszméiben gyökerezők, abban kétségkívül igaza van, hogy az ezeket érvként használó Erszényházi hipokrita. A dialógusból ugyanis világosan kiderül, hogy a vita férfi résztvevőjének morális felháborodása csupán látszólagos. Dühös kirohanását nem annyira az általa megnevezett bűn, a fogyasztás mennyiségében (mértéktelenség) és minőségében (válogatás, csemegék fogyasztása) is megnyilvánuló torkosság, s nem is partnerének a szenvedélye tárgyát jelen-

tő termékek kétes eredetével kapcsolatban mutatott erkölcsi közömbössége váltja ki, jóval inkább azok aktuálisan megemelkedett költségei. A dialógusban az „erszény öre” maga is megerősíti azt az egyébként a vitahelyzetből is nyilvánvaló ténytet, hogy amíg az nem jelentett komoly anyagi kiadást, elnézte társa vétvét, sőt támogatta őtet a most már keményen ostorozott bűnben:

Még annyiba nem telt e' merő nyalánság,
Bátor soha sem vólt háznál szaporaság,
Költhetett rá mit azt, félre tett gazdaság.
De illy árron venni, lenne balgatagság.

Azt, hogy Erszényházi e tekintetben valóban álszent módon viselkedik, és csupán gazdasági céljainak elérését szolgáló retorikai eszközként használja az érvként felhozott vallási és morális megfontolásokat, a rabszolgaságnak a dialógus tárgyával szorosan összefüggő problémájával kapcsolatos attitűdje is megerősíteni látszik.

(*A rabszolgaság kérdése*) A kávé és cukor eredetét illető erkölcsi kifogások tekintetében a dialógus szereplői feltűnően elbeszélnek egymás mellett. Míg Erszényházi csupán a gyarmati háborúk európai áldozataira kívánja figyelmezteti beszélgetőtársát, utóbbi mintha egy el nem hangzó, a rabszolgaság ügyének ignorálására vonatkozó vádra felelne. Mivel a vita tárgyát képező ellátási krízis közvetlen kiváltó oka a francia kolónián történt rabszolgafelkelés, a téma természetesen többször felbukkan a szövegben. A feltűnő azonban éppen az, hogy – Gyomordi kisasszony sommás megjegyzéséhez hasonlóan – maga a rabszolgaság intézménye a disputa során egyszer sem válik erkölcsi reflexiók tárgyává; az abban megjelenített vélemények az együttérzés legcsekélyebb jele nélkül kárhóztatják a gyarmaton folyó harcok okozta gazdasági károk miatt a rebelláló ›szerecseneket‹, ám a felkelés kiváltó okait egyáltalán nem firtatják. A bécsi tapasztalatairól beszámoló Erszényházi korábban idézett elbeszélése szerint az osztrák

›sógor‹ átkozza az őt a kedvenc italáról való lemondásra kényszerítő lázadókat, de nem mutatkozik együttérzőbbnek az áremelkedés okaként „Domokos sziget fabrikáinak” lerombolását megnevező magyar kereskedő és annak vevője sem. Erszényházi is csupán az őt és vitapartnerét érintő gazdasági hatásai tekintetében értékeli a karibi térségben zajló eseményeket:

Mert olly drága lészen kiváltkép' a' nádméz
A' mellynek műhelyét el-rontá a' vad kéz,
Hogy három forintot tsináló kongó réz
Egy fontot sem vesz-meg, szemembe tsak úgy nézz.
Sőt ha *Jamaikát*, Anglusok' Szigetjét,
A' nádmézet öntő, 's munkáló műhelyét
Víjja a' Szeretseny, a' mint hozzák hírét,
Végy, 's vész nem sokára attól végső Válét.

A *Magyar Hírmondó* korabeli olvasói számára Erszényházinak a rabszolgaság intézményével szemben mutatott közömbössége mindenestre szembeötlő lehetett, mégpedig éppen az általa felhozott morális érvek egyike, a (magyar) fogyasztók gyarmati háborúkkal kapcsolatos felelősségét firtató megjegyzés miatt. Noha a karibi szigetek birtoklásáért folytatott harcokról a megelőző években számos tudósítás jelent meg a lapokban, és a termékek ›véres‹ eredetére történő utalás – legalábbis a róluk szóló nyugat-európai diskurzusban⁶⁴ – közhelyszámba ment a 18. század utolsó évtizedeiben, az egykorú publikum mégis felismerhette a dialógus szereplőjének szájába adott argumentáció közvetlen forrását. Nagy János költeményének keletkezését bő egy hónappal megelőzve a *Magyar Hírmondó* rövid írást közölt, amely a kávéról és cukorról való lemondásra buzdította olvasóit, mégpedig kifejezetten a termékeket előállító gazdasági szisztémával kapcsolatos erkölcsi aggályokra apellálva. A cikk egy a rabszolgaság intézmé-

⁶⁴ Erről lásd például Ina Baghdiantz McCabe idézett könyvének *Blood in the Sugar* című fejezetét. (BAGHDIA NTZ MCCABE 2015, 261–264.)

nye ellen szót emelő, közelebről meg nem nevezett francia moralista gondolatának felidézésével indul:

[H]a elgondolja az ember azon a' hadakat, mellyeket az a' tziel esz-
közöl *Afrikában*, hogy *mancipiumokra* (fogoly-jobbágyokra) tehes-
senek szert az *Anglusok*, és a' *Frantziák*: azt a' sok embert, melly el-
vész ezekben a' hadakban; azokat a' lántzra tett nyomorúttakat,
kik rész szerént a' tengeren, rész szerént a' velek való kegyetlen bá-
nás miatt el-halnak: egy darab tzukorra se tekinthetünk úgy, hogy
ember-vérrel meg-fetskendezve ne képzellyük azt magunknak.

A szöveg Benjamin Franklinnek tulajdonított megjegyzéssel egé-
szítette ki az előbbi gondolatmenetet. Eszerint az amerikai tudós
és államférfi úgy vélte, a fenti számadás csak akkor lenne teljes,
ha a francia bölc

még azokat a' hadakat is elő-hozta volna, mellyeket azért folyta-
tunk mi (*Anglusok* és *Frantziák*), hogy a' tzukor-termő Szigetek'
birtokából egymást ki-forgassuk; ha illette volna egy két szóval
azoknak a' számos Seregeknek semmivé léteket, mellyet az emlí-
tett hadak okoztak: úgy valóban nem tsak vérrel fetskendezettnek;
hanem egészen vérbe mártottnak képzelte volna a' maga tzukorát.

A cikk még egy további észrevétellel fejelte meg az utóbbi kiegészítést: „De a' mi igaz a' tzukorról: vallyon nem igaz é az, ugyan azon okokból a' kávéról is? Nem lehet é a' tsészébe ki-töltött kávé úgy képzeln: mint emberi vérrel fel-elegyített italt?”⁶⁵ Erszényházi érvelése a *Magyar Hírmondó* olvasói számára mindenesetre felidézhetette a lapban nem sokkal korábban megjelent írást, így az is feltűnhetett, hogy a dialógus szereplője a gondolatmenetből az annak alapvető célját kifejező argumentumot nem, csupán az azt megerősítő kiegészítést használta fel saját álláspontjának alátámasztására.

⁶⁵ „A' Kávé ital” 1792.

Az, hogy az ennek fényében a kérdésben vélhetően egyáltalán nem tájékozatlan Erszényházi következetesen tartózkodik a rabszolgatartó rendszer morális értékelésétől, azt a benyomást kelti, hogy a szövegben általa képviselt magyar vásárlót – legalábbis a dialógus szerzőjének véleménye szerint – hidegen hagyták az őt élvezeti cikkekkkel ellátó gazdasági szisztéma tekintetében felvetődő erkölcsi aggályok. Persze a cukor és kávé termelése térben igen távol zajlott ahhoz, hogy az azt működtető rendszer embertelensége különösebben felkeltse a nem gyarmattartó hatalomként abban közvetlenül amúgy sem érdekelt Magyarország olvasóközönségének érdeklődését. A magyar lapok ugyanakkor ebben az időszakban relatíve gyakran foglalkoztak a rabszolgaság és rabszolga-kereskedelem kérdésével, elsősorban az ezek ügyében leginkább érintett országok, Anglia, Franciaország és a fiatal Egyesült Államok politikai életéről szóló híradásaikban. Az előző évtized folyamán főként az Egyesült Királyságban a rabszolga-kereskedelem és rabszolgatartás megszüntetéséért küzdő abolicionizmus igen jól szervezett, nemcsak óriási mennyiségű kiadványt publikál, hanem komoly társadalmi bázissal is rendelkező, gyűléseket, előadásokat, valamint – a parlamenthez intézett petíciók támogatására – aláírásgyűjtéseket szervező mozgalmá vált.⁶⁶ Az 1780–1790-es évek fordulója körül pedig a rabszolga-kereskedelem betiltásának kérdésével Nagy-Britannia és néhány más állam (mint Franciaország, az Egyesült Államok és a kereskedelem teljes felszámolásáról – tíz év türelmi idővel – éppen 1792-ben döntő Dánia) törvényhozása is foglalkozott. A hazai lapokban erről számos híradást, olykor hosszabb beszámolókat is lehetett olvasni,⁶⁷ mégpedig elsősorban olyanokat, amelyekből kifejezetten az üggyel kapcsolatos abolicionista álláspontot ismerhette meg a magyar közönség. Ezek közé tartozott a *Hadi és Más*

⁶⁶ Az abolicionizmus 18. századi történetéhez lásd például DRESCHER 2009, 115–241; DAVIS 1999; magyarul MANNIX és COWLEY 1973, 214–237.

⁶⁷ Lásd például *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. máj. 13., 594–595; szept. 13., 341; nov. 25., 688; *Magyar Kurir* 1792. márc. 23., 390–391; ápr. 20., 511–512; *Magyar Hírmondó*, 1792. márc. 23, 430; ápr. 24., 588; máj. 22., 733–734; máj. 25., 746–750.

Nevezetes Történetekben 1791 májusában megjelent, a brit parlament alsóházában a „*Szeretsenekkel* való kereskedés” tárgyában lezajlott vitát összefoglaló írás is.⁶⁸ A cikk szerzője már a szöveg felütésében igyekezett hangsúlyozni az abolicionizmus társadalmi támogatottságát, kiemelve, hogy a Cambridge-i Egyetem és az alsópapság is „könyörgő Levelet adtak bé a’ Parlamentumba” az ügyben. A két napig tartó vetélkedésről szóló beszámoló pedig kizárólag az abolicionista felszólalásokat ismertette. A lap olvasói megismerhették az „ördögi és átkozott [...] kereskedésnek el törléséért” síkra szálló legfontosabb brit politikusok – a miniszterelnök William Pitt, valamint William Wilberforce és Charles James Fox – neveit, akik „[s]zívreható elő adásokkal sürgették azt [...] a’ vallás’, a’ józan okosság’, ’s az emberiség’ nevében, a’ *Nagy-Britanniai* nemzetnek ditsósságára, ’s valóságos hasznára”. Az írás szerzője a tudósítás terjedelméhez viszonyítva hosszan (és a legmesszebbmenőkig egyetértve) citálta a miniszterelnök „kemény ki fejezésekkel” élő felszólalásait. Az abolicíót „az emberiségnek, igazságnak, és szabadságnak” ügyével azonosító ifjabb Pitt szerint, míg egy ezt támogató döntéssel a testület a brit törvényhozás becsületét mentheti meg, az ellenkező esetben tulajdon gyalázatát fogja „bé írni a’ Krónikákba: hogy még a’ következő századoknak is úndorodást okozhasson a’ mi határozásunk”; végül kijelentette, hogy akik a szavazáskor ellene voksolnak, „azoknak vagy kő-szivek, vagy felette igen kevés eszek vagyon”. Az ügy alsóházi szavazáson való elbukását a cikk az önös anyagi érdekek humánium felett aratott győzelmeként kommentálta: „Szer felett való nyereségeknek hijjánosodását féltvén némellyek, bé-zárták szíveket minden hathatós indítások előtt, ’s másokat is meg nyertek részekre; úgy hogy a’ voksok többsége meg állította, hogy továbbra is helye legyen a’ *Szeretsenekkel való kereskedésnek*”.⁶⁹

⁶⁸ *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. máj. 13., 594–595.

⁶⁹ A magyar újságok beszámolóiban szereplő brit parlamenti vitákról lásd DRESCHER 2009, 219–223.

A rabszolgartartás és az emberkereskedelem borzalmairól az egykorú hazai lapokban napvilágot látott legrészletesebb és legérzékletesebb írást a Nagy János költeményét is közlő *Magyar Hírmondó* a dialógus megjelenése előtt két hónappal hozta le.⁷⁰ A cikk egy korábbi, ám ekkorra már álhírnek bizonyult tudósítás cáfolatával indul, amely szerint a brit parlament törvénybe iktatta volna a rabszolga-kereskedelem eltörlését. A helyreigazítás szerint az alsóház ugyan valóban megszavazta az abolíciót, ám a felsőház azt nem hagyta jóvá, így az Egyesült Királyságban továbbra is „függőben van a ’ fekete Emberekkel való kalmárkodás dolga”. Az írás ezt követően a publikum azon részének kedvéért, „a’ kik talán nem olvasták még eddig, az arról írt nevezetes, és minden hitelre méltó könyveket”, néhány oldalon összefoglalja, hogy a „Szeretsenekkel való kereskedés, és bánás miből álljon”. Bár a szerző nem nevezi meg azokat a munkákat,⁷¹ amelyek ismeretét a fentiek szerint a hazai közönség egy részénél feltételezte, ám valóban a korabeli abolicionista kiadványokra jellemző szisztematikus módon, olykor statisztikai adatokra is utalva,⁷² ugyanakkor erős érzelmi és erkölcsi hatás kiváltására törekedve adta elő tárgyát. A cikk nem csupán a hosszú ideje folyó ›üzlet‹ legnagyobb haszonélvezőit (spanyolok, portugálok, hollandok, franciák, angolok és dánok) sorolja fel, hanem pontos ismertetést adott annak módjáról is. Az európai emberkalmárok cserekereskedelmet folytatnak az afrikai uralkodókkal, „papirossal, vassal, pálinkával (égetett borral), kartonnal, és egyéb portékákkal” fizetnek a

⁷⁰ *Magyar Hírmondó*, 1792. máj. 25., 746–750.

⁷¹ Bár a magyar szerző nem tárta fel forrásait, a *Magyar Hírmondó* cikkében egyértelműen azonosítható Thomas Clarkson eredetileg latinul írt, ám 1786-ban angolul is napvilágot látott *An essay on the slavery and commerce of the human species, particularly the African* című értekezésének több jellegzetes szöveghelelye. Ezek közé tartoznak például a „fekete Fejedelmek” alattvalóik elfogására alkalmazott módszereit ismertető vagy a családok szétszakításának embertelenségét és az ültetvényeken folyó élet sanyarúságát bemutató részek. (Vö. CLARKSON 1786, 119, 122, 132, 138–155.)

⁷² Az ellenőrzött adatokra és analízisre épített érvelés jelentőségéről az abolicionizmus politikai stratégiájában lásd például WALVIN 2017, 204.

rabszolgákért, akiket aztán hajóikon Nyugat-Indiába szállítanak, s „ott drága pénzen el-adják őket a’ kávé, nádméz, és bors-termesztőknek”. A szöveg legnagyobb része az atlanti rabszolga-kereskedelem áldozatainak szenvedéseit taglalja. Az afrikai „fekete Fejedelmek” saját alattvalóikat kegyetlen módszerekkel fogják el, „keményen meg-kötöztetik, ’s viszik, mint barmokat, vagy még azoknál is alább való módon a’ keresztyén Kereskedőkhöz”. Ezt követően a rabszolga-kereskedelem betiltásáért szót emelő egykorú írók legfontosabb elemének, az angol szövegekben ›middle passage‹-ként emlegetett óceánon való átkelés⁷³ borzalmainak rövid, de az abolicionista munkák e részének lényegét tartalmilag pontosan közvetítő összefoglalására kerül sor: „Ezek [t. i. az európai kereskedők], hogy annál több száz fekete Embereket rakhasanak hajójaikra: le-kötöztetik azokat sűrűen a hajóknak fenekére, ’s minden más üres részeikre; úgy hogy ezen szerentsétlen Embereknek fele is hal a’ szenvedésbe addig, míg *Amerikába* érkeznének.” Az embertelen bánásmód miatt a rabszolgahajók fedélzetén gyakran kitörő lázadásokat kegyetlen megtorlás követi, tovább növelve az átkelés áldozatainak számát. A *Magyar Hírmondó* írása szerint a legsanyarúbb sors az út túlélőire vár, akiket a partraszállást követően „kötözve, és anyaszültt meztelen a’ vásárra hajtanak”, ahol a helyi ültetvényesek megvásárolják, megbilagozzák, majd birtokaikon munkába állítják őket. A szöveg külön kitér a családok szétszakításának az abolicionista röpiratok morális és emocionális hatása szempontjából roppant fontos, a kereskedelemben áruként szereplő rabszolgák ember voltát és a velük kereskedő európaiak embertelenségét egyaránt hangsúlyozó mozzanatára is:

Az ismét új keserveket okoz a’ szegény Szeretseneknek ez alkalmazhatossággal, hogy a’ szülék külön szakasztatnak magzatjaiktól, ’s a testvérek a’ magok testvérjeiktől; és ha sokátska találunk

⁷³ Erről lásd például MANNIX és COWLEY 1973, 135–166, 224–225.

egymás nyakába borúlva siránkozni: addig vágják korbáttal a hátokat, míg ki nem eresztik egymást, ölelő karjaik közül.

A cikk az ültetvényeken folyó élet leírásával folytatódik. Az olvasók megtudhatták, hogy a rabszolgák elsősorban annak a két terméknek az előállítására használják, amelyeknek drágulása Nagy János dialógusa szereplőinek olyan nagy bosszúságot okoz: „A' Szeretsenek' munkája abból áll, hogy vagy nádméz és kávétermő földeket mivelnek, vagy füvet kaszálnak a' marha számára, vagy a' malom kövek alá tartják azt a' nádat, mellyből készül a' tzukor (igaz magyarosan *nád-méz*).” A lap az Afrikából a karibi gyarmatokra hurcolt emberek életkörülményeinek sanyarúságával is szembesítette közönségét; a rabszolgák számára a napi munka reggel öttől este kilencig tart, és „alig engednek nékiek avagy tsak annyi időt is, hogy napjában kétszer valami keveset ehessenek”. Szenvedéseiket tovább növeli, hogy a »pallér« állandóan a nyomukban jár és irgalmatlanul bánik velük, így aztán nem csoda, ha „[k]ilentz 's tíz esztendeig, tsak el-nyomorognak így *Amerikában* a' Szeretsenek; de rend szerént tovább nem vihetik”. Szökés esetén „vadászatot indítanak ellenek a' Gazdák, mint szintén a' vad állatok ellen”, s ha elfogják, kegyetlenül megbüntetik, nem ritkán meg is ölik őket, hiszen „nem is tartatnak Embernek”. Írása végén a szerző visszakanyarodik a londoni parlamentben a kérdésről aktuálisan folyó vitákhoz, amelyek során az abolitionista felszólalók szájából elhangzó szívre ható beszédeket „iszonyodás, bosszankodás és el-keseredés nélkül lehetetlen [...] olvasni”.⁷⁴

Bár a dialógus tárgyával közvetlenül összefüggő saint-domingue-i eseményekről a hazai lapokban megjelenő hírek többsége a felkelők kegyetlenkedéseit és az ültetvényeken véghezvitt pusztításait, valamint ezek gazdasági következményeit hangsúlyozta, akadt olyan beszámoló is, amely a rebellió kirobbanásának okát firtatva, azt kifejezetten a gyarmati rabszolgatartás embertelen voltában jelölte meg. A *Magyar Hírmondó* 1792 áprilisának

⁷⁴ *Magyar Hírmondó*, 1792. máj. 25., 746–750.

végén közölt egyik írása a „józan felvilágosodás’ gyümölcse”-nek nevezve üdvözölte, hogy a korábban a rabszolga-kereskedelem abolícióját törvénybe iktató Dánia példáját Nagy-Britannia is követni látszik. A lap (tévesen) azt adta hírül olvasóinak, hogy Londonban a hónap elején „mind a’ két Parlamentom” megegyezett ebben, s a közeljövő tekintetében a francia törvényhozás hasonló döntését prognosztizálta, mégpedig azért, mivel „a’ Sz. Domo-kos szigete-béli pártütésnek is egy fő oka a’ volt, hogy a’ Gazdák, valóságos hóhérjaik voltak a’ magok pénzén vett Szeretsen jobbagyaiknak; kik ha feketék is, tsak ugyan emberek, ’s ugyan azért vagyon emberi érzések is”.⁷⁵

A termékek eredetét illető legsúlyosabb erkölcsi kérdéssel való szembenézés hiánya az egyébként a cukorról és kávéról szóló 18. század végi diskurzus minden lényeges aspektusát érintő vetélkedés kortárs olvasói számára feltűnő lehetett, hiszen a két fogyasztási cikk, valamint az emberkereskedelem és rabszolgotartó rendszer közti összefüggés – ahogy az a fentiekből látható – egyáltalán nem volt titok számukra. E hiátust csak még szembeötlőbbé tehetette, hogy a rabszolgamunkára épülő gyarmati gazdasági szisztéma kritikája remekül illeszkedett volna Erszényházi egymást erősítő ökonómiai és morális érvekre épített argumentációjába. Mint ahogy az is, hogy a hazai kávéfogyasztók a koloniális háborúkkal kapcsolatos felelősségét firtató megjegyzés formájában Erszényházi valójában igen közel került ennek megfogalmazásához. Mindezek miatt a dialógus kortárs olvasóiban joggal mérülhetett fel a gyanú, hogy az abban taglalt kérdésekben igen tájékozottnak mutatkozó Erszényházi tudatosan ignorálja a témával összefüggésben álló legnyugtalanítóbb – az Európában élvezett jólét és gazdasági prosperitás, valamint az ennek megteremtéséhez jelentős mértékben hozzájáruló rabszolgamunka igazságtalan és embertelen volta közti ellentmondásban megmutatkozó – morális problémát. Ha azonban a látszólag helyes ítéleteket megfogalmazó, partnerével szembeni erkölcsi fölényét mindvé-

⁷⁵ *Magyar Hirmondó*, 1792. ápr. 24., 588.

gig érzékeltető s a vitában végül győzedelmeskedő szereplő viselkedése kételyeket ébreszt karakterének őszintesége és megbízhatósága tekintetében, okkal tehető fel a kérdés, hogy Nagy János költeménye valójában milyen tanulsággal kívánt szolgálni a magyar publikumnak.

(*Műfaj és tanítás*) „Ha szóllhat ló 's számár a' Nagy Poétáknál, / Szóllanak fazakok a' Bölts *Ezópusnál*: / Mért nem az Erszény is? mért szót a' *Gyomornál* / Nem lehet keresni, mint egy *Kis-Asszonynál*?” A szöveg expozíciójában feltett retorikai kérdés a tanmesék esetében megszokott értelmezési stratégia használatát sugalmazta a dialógus olvasóinak. Ennek értelmében a mű szereplői szabad erkölcsi lényekként lépnek fel, vetélkedésük bemutatása pedig valamely általános erkölcsi igazság/tétel szemléltetésére szolgálna.⁷⁶ Nagy János költeményében azonban – a fabulák többségétől eltérően – a beszélő ›személyek‹ nem pusztán erkölcsi karaktertípusok képviselői, hanem egyazon ágens tulajdonságainak perszónifikációi, perlekedésük pedig két olyan szenvedély, a torkosság és a kapzsiság/fukarság küzdelmét jeleníti meg, amelyek egyúttal a kerettörténet elbeszélőjének mint piaci szereplőnek két funkcióját (a vásárlóit és fogyasztóit) is képviselik. A polémia kirobbanásának oka egy váratlan esemény (a fogyasztási krízis) bekövetkezése, amely helyzetének mérlegelésére és a jövőben követendő piaci magatartásával kapcsolatos állásfoglalásra készíti annak előadóját. A belső disputa lefolytatása a látszat szerint tehát olyan gazdasági döntés megalapozását szolgálja, amely meghatározó jelentőséggel bír a perszónifikált szenvedélyek/piaci funkciók csatateréként ábrázolt személy jövőbeli sorsát illetően. A szituációt végül megoldó vagy legalábbis a felek vetélkedését lezáró gazdasági döntés szempontjából azonban a vitának nincs valódi tétje. Abban ugyanis a szereplők nem egyenrangú felekként vesznek részt; Erszényházi társa jóváhagyása nélkül is képes érvényesíteni akaratát, egyszerűen megvonva a kávé és cukor beszerzé-

⁷⁶ Vö. LESSING 1982, 61.

séhez szükséges anyagi forrásokat, s ezt perlekedésük egy pontján nyilvánvalóvá is teszi partnere számára: „Nem ad erre több pénzt a’ szükültt Erszényház! / Azért torkosságod hasztalanúl tsatáz, / Mert fel-tett szándékból engem’ ki nem kurdáz.” A vitapozíciók aszimmetrikussága kételyeket ébreszt abban a tekintetben, hogy a hosszú disputa lefolytatásának valódi célja egyszerűen az egyén/háztartás számára legkedvezőbb döntés kikényszerítése lenne, s a dialógus mint tanmese tétje pusztán a benne győzedelmeskedő vásárló hangoztatta gazdasági nézetek helyességének igazolása, illetve a szükségszerűen alulmaradó fogyasztó magatartásának kárhoztatása volna. Ezt a gyanút erősíti, hogy a konfliktus kirobbanásának lehetőségét éppen a perlekedésben vádlóként fellépő Erszényházi teremtette meg azáltal, hogy mindaddig támogatta torkosságában a pénzügyi döntések meghozatalára, s így vágyainak kielégítésére önállóan képtelen Gyomordit. Ez alapján úgy tűnik, hogy a váratlan piaci esemény következményeitől megrettent, hosszú távú jólétét féltve most már megfontoltan viselkedő vásárlónak nem a krízis megoldása miatt van szüksége a disputa lefolytatására, jóval inkább azért, hogy megkísérelje áthárítani a helyzet kialakulásának ódiumát az efemer élvezetek rabjaként jellemzett fogyasztóra.

A szereplői karakterek és azok egymáshoz való viszonya, valamint a szituáció és a versengés jellege miatt Nagy János költeménye a tanmesénél inkább emlékeztet az erkölcsi exemplumok egy sajátos, a szerző által minden bizonnyal jól ismert típusára, a test és lélek vitákra.⁷⁷ A magyar irodalomban a *Visio Philiberti* prózai fordításának *Nádor-kódex*beli változata és Nyéki Vörös Mátyás *Dialogusa* által képviselt példázat a világi élvezetekben elmerült, életében a túlvilági üdvösséggel mit sem törődő, ezért halála után elkárhozó (Nyéki Vörösnél kifejezetten gazdag) emberről szól, akinek teste és lelke egymást hibáztatja a rájuk váró örök szenvedésért. Mivel a halál után már nem nyerhetnek bün-

⁷⁷ A műfajról és annak magyarországi példáiként idézett szövegekről lásd például SZILÁGYI Mariann 2012.

bocsánatot, sem a vádaskodás, sem az elkövetett vétkek feletti ke-sergés nem javíthat a vitatkozók sorsán. Ám a kétségbeesett civa-kodást bemutató vízió éppen ezáltal nyújthat elretentő példát az olvasónak; figyelmeztetve őt az anyagi javakban és testi élvezetekben való tobzódás veszélyességére, az élet végességére és a ha-lál percének kiszámíthatatlanságára, a kései megbánás hiábava-lóságára és az előrelátás fontosságára. („Ez példát úgy írták, hogy félelmet hozzon / Rút bűnnek álmából mindent föl indéchon.”) A vita mindezen felül egy további fontos tanulsággal is szolgál; bár a minden élvezetre fogékony test gyengeségének kétségkívül nagy szerepe van a lélek bűnre csábításában, vétke mégsem mér-hető az utóbbiéhoz. Hiszen éppen az értelemmel és tudással ren-delkező, tehát az efemer világi gyönyöröknek való behódolás ve-szélyességével tökéletesen tisztában lévő lélek feladata lett volna, hogy megbabolázza társát, és legyőzze annak vágyait. Ehhez pe-dig minden szükséges eszközzel rendelkezett, hiszen a test nem képes sem jó, sem rossz cselekedetek elkövetésére a lélek jóváha-gyása nélkül. A kapcsolatukat jellemző úr-szolga viszony miatt az utóbbi az, akit a bűn súlya elsősorban terhel, még ha annak követ-kezményét (az örök kárhozatot) együtt kell is viselniük.

Az *Erszényházy Pál és Gyomordi Kis-Asszony* a valláserkölcsi di-alógus 18. század végi világba transzponált, profanizált változata-ként is olvasható, amelyben a test és lélek szerepét a fogyasztói és vásárlói ›én‹ veszi át. A váratlanul bekövetkező kritikus helyzet ki-váltotta önvizsgálat a hosszú távú jólétet garantáló viselkedés kér-dését firtatja ugyan, ám annak tétje Nagy János költeményében nem az örök üdvösség elnyerése, csupán az anyagi boldogulás le-hetősége. Ezt pedig már nem állandó érvényű vallási parancsola-tok megtartása és morális elvek követése, hanem kizárólag a pia-ci környezet változásaihoz való folytonos alkalmazkodás biztosít-hatja. A szöveg expozíciója szerint a vita szereplői ennek megfelelő, „időhöz szabott bölts, nyájas” beszédekben érvelnek a maguk igaza mellett, Gyomordi kisasszony pedig kifejezetten „Módi-betsülettel” védelmezi álláspontját. A disputában a lélek szerepét átvevő Er-szényházy ugyan használ (vallás)erkölcsi érveket, ám ezek szerepe

csupán az aktuális gazdasági cél elérését szolgáló retorikai instrumentumé. A dialógus szerint, ahogy az üdvözüléshez, úgy az anyagi boldoguláshoz is szükséges az előrelátás (prudencia), annak horizontja azonban nem terjed túl az evilági lét határain. Mivel e keretekben belül nincs alternatívájuk, az önmaga érdekeit szem előtt tartó embernek nem az a feladata, hogy elfojtsa az őt az anyagi javak felhalmozására és élvezetére sarkalló szenvedélyeket, hanem az, hogy az állandóan változó állapotokhoz alkalmazkodva a legcélravezetőbb módon irányítsa, egyensúlyozza azokat.⁷⁸ Nagy Jánosnak a valláserkölcsei exemplumot a születőben lévő fogyasztói társadalom viszonyaira áthangszerelő költeménye a világ erkölcsi rendjének megváltozásával szembesíti olvasóit. A dialógus mint példázat szerint az egyén által követendő viselkedési minta ugyan továbbra is meghatározható, annak bázisát azonban már nem morális princípiumok, hanem a változó környezethez való idomulás, nem a helyes, hanem a hasznos, vagyis az anyagi érdekek tekintetében észszerű döntések meghozatalára való képesség jelenti.

A vásárló és fogyasztó beszélgetése kétségkívül praktikus tanácsokkal szolgál a hosszú távú anyagi jólét biztosítását illetően, a vitapartnerek viselkedésének amoralitása mégis távolságtartásra készíthette Nagy János figyelmes olvasóit ezek elfogadását illetően. A gazdasági tekintetben hasznos cél és az annak elérésére alkalmazott érvelés erkölcsileg kétséges volta közti szembeötlő ellentmondás legalábbis felkelthette annak gyanúját, hogy a szöveg intenciója nem a mindennapi vásárlói/fogyasztói gyakorlatban követendő viselkedésminta felmutatása, hanem az, hogy a kerettörténet elbeszélőjének önvizsgálatához hasonló számvetésre készítse közönségét. Másképp fogalmazva, a 18. századi vásárló belső vívódásait színre vivő költemény nem közvetlen tanulsággal szolgáló tanmese vagy exemplum, hanem a publikum „közönséges, és mindenekre ki-terjedő hibáit, vagy vétéseit”⁷⁹

⁷⁸ Erről lásd HIRSCHMAN 1998.

⁷⁹ RABENER 1786, 7. A könyvet Nagy jól ismerte. Az abban olvasható satírák egy részének verses átköltését a *Nyájas Múzsában* adta közre. (Erről bővebben lásd KERÉNYI 1939, 49–57.)

egyedi (ebben az esetben saját) példán bemutató szatíra, amelynek célja az, hogy a maga erkölcsi pozíciójára való rákérdezésre ösztönözze az olvasót. Így értelmezve a szöveg nem csupán a világgazdaságtól való függését, valamint az ezzel kapcsolatos morális felelősségét teszi nyilvánvalóvá a hazai publikum számára, hanem azt is, hogy a viselkedését eddig szabályozó (vallás) erkölcsi princípiumok e világon belül érvényüket veszítik, s eredeti céljukkal ellentétben csupán az anyagi érdekek érvényesítését szolgáló retorikai eszköz álságos szerepére vannak kárhóztatva. A test és lélek vitáját a vásárló és fogyasztó szatirikus dialógusaként újrarájátszó költemény tanulsága ebben az esetben az lenne, hogy abban a világban, ahol az irányítást az anyagi érdekek és az ezek kielégítésre törekvő szenvedélyek veszik át, észszerű viselkedés igen, erkölcsileg helyes azonban aligha létezik. Az ezt felismerő olvasónak választania kell a piac csábításainak való feltétlen behódolás és morális karakterének, elveinek megőrzése között. Ez utóbbi pedig csak a piacról való kilépés által lehetséges.

Erszényházi Pál és Gyomordi kisasszony beszélgetésének szatíráként való olvasása magyarázattal szolgálhat a rabszolgaság kérdésének szövegbeli negligálását illetően is. A kávé és cukor előállításában használt rabszolgamunka és a vásárló/fogyasztó ezzel kapcsolatos erkölcsi felelőssége közti összefüggés elhallgatása Erszényházi egyébként nagyon alapos argumentációjában olyan feltűnő és a korabeli közönség számára a kontextusból könnyen rekonstruálható ellipszis, amely valójában nem elrejt a szereplő érveléséből elhagyott elemet, hanem éppen hogy kiemeli annak jelentőségét. A látszólag helyes érvelésben mutatkozó hiátus nem csupán az „erszény órének” hipokrita viselkedését leplezhette le a dialógust szatíráként értelmező olvasó előtt, hanem a műfaj didaktikus céljának megfelelően az önmagával való számvetés legfontosabb tárgyát is kijelölhette számára. Ennek eredményeként pedig a két élvezeti cikk fogyasztása ellen felhozható legerősebb erkölcsi argumentumként mutathatta fel a rabszolgaság intézménye és az ezen alapuló gazdasági rendszer termékeinek hazai vásárlói között fennálló kapcsolatot.

(*Perspektívák*) Persze azt, hogy a téma erkölcsi reflexióinak látványos elhagyásával Nagy János éppen a rabszolgaság problémájára, valamint az ezzel kapcsolatos viselkedésében megmutatkozó hipokrizisre kívánta volna felhívni közönsége figyelmét, nem lehet egyértelműen igazolni. Ha a szöveg elkészítésének mégis lett volna ilyen intenciója, úgy az a hazai vásárlót egyben a piac befolyásolására való képtelenségével is szembeállította. A satirikus dialógus felvetette dilemma kizárólag a kávé és cukor élvezetét biztosító embertelen gazdasági rendszer fenntartásában való cinrosság, illetve a piac elhagyása közti választás lehetőségét kínálja fel. Ez utóbbi ugyan felment a bűnben való részesedés ódiума alól, ám egyben annak beismerését is jelenti, hogy a vásárló/fogyasztó valójában képtelen akarátának érvényesítésére az őt kiszolgáló rendszeren belül, hiszen azt nem tudja saját morális elveinek megfelelően átformálni.

A dialógus születésével éppen egy időben, s az annak apropóját szolgáltató saint-domingue-i eseményektől sem függetlenül, a rabszolgaság eltörléséért folytatott küzdelem egy sajátos változata jött létre Nagy-Britanniában, amely a rabszolgákkal való előállított cukor (és annak mellékterméke, a rum) fogyasztásától való tartózkodásra buzdította az angol vásárlóközönséget.⁸⁰ Az 1791–1792-es években a csatlakozók számát tekintve elég sikeres, korabeli becslés szerint mintegy háromszázezer tagot maga mögött tudó mozgalom eszközt, a gyarmatárak fogyasztásáról való lemondást tekintve ugyan emlékeztetett Nagy dialógusának javaslatára, célját illetően azonban nem. A mozgalom a termékek bűnös eredetét és a vásárlóknak a rabszolgaságon alapuló gyarmati gazdálkodási szisztéma fenntartásában való cinrosságát hangsúlyozó, nézeteiket valláserkölcsi érvekkel is alátámasztó⁸¹ kezdeményezői nem a luxuscikkek fogyasztásának végleges feladását

⁸⁰ Lásd például MIDGLEY 2005, 35–40; BAGHDIA NTZ McCABE 2015, 262–263; DRESCHER 2009, 129, 221–222; DRESCHER 2010, 117–118.

⁸¹ Erről lásd a mozgalom legfontosabb dokumentumát, William Fox különböző címváltozatokkal megjelent, több mint húsz kiadást megért röpiratát: Fox 1791.

akarták elérni. Céljuk nem a piac elhagyása, hanem annak morális átformálása volt. A mozgalom támogatói a nyugat-indiai cukor és rum vásárlásának tömeges elutasításától azt remélték, hogy kiszoríthatják a piacról a számukra erkölcsileg elfogadhatatlan rabszolgamunkával előállított termékeket, s ezzel a szabad munkaerő alkalmazására kényszeríthetik az ültetvényeseket. A szigetország vásárlóközönsége 1791–1792-ben felismerte saját – éppen a piactól való függőségéből fakadó – erejét, s ebben rejlt, akár a gazdaság működését is befolyásolni képes hatalmát. És bár ez az emberkeskedelem és rabszolgatartás abolícióját illetően nem bizonyult döntő jelentőségűnek, a mozgalom az etikus fogyasztásban olyan alternatívát kínált a vásárlók számára, amelynek követésével piaci szereplőként sem kellett feladniuk erkölcsi elveiket, sőt azok érvényesítésével a piac átformálására is aktív kísérletet tehettek.

Az időbeli egybeesés ellenére az Erszényházi Pál és Gyomordi kisasszony dialógusában megfogalmazódó dilemma hasonló megoldásának lehetősége aligha merülhetett volna fel az azt jóval csekélyebb létszámú, a gyarmati kereskedelem kérdésében eltérő módon érintett, más közéleti viszonyok és fogyasztói kultúra keretei között élő magyar vásárlóközönség okulására papírra vető szanyi plébánosban. A hazai vásárlót önvizsgálatra ösztönző költemény a fogyasztói társadalom formálódásának dokumentuma, amely a hagyományos morális értékrend nevében kéri számon olvasóit. A régi és új közötti átmenet határpozíciójából megszólaló szatíra szerzőjét aggasztja a vásárló/fogyasztó világpiacnak való kiszolgáltatottsága és annak erkölcsi következményei, ám az újszerű helyzet kihívásaira csak régi válaszokkal tud szolgálni. Az 1791–1792-es angliaihoz hasonló, a fogyasztói magatartás erkölcsi motiválásán keresztül a gazdasági folyamatokba beavatkozni szándékozó első hazai mozgalom felbukkasására a nemzeti ipar felkarolásáért síkra szálló Védegyelet fél évszázaddal későbbi megalapításával kerül majd sor.

KÁVÉ, CUKOR, ISZONY

BARCSAY ÁBRAHÁM A' KÁVÉRA CÍMŰ VERSÉNEK
(ESZME)TÖRTÉNETI KONTEXTUSÁRÓL

Barcsay Ábrahám A' *Kávéra* írt, a rabszolgaság embertelensége ellen szót emelő verse¹ a magyar felvilágosodás irodalmának legismertebb darabjai közé tartozik. Mivel a mindössze nyolc sor terjedelmű szöveg megértése – leszámítva talán az utolsó sorok rabszolgamunkával előállított termékektől visszaborzadó, ám azokat mégis elfogyasztó ›bölcének‹ magatartását – a témával kapcsolatban komolyabb előismeretekkel nem rendelkező modern olvasó számára sem jelent kihívást, közel ötven éve pedig Szőke György hosszú tanulmányban mutatta be a mű eszmetörténeti hátterét,² talán feleslegesnek vagy legalábbis csekély eredményű kecsegtetőnek látszik a költemény újabb interpretációjával próbálkozni. A következő oldalakon mégis arra teszek kísérletet, hogy az eszme-, gazdaság- és eseménytörténeti kontextus vizsgálatával a korábnál némileg differenciáltabb képet adjak arról, hogy miről is szólhatott Barcsay verse a 18. század végén.

(*Poétai ökonómia*) A' *Kávéra* eszmetörténeti hátteréről írt tanulmányában Szőke György arra hívta fel a figyelmet, hogy rövidsége dacára a költemény igen pontos ábrázolását adja azoknak a gazdasági folyamatoknak, amelyek eredményeként a mű zárlatában sor kerülhet a szövegbeli ›bölc‹ iszonyatát kiváltó serkentő ital elfogyasztására.³ Valóban, a cukor előállítását és kereskedelmét

¹ A vers első közlését lásd DÖBRENTAI 1814, 29–30.

² SZŐKE 1974.

³ Lásd *uo.*, 778–779.

tárgyaló kezdősorok, valamint az ezeket követő, a kávénak szentelt hasonló tartalmú szakasz egyértelműen hozzákapcsolják a fogyasztót ahhoz a „termelési lánchoz”, amely a 18. század végén az európai piacok e két gyarmatáruval való ellátásáért volt felelős. Az előállító, kereskedő és vásárló közt nyilvánvalóan fennálló kapcsolat létének hangsúlyozása a vers gondolati struktúrája tekintetében azért bír különös jelentőséggel, mivel kiemeli az utóbbi erkölcsi pozíciójának ellentmondásosságát. A kávézó bölcs ezek szerint nem csupán az általa elfogyasztott termékek ›véres‹ eredetével van tisztában, hanem saját szerepét is pontosan látja az ezek élvezetét számára lehetővé tevő szisztéma fenntartásában; a ›hörpölés‹ aktusa a bűnben való részesedés tudatában teljesíti be a gazdasági folyamat célját, ezzel mintegy jóváhagyva, eredményében igazolva a rabszolgatartó rendszer kegyetlenségét.

A költemény a két fogyasztási cikk eredetével foglalkozó, a szöveg háromnegyedét kitevő része tehát kétségkívül meghatározó jelentőségű az azok vásárlóit/fogyasztóit illetően felvetődő morális probléma megértése tekintetében, ugyanakkor az olvasónak feltűnhet, hogy ezen belül a kávé és a cukor mintha nem egészen azonos súllyal jelenne meg. Ezt a benyomást kelti mindenestre az azokat külön-külön megszólító szakaszok közti terjedelmi különbség; a kávéra vonatkozó szövegrész mindössze a ›nádméz‹ termelését és kereskedelmét tárgyaló négy sor felét teszi ki. Mint ahogy kérdésként merülhet fel az is, hogy Barcsay miért a cukor jellemzésével indította kávéra írt versét. A költemény e strukturális sajátosságai a szöveg értelmezése szempontjából talán nem látszanak különösebben fontosnak, ám a 18. századi szerző által minden bizonnyal ismert egykorú gazdasági kontextus, valamint a két gyarmatáru vonatkozásában számára potenciálisan hozzáférhető (gazdaság)történeti tudás felől szemlélve az azoknak szentelt szakaszok egymáshoz viszonyított aránya és elrendezése egyáltalán nem tűnik véletlenszerűnek.

Történeti tény, hogy a Barcsay versében megnevezett két élvezeti cikk fogyasztása a felvilágosodás kori Európában elválaszthatatlanul összefonódott egymással; a serkentő italt ugyan arab és

török közvetítéssel ismerte meg a kontinens, ám az, szemben az iszlám világ szokásaival, kifejezetten cukorral édesítve vált népszerűvé és terjedt el előbb annak nyugati, majd keleti felén is.⁴ A kávé és cukor konzumálásában fennálló szoros kapcsolat azonban korántsem jelentette azt, hogy a két termék azonos jelentőséggel bírt volna a gyarmatokkal folytatott európai kereskedelem, illetve az ennek hátterében álló, rabszolgamunkán alapuló termelési rendszer tekintetében. A Barcsay költeményében elsőként megnevezett »nádméznek« ebben a vonatkozásban nem csupán gazdasági súlya, hanem történeti szerepe is jóval meghatározóbb volt, mint a kávéé. Az Európában régtől ismert, a középkortól kezdve a Földközi-tenger medencéjében is termesztett cukornád ugyanis a földrajzi felfedezések korának kezdetén az atlanti rabszolga-kereskedelem első és a 18. század végéig legfontosabb mozgatórugójává vált.⁵ A növényt a 15. század folyamán a spanyolok és portugálok honosították meg az Atlanti-óceán erre alkalmas, újonnan birtokba vett szigetein (Kanári-szigetek, Madeira, São Tomé stb.), ültetvényeik munkaerő-szükségletét pedig nagyjából ugyanettől az időszaktól kezdték el a nyugat-afrikai partvidéken vásárolt rabszolgákkal kielégíteni. A cukornádat 1493-as második útján maga Kolumbusz juttatta el az Újvilágba. A nagy haszonnal kecsegtető ültetvények a következő évszázadok folyamán egyre szaporodtak az amerikai gyarmatokon, miközben mind több nemzet (angolok, hollandok, franciák stb.) kapcsolódott be az ezeket kiszolgáló, szintén igen jövedelmező és ezért egyre nagyobb méreteket öltő emberkereskedelembé is.⁶ A felvilágosodás korára a cukor a gyarmatok és az Óvilág kö-

⁴ A kávé és cukor fogyasztásának egymással szorosan összekapcsolódó európai történetéről lásd például MORRIS 2019, 45–89; illetve James Walvin *How Sugar Corrupted the World* című könyvének *A Perfect Match for Tea and Coffee* című fejezetét: WALVIN 2019b, 72–100. A kávé magyarországi elterjedésének történetéről lásd KISBÁN 1988, 149–177.

⁵ A cukornádtermesztés és cukorgyártás történetének korai szakaszairól, valamint annak az atlanti rabszolga-kereskedelemmel való összefonódásáról áttekinthetően lásd WALVIN 2019b, 1–50; magyarul ugyanerről LÉVAI 2020, 40–65.

⁶ Az atlanti rabszolga-kereskedelem történetéről magyar nyelven lásd MANNIX és COWLEY 1973.

zötti gazdasági kapcsolatok legfontosabb árucikkévé,⁷ Nyugat-India pedig annak legjelentősebb előállítójává vált.⁸ Az amerikai kolóniákban egyre nagyobb volumenben folytatott termelésnek és az ennek hatására folyamatosan bővülő kínálatnak köszönhetően a 17–18. századra a korábban luxuscikknek számító ›nádméz‹ lényegében mindenki számára hozzáférhető, mindenhol kapható, a hétköznapi élet közönséges szükségletei közé tartozó termék lett az öreg kontinensen.⁹ A kortársak számára persze az sem volt titok, hogy az európai gazdaságot, életmódot, étkezési szokásokat és tárgyi kultúrát¹⁰ is jelentős mértékben átformáló ›cukorforradalom‹¹¹ alapját a rabszolgamunka jelentette. Noha az újvilágbeli kolóniákban más mezőgazdasági termények (indigó, kávé, kakaó, dohány) előállításában, valamint bányákban és egyéb munkákra is használtak nem-szabad munkaerőt, a 18–19. század fordulójáig mégis a cukornád termesztése és a finomított ›nádméz‹ előállítása jelentette az emberkereskedelem legnagyobb felvevőpiacát.¹² A koloniális javak közül ez a termék volt tehát az, amely a gyarmattartó hatalmak és a rabszolgaság kapcsolatát megalapozta¹³ és hosszú időn keresz-

⁷ Vö. például DRESCHER 2009, 123. A cukor gazdasági jelentősége természetesen a kortársak számára is nyilvánvaló volt, hiszen számos, statisztikai adatokat is tartalmazó írás jelent meg a témában. Jellemző módon az európai gyarmatosítás történetét legátfogóbban bemutató 18. századi kiadvány, Raynal abbé *Histoire des deux Indes* című többkötetes vállalkozásának a cukor előállítását ismertető része azzal a megállapítással zárul, hogy nehéz volna annál üzletileg előnyösebb terményt találni. („On trouveroit difficilement une culture plus avantageuse.”) RAYNAL 1781, 164.

⁸ Vö. WALVIN 2019b, 40. Táblázatos formában ugyanezt lásd például DRESCHER 2010, 48.

⁹ Erről lásd például James Walvin idézett művének *Shopping for Sugar* című fejezetét: WALVIN 2019b, 61–71. A téma magyar vonatkozásai tekintetében lásd KISBÁN 1987.

¹⁰ Erről lásd WALVIN 2017, 11–36; illetve WALVIN 2019b, 62–118.

¹¹ WALVIN 2019b, 39–40.

¹² A ›cukorszízetek‹ kiemelkedően nagy rabszolgamunka-igényének okairól és annak következményeiről átfogóan lásd STINCHCOMBE 1995.

¹³ Uo., 50.

tül dominálta,¹⁴ ezért, ahogy az ennek az élelmiszernek a történetéről szóló monográfiájában James Walvin fogalmazott, a felvilágosodás korára a cukor a rabszolgaság ›szinonimája‹ lett.¹⁵

A kávé a cukorénál lényegesen rövidebb előtörténetre tekintethet vissza Európában. A serkentő ital élvezete az 1600-as évek második felében jött divatba a kontinens nyugati felén, ám fogyasztása csak a következő évszázad folyamán vált igazán tömegessé,¹⁶ mégpedig olyan eseményeknek köszönhetően, amelyekre Barcsay is utal költeményében: „Hát te, rég csak Moka táján termett kis bab, / Mennyit szenved értted nyúgoton is a’ rab”. Az 1700-as évek elejéig a világon forgalmazott kávé mennyiség teljes egészében az Arab-félszigetről származott, s a termék kereskedelmének legfontosabb elosztási központja a versben is megnevezett jemeni kikötőváros volt. A 18. század első felében azonban a franciák és a hollandok is sikeresen telepítették át gyarmataikra a kávécserjét, átütő erejű változásokat indítva el ezzel a termék piacán. Az európai hatalmak kolóniáin ütemesen szaporodó ültetvényeknek köszönhetően a világpiacon eladásra kínált kávé mennyisége tetemesen megnőtt, ezzel párhuzamosan pedig a termék előállításában addig monopolhelyzetben lévő közel-keleti térség jelentősége rohamosan csökkent.¹⁷ A század közepére az amerikai

¹⁴ A gyapottermelés csak az 1790-es évektől, a gyapottisztító gép feltalálása után vált a rabszolga-kereskedelem második nagy mozgatójává. Lásd például: MANNIX és COWLEY 1973, 71.

¹⁵ „Sugar had become synonymous with slavery.” WALVIN 2019b, 41.

¹⁶ Az európai kávéfogyasztás az 1739–1789 között eltelt ötven évben nagyjából a tízszeresére emelkedett. Vö. TOPIK 2000, 648. A kávé termesztésének, kereskedelmének és fogyasztásának történetéről természetesen a 18. század végi olvasók is számos forrásból tájékozódhattak. Az *Histoire des deux Indes* hatodik kötete külön részben foglalkozott az ital eredetével és elterjedésével. (Vö. RAYNAL 1781, 153–156.) De a korabeli magyar lapok olvasói is részletes ismeretekre tehettek szert ugyanebben a kérdésben. (Vö. például „A’ Kávé plántáról” 1790.) A kávé történetének erről a szakaszáról összefoglalóan lásd MORRIS 2019, 45–89.

¹⁷ A közel-keleti kávé világgpiaci részesedése úgy csökkent le radikálisan, hogy mindeközben a termelés volumene érdemben nem változott. (Vö. MORRIS 2019, 61.) Az ott és az amerikai gyarmatokon termesztett kávé között jelentős árkülönbség alakult ki; ahogy arról az *Histoire des deux Indes* egykorú olvasója is

gyarmatok szolgáltatták a kereskedelmi forgalomba kerülő kávé több mint felét, az 1780-as évekre pedig már a világszerte értékesített mennyiség mintegy 80%-a volt karibi eredetű.¹⁸ A hihetetlen gyorsasággal végbemenő piaci átrendeződés – amit már a kortársak is ›kávéforradalomként‹ aposztrofáltak¹⁹ – eredményeként a ›kis bab‹ jelentősége a nyugat-indiai gyarmatok exportjában a század második felére a cukoréval vetekedett, a belőle készült ital pedig általánosan hozzáférhetővé lett Európa-szerte. Barcsay versének igen fontos mozzanata a jemeni kikötőváros éppen ezt a folyamatot felidéző megnevezése; a világkereskedelem korábbi központjára tett utalás nem pusztán a növény élőhelyének kiterjedtebbé válását s nem is csupán a kávétermelés súlypontjának földrajzi áthelyeződését írja le, hanem alkalmas volt arra is, hogy felidézze azt a több évtizede zajló gazdasági processzust, amelynek eredményeként lehetővé vált a szöveg tárgyát képező luxuscikk mindennapi élvezete. Mint ahogy azt is, hogy ez a már a kortársakat is ámulatba ejtő sikertörténet éppúgy a termelésnek az atlanti rabszolgatartó rendszerrel való összekapcsolásán alapult, ahogy az korábban a cukor esetében is történt.²⁰

A' *Kávéra* nemcsak az előállítási és ellátási láncolat végpontjaként mutatja be a vásárlót, hanem az ital elkészítésének proceszusába és a fogyasztás pillanatába beleír egy annál összemérhetetlenül nagyobb léptékű időbeli folyamatot is.²¹ Költeményének szövegstruktúráján keresztül Barcsay igen ökonomikus módon jelenítette meg a vers témáját adó két terméknek az európai gazdasággal és az atlanti rabszolgasággal összefonódó történetét.

értesülhetett, az utóbbit mindössze a levantei kávé árának negyedéért kínálták a 18. század végén Franciaországban. (Vö. RAYNAL 1783, 11.) Az olcsó karibi kávé nemcsak az európai piacokat árasztotta el, de még Kairóban is kiszorította a jemenit. Az amerikai termék versenylőnyét pedig elsősorban a rabszolgamunka biztosította. (Vö. TOPIK 2000, 648.)

¹⁸ Erről lásd például BAGHDIA NTZ McCABE 2015, 198; illetve MORRIS 2019, 8.

¹⁹ Vö. HILLIARD D'AUBERTEUIL 1776, 1:51.

²⁰ A jemeni kávétermelés, szemben a karibi térség ültetvényeivel, nem rabszolgamunkán alapult, hanem parasztgazdaságokban folyt. (Vö. TOPIK 2000, 648.)

²¹ Vö. SZÓKE 1974., 779.

Megszólításuk szövegbeli sorrendje, valamint a nekik szentelt sorok mennyiségi különbsége az egykorú kontextus felől szemlélve mindenesetre úgy kronológiai rendjét, mint belső arányait – a két árucikk piaci súlyát – tekintve igen pontos leképezését adja annak a gazdaságtörténeti folyamatnak, amely a cukor és kávé élvezetét általánosan lehetővé tette az európai fogyasztók számára.

Barcsay költeménye a gazdaságtörténeti folyamat menetrendjének pontos és nagyon ökonomikus megjelenítése mellett egy további szempontból is rendkívül precíz ábrázolását adja a két termék előállítására és a rabszolgaság közötti kapcsolatnak. A ›nádmezék‹ a cukornádültetvényeken dolgozó „[r]ab szerezsen’ véres veríték’ gyümölcse”-ként aposztrofáló, igen hatásos kezdősor érzelmi intenzitásához viszonyítva a ›kis bab‹ okozta bajokra („Mennyit szenved értted nyugoton is a’ rab”) utaló szakasz jóval kevésbé tűnik erőteljesnek. Az Európában fogyasztott cukorhoz és kávéhoz fűződő emberi szenvedés egymástól eltérő mértéküként való versbeli bemutatása a rabszolgaság kérdéséről folyó egykorú diskurzus felől szemlélve egyáltalán nem látszik esetlegesnek. Bár a 18. század végéig számos olyan szöveg született, amelyek általánosságban magát a rabszolgaság intézményét bírálták, világosan kimutatva annak igazságtalanságát, létezésének jogelméleti megalapozhatatlanságát, úgy a kereszténység, mint a felvilágosult kor humanista erkölcsi princípiumaival ellentétes voltát vagy a szabad munkaerő használatához viszonyított gazdasági hátrányait stb.,²² ám a rabszolgamunka alkalmazásának konkrét megvalósulási formái között a kortársak mégis jelentős különbségeket érzékeltek. Az e gazdasági szisztéma által okozott emberi szenvedés legérzékletesebb és legismertebb leírásai a 18. század második felében jellemzően leginkább a cukornád termeléséhez és a nádcukor előállításához kapcsolódtak. Ennek a mai magyar közönség számára leginkább ismerős szépirodalmi példája Vol-

²² A rabszolgaság kérdésének korabeli megközelítéséről, illetve a rabszolgasággal szembeni argumentáció formáiról összefoglalóan lásd például DUCHET 1995, 137–195 (*L'idéologie coloniale – La critique du système esclavagiste* című fejezet); illetve DAVIS 1999, 39–49.

taire *Candide*-jának (1759) tizenkilencedik fejezetében olvasható. A jelenetben a hollandok gyarmatára, Surinamba érkező főhős egy rabszolgával találkozik, akinek jobb keze és bal lába is hiányzik. A földön fekvő ember a látványtól elborzadó és állapotának okát tudakoló Candide-nak a következő magyarázattal szolgál: „Cukorgyárakban dolgozunk s ha a malomkő elkapja egyik ujjunkat, azonnal levágják a kezünket; ha meg el akarunk szökni, levágják a lábunkat; én mindkettőn keresztülestem.”²³ Hogy az olvasónak semmi kétsége ne maradjon afelől, hogy mi is ezeknek a kegyetlenségeknek a forrása, a megcsonkított rabszolga még hozzászól: „Hát bizony ezen az áron ehetnek csak cukrot Európában.” Bár e szcena egy fikciós történet keretébe illeszkedik, az abban ábrázolt kapcsolat az élvezeti cikk előállítására és a szinte hihetetlen mértékű embertelenség közt nem Voltaire képzeletének szüleménye. A cukornádtermesztés nem csupán az atlanti rabszolga-kereskedelem első mozgatója és legnagyobb felvevőpiaca volt, de az ezeken az ültetvényeken folyó munka jelentette a rabszolgaság talán legtöbb szenvedéssel járó formáját is. Előállításának és szállíthatóvá tételének sajátosságai miatt ugyanis a cukor a gyarmati mezőgazdaság más termékeihez viszonyítva jóval több és keményebb munkát igényelt. Az ültetvényeken nem csupán a nád elültetésével és learatásával kellett foglalkozniuk a rabszolgáknak, hanem – mivel a termés ebben a formájában nem volt alkalmas az anyaországokba való továbbszállításra – nekik kellett az erre a célra szolgáló malmokban kisajtolniuk a növény édes nedvét, majd üstökben kifőzni a szirupot, végül elvégezniük a cukor első finomítását is.²⁴ Mivel pedig a cukornád termesztésére alkalmas szigetek trópusi klímája miatt a növényi nedv hamar erjedésnek indult, ezért ezt megelőzendő az utóbbi munkafolyamatokat igen gyorsan kellett végrehajtani, így az aratás időszakában ezeken a birtokokon lényegében éjjel-nappal folyt a katoná-

²³ VOLTAIRE 1955, 181.

²⁴ Lásd ennek néhány korabeli ismertetését: RAYNAL 1781, 157–164; CLARKSON 1786, 142–143; vagy az *Enciklopédia* „Sucrerie (Habitation)” szócikkét: *Encyclopédie* 1775, 15:594–595.

san szervezett és kegyetlen szigorral irányított munka.²⁵ Ezeknek tudható be, hogy a cukornádültetvények rabszolgáinak élete jóval nehezebb volt, mint a más terményeket előállító gazdaságokban dolgozó társaiké, körükben a halandóság nagyobb mértékű volt, a feszített munkatempó miatt pedig igen gyakran fordultak elő a Voltaire által is felidézett súlyos balesetek.²⁶

Ennek fényében nem meglepő, hogy az emberi vérrel szennyezetttségnek *A' Kávéra* első sorában felbukkanó képzete a gyarmatárúk közül elsősorban a cukorhoz társult a felvilágosodás korában. A »véres cukor« képeinek egyik korai példája a francia felvilágosodás vezéralakjának, Helvétiusnak az először 1758-ban napvilágot látott *De l'esprit* című művében olvasható. A filozófus az értekezés egyik lábjegyzetében azzal az óriási árral igyekezett számot vetni, amit az európai kontinens amerikai gyarmatokkal folytatott kereskedelméért emberi életekben kellett megfizetni. Helvétius ennek az áldozatai közé számította azoknak az Afrikában folyó háborúknak az áldozatait, amelyeket a kontinens uralkodói azért indítottak, hogy hozzájussanak az európaiak rabszolgák fejében kínált áruhoz, azokat, akik az óceánon való átkelés során vesztették életüket, s azokat is, akik megérkezve Amerikába gazdáik szeszélyének, kapzsiságának és önkényének áldozatává váltak („des Negres qui, [...] deviennent la victime des caprices, de la cupidité & du pouvoir arbitraire d'un maître”).²⁷ Mint ahogy azokat az európaiakat is, akik különböző okokból – a klíma, betegségek vagy hajótörés miatt – pusztultak el ugyanennek a kereskedelemnek betudhatóan. Mindezeket számba véve pedig, szól Helvétius gyakran idézett konklúziója, el kell ismernünk, hogy nem érkezik Európába cukor, amely ne lenne emberi vérrel szennyezett („on conviendra qu'il n'arrive point de barrique de sucre

²⁵ A cukornádültetvények szigorúan szervezett és kegyetlenül irányított működéséről az előző jegyzetben idézett 18. századi források mellett lásd WALVIN 2019b, 41–47.

²⁶ Vö. RAYNAL 1781, 164; *Encyclopédie* 1775, 15:595.

²⁷ Vö. HELVÉTIUS 1776, 1:34–35.

en Europe, qui ne soit teint de sang humain”).²⁸ A század végére szinte közhelyszerűvé vált képzettársításra Barcsay költeményén kívül is akad magyar nyelvű példa. A *Magyar Hirmondó* 1792-ben közölt egy rövid írást, amelynek szerzője a cukor és kávé fogyasztásáról való lemondásra biztatta olvasóit a két termék eredetével kapcsolatban felvethető morális aggályokra hivatkozva:

ha elgondolja az ember azon a' hadakat, mellyeket az a' tzél eszkö-zöl *Afrikában*, hogy *mancipiumokra* (fogoly-jobbágyokra) tehesse-nek szert az *Anglusok*, és a' *Frantziák*: azt a' sok embert, melly el-vész ezekben a' hadakban; azokat a' lántzra tett nyomorúltakat, kik rész szerént a' tengeren, rész szerént a' velek való kegyetlen bá-nás miatt el-halnak: egy darab tzukorra se tekinthetünk úgy, hogy ember-vérrel meg-fetskendezve ne képzeljük azt magunknak.

A magyar cikk szerzője a Helvétiuséra igen erősen emlékeztető (ám ahogy azt a szöveg is jelzi, közvetlenül Benjamin Franklintól átvett) számvetés érvényességét írása végén a Barcsay költemé-nyében említett másik gyarmati termékre is kiterjesztette: „De a' mi igaz a' tzukorról: vallyon nem igaz é az, ugyan azon okokból a' kávéról is? Nem lehet é a' tsészébe ki-töltött kávé úgy képzelni: mint emberi vérrel fel-elegyített italt?”²⁹

Az eddigieket összefoglalva elmondható, hogy a rabszolga-ság kérdéséről szóló, 18. század végi európai diskurzus közegében vizsgálva *A' Kávéra* szövegét, úgy tűnik, hogy Barcsay versének invenciózus szerkesztése és láthatóan nagyon tudatosan megvá-lasztott nyelvi kifejezőeszközei által igen tömör formájú, mégis rendkívül precíz és árnyalt költői leképezését adta az általa ábrá-zolt meglehetősen komplex tárgynak. A rövid költeménybe nem-csak a két árucikk európai fogyasztását lehetővé tevő gazdasági

²⁸ Uo., 1:35.

²⁹ „A' Kávé ital” 1792. (A magyar cikkben citált szövegrész 1783-as datálású angol eredetijét lásd: FRANKLIN 1888, 247–248.) A „véres cukor” képzetének a korabe-li magyar irodalomban való felbukkanásáról lásd a kötet *A magyar vásárló és a világpiaç* című fejezetét.

folyamat(ok) történeti kronológiájának és a termékek ezen belüli szerepének és jelentőségének bemutatását sűrítette sikeresen bele, hanem az előállításuk által okozott emberi szenvedés mértéke közt a rabszolgaság problémájáról szóló egykorú szövegekből kirajzolódó differenciát is képes volt érzékeltetni. A versben tárgyalt téma nagy költői invenciót és tudatos szerkesztést mutató ábrázolása Barcsaynak az annak háttérével kapcsolatos átfogó és igen pontos ismereteire utal.

(*Bölcsesség, humánus, érdek*) A' Kávéra modern olvasói számára megdöbbentőnek tűnhet a szöveg végén felbukkanó bölcs magatartása. A harmadik személyben megszólaló szakaszcsoport ugyan nem dönthető el egyértelműen, hogy az a költemény beszélőjének önjellemzését adja-e, vagy egy konkrét harmadik személy, esetleg – gyűjtőnévként használva a szót – egy csoport viselkedésének leírására szolgál,³⁰ ám bármelyik esetről legyen is szó, a verset berekesztő sorok alanyának attitűdje hipokritának, de legalábbis ellentmondásosnak látszik. A szöveg első része pontosan ábrázolja a két luxuscikk élvezetét lehetővé tevő embertelen gazdasági rendszer működését, a zárlat pedig megadja annak általános erkölcsi minősítését (bűn), és bemutatja az ennek megfelelő szubjektív emocionális reakciót (iszony) is, mindez mégsem vezet a várakozásoknak megfelelő morális cselekvéshez. A bölcs a nádmézzel édesített kávé véres eredetének tudatában, saját ezzel szembeni erkölcsi felháborodása ellenére sem utasítja vissza az ital elfogyasztását.

Nyilvánvaló ellentmondásossága ellenére a Barcsay ábrázolta attitűd egyáltalán nem nevezhető atipikusnak a felvilágosodás

³⁰ Szőke György értelmezése szerint a költemény végén felbukkanó »bölcs« a vers alanya és tárgya is egyben: „a költőnek ez az önmagát mintegy kívülről szemlélése a lírai és leíró mozzanat egységét s ugyanakkor a kávéivónak az ábrázolt termelési láncolatba való beillesztését fejezi ki” – SZŐKE 1974, 778. Egyed Emese ellenben többször hangsúlyozta, hogy Barcsay elutasította a felvilágosodás kori költők számára általában igen csábító „bölcs” szerepének felvállalását. Lásd például EGYED 1998, 106; EGYED 2001, 26.

korában. A 18. században számos szövegben találkozni ehhez hasonló, a rabszolgaságot hevesen elítélő, ugyanakkor az intézmény fennállását elfogadó vagy legalábbis annak létezésébe passzívan beletörődő megnyilatkozásokkal. Rousseau *Új Heloise*-ának (1761) negyedik részében az utazásairól beszámoló Saint-Preux-t az afrikai rabszolga-kereskedelem szörnyűségei, az európaiak kapzsiságának és kegyetlenségének látványa ugyan egyszerre tölti el megvetéssel, rémülettel és szánalommal, mégsem tesz többet, mint hogy saját ember volta miatt szegyenkezve felsóhajt („j'ai gémi d'être homme”), és elfordítja tekintetét.³¹ Hasonlóan viselkedik Candide is Voltaire regényének korábban idézett epizódjában; a megrázó találkozás és a rabszolgával folytatott beszélgetés újabb érvet szolgáltat a főszereplő számára Pangloss optimizmusával szemben, könnyei patakszanak az emberi gonoszság e megrendítő bizonyítéka láttán, ám végül minden további nélkül hátat fordít a megcsönkített embernek, s az esetnek nincs egyéb következménye, mint az, hogy a hős „sírva ért Surinamba”.³² Magánál Barcsaynál is találkozni hasonló gesztussal. Az Ányos Pált megszólító, *A háborúskodás ellen* címen ismert vers első felében a költő az afrikai emberkereskedelem képeit idézi levelezőtársa szeme elé, szigorú erkölcsi ítélettel sújtva az abban részt vevőket éppúgy, mint az európai kolóniák rabszolgatartóit („Kegyetlen gazdagság! iszonyú hívságok / Ezek, kit követnek ily szörnyű rabságok.”); ő sem javasol azonban mást barátjának, mint amit Saint-Preux tett: „Fordítsd el szemedet e kínos képekről / S ezeket okozó bűnös nemzetekről.”³³

A felvilágosult század önmagáról alkotott képe és az európaiaknak a rabszolgaság ügyében mutatott általános érzéketlensége közötti ellentmondást tette szóvá az *Histoire des deux Indes* lapjain

³¹ Vö. ROUSSEAU 2018, 497.

³² Voltaire, Rousseau és a francia felvilágosodás más gondolkodóinak a rabszolgasággal kapcsolatos nézeteiről lásd például DUCHET 1995, 137–473; O'DEA 2010, 39–49. A felvilágosodásnak a rabszolgasághoz való viszonyáról általában lásd például MUNCK 2002, 186–192.

³³ BARCSAY 1933, 81–83.

az intézmény ellen éles kirohanást intéző Denis Diderot. A könyv hatodik kötetében olvasható gondolatmenet az olvasók emlékezetébe idézte, hogy miközben Európa az utóbbi évszázadban a legmagasztosabb erkölcsi elveket hangoztatta,³⁴ és az emberiség testvériségének eszméjét a legnevesebb szerzők a legszívrehatóbb módon adták elő halhatatlan műveikben, a kontinens felvilágosult lakóit pedig nem csupán a régmúlt korok kegyetlensége tölti el borzalommal, hanem gyakran még képzelt bajok is könnyeket csálnak szemükbe a színházi páholyokban vagy olvasószobájuk magányában ülve; a szerencsétlen rabszolgák sorsa mégsem indítja meg őket. („Il n’y a que la fatal destinée des malheureux nègres qui ne nous interesse pas.”) A filozófus, ha expressis verbis nem is nevezi meg ennek az ellentmondásos magatartásnak az okát, mindenesetre utal rá:

On les tyrannise, on les mutile, on les brûle, on les poignarde; & nous l’entendons dire froidement & sans emotion. Les tourmens d’un peuple à qui nous devons nos délices ne vont jamais jusq’à notre coeur.

(Zsarnokoskodnak felettük, megcsonkítják, megégetik és leszúrnak őket; és mi mindezt hidegen és érzelmek nélkül hallgatjuk. Annak a népnek a gyötrelmei, amelynek örömeinket köszönhetjük, soha nem érik el a szívünket.)³⁵

Az utóbbi mondat azt sugallja, hogy a minden más esetben igen érzékenynek mutatkozó közönség okkal és tudatosan marad közömbös a rabszolgaság kérdésével kapcsolatban, hiszen ez jelenti élvezeteinek és jólétének (egyik) forrását, vagyis (anyagi) érdeke fűződik annak fenntartásához. Mivel a kegyetlen intézmény a felvilágosult és érzékeny ember számára nyilvánvalóan elfogad-

³⁴ „L’Europe retentit depuis un siècle des plus saines, les plus sublimes maximes de la morale.” RAYNAL 1781, 105.

³⁵ Uo., 105–106. Az idegen nyelvű idézeteket – ha másként nem jelzem – a saját fordításomban közlöm – S. L. A.

hatalan, az annak hasznát élvező európaiak hipokrita módon inkább elfojtják ezzel kapcsolatos érzelmeiket, semhogy lemondjanak annak előnyeiről.

A fenti példák talán elégséges módon demonstrálják annak a rabszolgaság kérdésével szemben megmutatkozó ambivalens attitűdnek a 18. század végi elterjedtségét, amely *A' Kávéra* zárlatában is megnyilvánul, de ugyanezek a szöveghelyek – bár szerzőik kétségkívül joggal sorolhatók a ›bölcsek‹ közé – egyáltalán nem szolgálnak magyarázattal arra, hogy e magatartás miként függ össze magával a bölcsességgel. Miért éppen a ›bölcsek‹ az, aki a Barcsay költeményét záró szcénában „részt hörpöl” az Európa-szerte tömegek által fogyasztott luxuscikkekhez kapcsolódó bűnből? A kérdést némileg megvilágíthatja Helvétius *De l'esprit*-jének korábban már idézett lábjegyzete, pontosabban annak szöveggörnyezete. A szóban forgó passzus, mint arról korábban már szó esett, a ›nádméz‹ élvezetének emberi életekben megfizetett árát összegezve a termék vérrel szennyezettségének képét festi olvasói szeme elé. A gondolatmenetet pedig a korábban citált szövegeknek a rabszolgaság kérdésének tekintetében mutatott ellentmondásos attitűdjére emlékeztető kettős konklúzió zárja:

Or, quel homme, á la vue des malheurs qu'occasionnent la culture et l'exportation de cette denrée, refusérait de s'en priver et ne renoncerais pas á un plaisir acheté par les larmes et la mort de tout de malheureux? Détournons nos regards d'un spectacle si funeste, et qui fais tant de honte et d'horreur á l'humanité.

(Márpedig melyik ember, látva a szerencsétlenségeket, amelyeket ennek az árucikknek a természetése és kivitele okoz, ne lenne hajlandó nélkülözni, és ne mondana le az annyi szerencsétlen ember könnyeivel és halálával megvásárolt élvezetről? Fordítsuk el tekintetünket e szomorú látványtól, amely oly sok szégyent és borzalmat hoz az emberiségre.)³⁶

³⁶ HELVÉTIUS 1776, 1:35.

Helvétius jegyzete, szemben az előbbi példákkal, ugyan nem csupán az embertelenség miatti felháborodásnak ad hangot, hanem – ha feltételes módban fogalmazva is – mint helyes magatartást a véres termék élvezetéről történő lemondás lehetőségét is felveti, ám a filozófus a szövegrészt számos kortársához hasonlóan mégis a szomorú tárgytól való enervált elfordulás gesztusával rekeszti be.

A *De l'esprit*-nek ez a passzusa ugyan Barcsay versétől eltérően nem minősíti egyértelműen bűnnek a rabszolgamunkán alapuló gyarmati gazdálkodás produktumainak fogyasztását, annyiban azonban mégis emlékeztet rá, hogy miközben ennek a viselkedésnek a morális helytelenségét sugallja, egyúttal a költemény ›bölcshöz‹ hasonlóan le is mond megváltoztatásáról. Ami azonban a szövegrészt *A' Kávéra* értelmezésének tekintetében igazán érdekessé teszi, az nem más, mint hogy Helvétius jegyzete valójában olyan gondolatmenetbe illesztett digresszió, amelynek központi témája nem a rabszolgaság intézményének bírálata és az általa okozott szenvedések bemutatása, hanem a bölcesség előfeltételét jelentő helyes gondolkodás szabályainak előadása. Az értekezés harmadik, *De l'ignorance* címet viselő fejezete a helyes ítéletalkotás akadályáról, a ›tudatlanságról‹ (az ismeretek hiányáról) szól. A terminus a szerző értelmezése szerint azt a gondolkodási hibát jelöli, amikor egy dologról annak egyetlen aspektusa alapján ítélünk, vagy az ítéletalkotás során nem számolunk a kontextussal, vagyis nem veszünk tudomást mindazon dolgok összességéről, amelyekkel vizsgálódásunk tárgya összefüggésben áll. Ezekben az esetekben, írja Helvétius, a szellem nem megfelelően működik, s egy illúzió áldozataivá válunk, mivel azt hisszük, hogy mindenki más is kizárólag azt láthatja az adott dologban, amit mi magunk látunk benne.³⁷ E diszfunkció demonstrálására a filozófus a fényűzés kérdését, pontosabban a luxus nemzetek/államok számára hasznos vagy káros voltáról szóló, egymással homlokegyenest ellenkező vélekedéseket felvonultató vita példáját választotta. A fejezetben Helvétius akkurátusan előszámolja a

³⁷ Uo., 1:21.

témával kapcsolatban számtalanszor elismételt, a kortársak számára jól ismert pro és kontra érveket. A fényűzés egyes vélekedések szerint mérhetetlenül hasznos, hiszen az anyagi javak megszerzésének vágya iparkodásra ösztönöz, kimozdítja a nemzeteket tespedtségükből, növeli a polgárok jólétét és ezáltal az állam gazdagságát és erejét is. A luxuscikkeket előállító és azokkal kereskedő országok (mint Barcsay versében az angolok) termékeik fejében megszerezhetik más nemzetek kincseit,³⁸ az így elért jólét pedig segíti a tudományok és művészetek fejlődését, szelidíti az erkölcsöket, stb. Más filozófusok véleménye (és közismert történelmi példák) alapján azonban az anyagi javak szeretete és a bőség élvezete erkölcsileg és testileg is megrontja a luxusban élő népeket, végül pusztulásba taszítja őket, mivel gyengeségük miatt ki lesznek szolgáltatva a hódítóknak és zsarnokoknak. Könyvének ebben a fejezetében Helvétius többször hangsúlyozza, hogy a felvetett problémát nem akarja (és elégséges adatok hiányában nem is tudja) megoldani; célja csupán annak bemutatása, hogy „bonyolult kérdésekben, amelyekről elfogulatlanul ítélkezünk, soha nem tévedünk, kivéve tudatlanságból, vagyis ha azt képzeljük, hogy a tárgynak az az oldala, amit mi látunk, minden, amit abban a tárgyban látni kell”.³⁹

Noha a cukor véres eredete csupán egyetlen, kiterő jellegű lábjegyzet formájában kapcsolódik Helvétiusnak a fényűzés tekintetében felhozható érveket előszámláló gondolatmenetéhez, nem kétséges, hogy az abban bírált gyarmati gazdasági rendszer mint az Európában élvezett jólét egyik legfontosabb forrása szoros összefüggésben áll a fejezetben tárgyalt kérdéssel. Mint ahogy az sem, hogy a felvilágosodás korában a rabszolgaság értékelése nem kevésbé összetett problémát jelentett, mint a luxus megítélése. A tárgy komplexitása azonban, ahogy a fényűzés esetében is, csak minden aspektusának és teljes kontextusának szemügyre

³⁸ Uo., 1:23.

³⁹ „[D]ans les questions compliquées et sur lesquelles on juge sans passion, on ne se trompe jamais que par ignorance, c'est-à-dire, en imaginant que le côté qu'on voit un objet est tout ce qu'il y a à voir dans ce même objet.” Uo., 1:42.

vétele után, vagyis a bölcs vagy legalábbis a ›tudatlanság‹ hibáját elkerülő, tájékozott ember számára válhat nyilvánvalóvá. Ami a luxusjavak élvezetét lehetővé tevő szisztéma embertelenségét, valamint az ebből levonható morális konklúziót illeti, a *De l'esprit* nevezetes jegyzete szerint ugyan látva mindazt a szenvedést és halált, ami a cukor előállításához köthető, *minden ember lemondana* az árucikkről, a mondat feltételes modalitása azonban azt is jelzi, hogy az erkölcsileg helyes cselekedet alapját képező tudást nem mindenki birtokolja. A jegyzet első felében bemutatott összefüggések felől szemlélve ugyan nyilvánvaló, hogy az Európában fogyasztott termék borzasztóan sok emberi életbe kerül, és ennek fényében a szöveg olvasója kénytelen elismerni annak vérrel szennyezett voltát, ám ez a belátás kizárólag a bölcsesség felé tett lépés, vagyis a tárggyal kapcsolatos ›tudatlanság‹ felszámolása és az ezt követő elfogulatlan ítéletalkotás által érhető el. A szöveg-hely szerint tehát a ›bölcs‹ vagy legalábbis a helyesen gondolkodó és ítélő ember az, aki számára az élvezeti cikkben megmutatkozik a rabszolgaság igazságtalansága és kegyetlensége, kiváltva erkölcsi felháborodását. Ugyanakkor annak alapján, amit a luxus példáját használó Helvétius a komplex tárgyakkal kapcsolatos helyes ítéletalkotásról elmondott, szintén a ›bölcs‹ lesz az, aki minden ellenérzése mellett sem hagyhatja figyelmen kívül a szörnyű intézmény fenntartásának okát, vagyis azokat az előnyöket, amelyeket a kortársak jelentős része szerint kizárólag a rabszolgamunkával működtetett gyarmati gazdaság képes biztosítani Európa számára. Noha a filozófus könyvének a ›tudatlanságról‹ szóló fejezetében a luxus hasznossága melletti érvek előadása során ez utóbbira nem utal, ám olvasói számára – már csak a témára vonatkozó lábjegyzet miatt is – nyilvánvaló kellett, hogy legyen a kettő közti összefüggés; vagyis az, hogy mindaz, amit a fényűzés az állam számára kedvező hatásairól előadott, kiterjeszthető az éppen ezt szolgáló, erkölcsileg elmarasztalt gyarmati gazdálkodásra is. Mivel pedig Helvétius kitér a luxus hasznos vagy káros voltát illető kérdés eldöntése elől, a rabszolgaság megítélése tekintetében is bizonytalanságban hagyja olvasóját, aki éppen a

filozófus által a komplex tárgyakkal szemben szükségszerűen alkalmazandónak állított ítéletalkotási metódus miatt lesz kénytelen morálisan elítélni az embertelen rendszert, elborzadva annak szemé elé táruló látványától, ugyanakkor elismerni az állam számára gazdasági és politikai tekintetben rendkívül hasznos oldalait. Paradox módon tehát ebben az esetben éppen a ›bölcser‹ jellemző helyes (és szenvedélyektől mentes) ítéletalkotásra való törekvés és az ehhez szükséges komplex tudás megszerzése lesz az, amely a ›tudatlanság‹ állapotában fel sem merülő, nehezen feloldható ellentmondással szembesíti Helvétius olvasóit.

A rabszolgaság kérdéséhez való viszony ellentmondásossága – az intézmény erkölcsi szempontból való kárhozhatása, ugyanakkor anyagi előnyeinek elfogadása, sőt méltatása – jóval nyilvánvalóbb módon mutatkozik meg azokban a 18. századi szövegekben, amelyek központi témája a gyarmatosítás és a koloniális gazdálkodás hatásaival való számvetés. Az *Histoire des deux Indes* egykorú olvasója ugyan Diderot rabszolgatartást és -kereskedelmet illető éles kritikája mellett még számos, a rendszerrel kapcsolatos általános erkölcsi aggályokat megfogalmazó, annak működését az emberi kegyetlenség válogatott példáin keresztül bemutató passzussal vagy éppen az Európába szállított különböző élvezeti cikkek szükségességét firtató gondolatmenettel⁴⁰ találkozhatott az összefoglaló mű különböző kötetében, ugyanakkor Raynal abbé kiadványából nem hiányoznak a gyarmati gazdálkodás és a kolóniákkal való kereskedelem szinte hihetetlen eredményességének csodálattal adózó szövegrészek sem.⁴¹ A kolonizáció folyamatát részletekbe menően ismertető *Histoire des deux Indes* statisztikai alapossággal számol be a különböző európai hatalmakhoz tartozó gyarmatok gazdasági viszonyainak alakulásáról, hol dicsérve fejlődésüket, hol a kormányzat hibáit kárhozhatva a várakozásokat és lehetőségeket alulmúló teljesítmény miatt.

⁴⁰ Vö. például RAYNAL 1783, 2, 239–242, 264–265, 282–288.

⁴¹ Ennek oka részben az, hogy a Raynal abbé neve alatt megjelent kiadvány valójában több szerző (Diderot, d’Holbach stb.) közreműködésével készült.

Raynal abbé számadatokban kifejezve azt is egyértelművé tette olvasói számára, hogy mindez milyen óriási jelentőséggel bír az anyaországok gazdasága és kincstári bevételei szempontjából. A rabszolgák szenvedései miatt érzett felháborodás és büntudat kifejezése az *Histoire des deux Indes* lapjain jól megfér a rabszolgaság intézményére épülő koloniális gazdasági szisztéma hatékonysága és jövedelmezősége felett érzett ámulattal.⁴² A rendszer effektív működtetésének egyes példái akár még a nemzeti büszkeség felkeltésére is okot szolgáltathatnak; legalábbis ezt sugallja a könyvnek a francia korona legjövedelmezőbb kolóniájáról, Saint-Domingue-ról adott értékelése, amely szerint az egyedülálló módon igazolja, hogy egy előnyös elhelyezkedésű és kiváló adottságokkal rendelkező terület hová fejlődhet *a franciák kezei között*.⁴³

Barcsay »bölcsének« ellentmondásos viselkedését Szőke György már idézett tanulmányában mint az erkölcs és az „élvezethez való jog” közötti konfliktust értelmezte,⁴⁴ azonban a 18. század második felében született, a fényűzés és rabszolgaság kérdését együttesen tárgyaló művek kontextusában vizsgálva a magyar szerző versét ez a megállapítás némi finomításra szorul. Bár a gyarmatokról Európába áramló árucikkek, mint azt több korabeli szöveg hangsúlyozta, valóban a hétköznapi luxus iránti igény új formáit honosították meg a kontinensen, ám a rabszolgatartó gazdasági szisztéma létét igazoló érvek elsődleges forrása jellemzően mégsem közvetlenül az egyéni élvezetek apológiája volt. Jó példa erre Voltaire *Essai sur les mœurs* (1756) című munkájának a franciák karibi gyarmatairól szóló fejezete (*Des îles françaises*). A *Le Monde*-in szerzője ebben Saint-Domingue kapcsán elítélően jegyezte meg, hogy az ottani cukornád-, indigó- és kakaóültetvényeken dolgozó mintegy százezer rabszolga életét az rövidíti meg, hogy az európai fogyasztók olyan igényeit elégítsék ki, amelyek néhány generáci-

⁴² Az *Histoire des deux Indes* szövegében a rabszolgaság megítélésével kapcsolatban felbukkanó ellentmondásokról és ezek háttéréről lásd például DUCHET 1995, 170–177.

⁴³ RAYNAL 1783, 114.

⁴⁴ SZŐKE 1974, 779.

óval korábban még nem is léteztek.⁴⁵ A filozófus, bár az emberke-
reskedelmet és a rabszolgákkal való kegyetlen bánásmódot szé-
gyenletesnek, a maguk felvilágosultságával kérkedő európaiak ez-
zel kapcsolatos magatartását pedig álszentnek mondja („après cela
nous osons parler du droit des gens” – mindezek után még embe-
ri jogokról merészelünk beszélni),⁴⁶ a rendszer fenntartását végső
soron mégis szükségesnek állítja. Részben azért, mert óriási áru-
forgalmat generál:

Mais enfin ces pays, qu'on peut à peine appercevoir dans une
mappemonde, produisirent en France une circulation annuelle
d'environ soixante millions de marchandises.

(De végül is ezek a földek, amelyeket alig venni észre a világtér-
képen, Franciaországban évente mintegy hatvanmillió árufor-
galmat produkáltak.)⁴⁷

Helvétiushoz hasonlóan azonban Voltaire is úgy látta, hogy a
gyarmatokkal folytatott kereskedelem túl sok emberéletbe ke-
rül, így végső soron nem igazán hasznos az állam számára.⁴⁸ An-
nak végső oka, hogy Franciaország mégis kénytelen fenntarta-
ni kolóniáival a kereskedelmi kapcsolatot, az *Essai sur les mœurs*-
ben olvasható argumentáció szerint valóban a gyarmati termékek
vásárlóiban keresendő, de nem az élvezethez való joguk miatt.
A francia fogyasztók újabban kialakult étvágyának/ízlésének és
igényeinek („nos appetits nouveaux”, „nos nouveaux besoins”)

⁴⁵ „[E]nviron [...] cent mille esclaves nègres ou mûlatres, qui travaillaient aux
sucreries, aux plantations d'indigo, de cacao, & qui abrègent leur vie flatter
nos appetits nouveaux, en remplissant nos nouveaux besoins, que nos pères ne
connaissaient pas.” VOLTAIRE 1792, 4:150.

⁴⁶ Uo., 4:151.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ „Ce commerce n'enrichit point un pays, bien au contraire, il fait périr des
hommes, il cause des naufrages: il n'est pas, sans doute, un vrai bien.” (Ez a ke-
reskedelem nem gazdagítja az országot, éppen ellenkezőleg, emberek pusztulá-
sát okozza, hajótöréseket idéz elő: kétségtelen, hogy nem igazi jótétemény.) Uo.

tárgyát olyan *felesleges* dolgok képezik, amelyek ugyan a legutóbbi időkig senkinek sem hiányoztak, ám amelyek már mindennapi *szükségletté váltak* („un superflu devenue nécessaire”). Ez pedig Voltaire szerint olyan gazdasági csapdahelyzetet idézett elő, amelyben Franciaország (minden morális ellenérv dacára) kénytelen megtartani saját kolóniáit, és fenntartani azok rabszolgamunkával működtetett gazdasági rendszerét, hiszen ellenkező esetben a már létező vásárlói igények kielégítésére szolgáló gyarmati árucikkeket jóval drágábban, külföldről kellene beszerezni, ami elszegényítené az országot.⁴⁹ Az *Essai sur les moeurs* írójának értelmezésében az ellentmondásos helyzet fenntartását ugyan a fogyasztók új szükségleteinek kielégítése kényszeríti ki, de ennek tekintetében nem az egyén élvezethez való jogára, hanem az állam érdekére hivatkozik.⁵⁰

A rabszolgaság morális elítélése és az intézmény fenntartása mellett felhozott, annak ökonómiai előnyeit hangsúlyozó érvek az utóbb citált francia szövegekben mint a probléma értelmezésének egyaránt érvényes megközelítései jelennek meg, antagonisztikus viszonyuk pedig egyfajta, az ügyben való határozott állásfoglalást ellehetetlenítő aporiát idéz elő. Annak ellenére, hogy a ko-

⁴⁹ „[...] mais les hommes s'étant fait des nécessités nouvelles, il empêche que la France n'achète chèrement de l'étranger un superflu devenue nécessaire” (... mivel azonban az emberek új szükségleteket teremtettek maguknak, [ez a kereskedelem] megakadályozza, hogy Franciaország drágán vásárolja meg külföldről azokat a felesleges dolgokat, amelyek már szükségletté váltak). Uo.

⁵⁰ A Voltaire által említett hatalmas bevételek mellett e tekintetben az is fontos szempont volt, hogy a rabszolgamunkával előállított termékek nagy- és kiskereskedelme, valamint az ezekkel valamilyen módon összefüggő egyéb tevékenységek óriási embertömeg számára biztosították a megélhetés lehetőségét. Condorcet-ről szóló monográfiájukban Elizabeth és Robert Badinter arra hívták fel a figyelmet, hogy 1791-ben a rabszolgaság intézményével való szimpatizálással nem vádolható Liancourt is úgy vélekedett, hogy a kolóniákkal folytatott kereskedelem összeomlása négy milliónál is több embert érintene Franciaországban. BADINTER és BADINTER 1988, 292. A rabszolgaság és az emberkereskedelem fennmaradásától függő egzisztenciák franciaországi számára vonatkozó, hasonló nagyságrendű, 18. század végi becslésekről lásd még MILLER 2008, 86, 134. Ugyanerről a cukor tekintetében lásd WALVIN 2019b, 141. A kávé vonatkozásában az egykorú magyar sajtóban: „A' Kafféval való kereskedés” 1789.

rabeli Magyarország nem rendelkezett gyarmatokkal, így a rabszolgaság kérdésében sem volt közvetlenül érintett, a felvilágosodás korának ez utóbbival kapcsolatos ambivalens attitűdje – ha az eddig idézett írásokhoz képest kevésbé éles kontúrokkal is – a 18. század végi hazai lapok hasábjain is kirajzolódik. Az 1780–1790-es évek fordulójától kezdve a magyar sajtó viszonylag rendszeresen tudósított a brit törvényhozásban az emberkereskedelem betiltásáról folytatott tárgyalásokról.⁵¹ Ezek a hosszabb-rövidebb összefoglalók jellemzően az (ekkor már jelentős társadalmi támogatottsággal bíró) angol abolitionisták perspektívájából jeleníteték meg a parlamenti vitákat, és egykorú olvasóik nemcsak az általában a rabszolgasággal szemben felhozható jogelméleti, (vallás) erkölcsi stb. argumentumokat ismerhették meg belőlük, hanem az Afrikából elhurcolt és a nyugat-indiai ültetvényeken kegyetlen körülmények között dolgoztatott emberek szenvedéseinek megrendítő képeivel is szembesülhettek.⁵² Az ezekben a cikkekben az embertelen intézmény vonatkozásában megnyilvánuló lesújtó erkölcsi ítélet azonban rendszerint nem terjedt ki a vele szorosan összefüggő gazdasági jelenségekre, a gyarmatáruk kereskedelmére és fogyasztására. Annak ellenére, hogy a lapok ez utóbbi tárgyban megjelenő cikkei jellemzően a gyarmati áruk, főként a cukor és kávé behozatalának az ország számára hátrányos gazdasági hatásaira próbálták felhívni a figyelmet, s a luxusjavak importja miatt külföldre áramló pénz óriási mennyiségére és a ha-

⁵¹ A későbbiekben idézett cikkeken kívül lásd például: *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. máj. 13., 594–595; szept. 13., 341; nov. 25., 688; *Magyar Kurir*, 1792. márc. 23., 390–391; ápr. 20., 511–512; *Magyar Hírmondó*, 1792. márc. 23., 430; ápr. 24., 588; máj. 22., 733–734.

⁵² Ennek legjobb példája az a *Magyar Hírmondó*-ban 1792 tavaszának végén napvilágot látott írás, amely ugyancsak az angol parlamentben a rabszolga-kereskedelem betiltásáról folytatott vitákhoz kapcsolódva, azok hátterét kívánta megvilágítani az ügyben kevésbé tájékozott magyar olvasók számára. A cikk (pontosan ugyan meg nem nevezett) korabeli abolitionista kiadványokra hivatkozva mutatta be az emberkereskedelmet és a rabszolgamunkán alapuló gyarmati gazdálkodást, igen érzékletesen jelenítve meg annak kegyetlenségét és az általa okozott mérhetetlen emberi szenvedést. Vö. *Magyar Hírmondó*, 1792. máj. 25., 746–750.

za ebből eredő elszegényedésére hivatkozva igyekeztek lebeszélni a hon polgárait azok vásárlásáról,⁵³ szinte sohasem éltek a termékek eredetével kapcsolatos aggályoknak hangot adó erkölcsi érvekkel, nem utaltak a kolóniákon folytatott gazdálkodás inhumánus voltára. Az efféle morális/humánus megközelítés még a *Magyar Hírmondó* korábban már idézett *A' Kávé ital* című, a cukor és kávé véres eredetét fejtegető írásában is csupán másodlagos, a Barcsay versében is felbukkanó kameralista szempontú („mennyi kincsét olvasztod ezeknek”) argumentációt⁵⁴ kiegészítő, annak érzelmi hatását fokozó szerepet kapott.⁵⁵ A gyarmatárakkal való kereskedelem előnyeit méltató – a hazai lapokban az előbbieknél jóval ritkábban előforduló – írásokban pedig fel sem merülnek az azok eredetével kapcsolatos erkölcsi aggodalmak. A *Mindenek Gyűjtemény A' Kafféval való kereskedés* című, 1789-ben megjelent cikkének szerzője a termék az európai gazdaságban az elmúlt évszázad során elnyert jelentősége fölötti ámulatának hangot adva hosszan értekezett arról, hogy világszerte milyen roppant tömegű ember megélhetését biztosítja a nem sokkal korábban még ismeretlen luxuscikk fogyasztásának általános elterjedése, ám egyetlen szóval sem utalt az ennek háttérében álló rabszolgamunkára.⁵⁶

⁵³ Lásd például: *Magyar Hírmondó*, 1780. jún. 10., 384; 1781. márc. 28., 198–199; *Magyar Kurir*, 1790. febr. 3., 132; *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. jan. 14., 54. A magyar lapok a kameralista intézkedések külföldi példáira is felhívták olvasóik figyelmét. 1794 elején a *Magyar Hírmondó* az „étel, ital, ruházat és házikészületekbéli különbkülönbféle bujálkodás ellen kiadott” svédországi rendeletről számolt be. A „közboldogság” fenntartását célzó intézkedésre a hozzá fűzött indoklás szerint azért volt szükség, mivel „nem kereskedő Társaik vóltunk mi többé, hanem adófizetőikké lettünk más Nemzeteknek, az által, hogy múlható szükségünket felette meg-szaporítottuk, 's ennél fogva bizonynyal ki-fogyattuk vólna magunkat mindenünkből”. A „múlható szükség” példája a szövegben a kávé fogyasztása: „Tsak tsupa kávéért több kiment vólt már innen minden esztendőben egy millió, 's három száz forintoknál, – melyly summa meg-marad ezentúl, a' kávézástól való meg-szűnés által.” Azért, hogy a lakosságot rábírájk a „kávé-italnak békétlenkedés nélkül való el-hagyására”, az udvar fog elől járni a jó példával. *Magyar Hírmondó*, 1794. febr. 21., 256.

⁵⁴ Ennek lényegéről lásd például BAGHDIA NTZ McCABE 2015, 200–207.

⁵⁵ Vö. „A' Kávé ital” 1792.

⁵⁶ Vö. „A' Kafféval való kereskedés” 1789.

Ehhez hasonlóan a kameralista nézőpontból gyakorta kárhozott »nádméz« megítélése az ellenkezőjére fordul az 1790-es évek közepi hazai sajtónak a soproni finomító felállításáról szóló beszámolóiban.⁵⁷ Ezekben az írásokban nemhogy a manufaktúrában feldolgozandó alapanyag véres eredetéről nem esik szó, de azok egyikében a Barcsay versében kifejezetten negatív színben feltűnő »anglusok« nemcsak gyakorlati, hanem – a nemzet hasznáról, vagyis a közérdekről való gondolkodás és gondoskodás okán – erkölcsi tekintetben is követendő példaként jelennek meg: „Ezen Intézetnek meg fontolása, és a’ messze-látó, ’s nemes gondolkodású *Ánglusoknak* sok nembéli példáik, vajha olly sikeres éreztetnék e’ részben Nemzetünkkel önnön hasznát: hogy mihelyst, *Soproni Nádmézet* kaphat, külföldiért többé pénzt ne adjon.”⁵⁸

Barcsay bölcsének viselkedése a felvilágosodás korának a rabszolgaság kérdésében mutatott ambivalens, egyszerre elutasító (szégyenkező, felháborodó) és elfogadó attitűdjét jeleníti meg.⁵⁹ Az eddigiekben idézett szövegekkel ellentétben azonban *A’ Kávéra* szerzője a *bűn* fogalma alá rendelve kapcsolta össze költeménye tárgyának morális és ökonómiai aspektusát, mégpedig olyan módon, hogy annak érvényességét a termékek vásárlóira/fogyasztóira is kiterjesztette. A rabszolgamunkán alapuló gazdasági szisztéma erkölcsi értékelésének ez utóbbi, az eddig citált szövegekben fel sem merülő szempontja, mint a továbbiakban látni fogjuk, kiindulópontul szolgálhat a vers lehetséges keletkezési idejének hozzávetőleges meghatározásához.

⁵⁷ Ezeket lásd: *Magyar Hírmondó*, 1794. nov. 7., 639–641; dec. 2., 775–776; 1795. máj. 19., 679–681.

⁵⁸ *Magyar Hírmondó*, 1795. máj. 19., 681.

⁵⁹ A 18. századi angol közvéleménynek a rabszolgaság kérdéséhez való ambivalens viszonyulásáról lásd DRESCHER 1986, 12–24. Ugyanerről francia vonatkozásban lásd például MILLER 2008, 62–82 (a *The Slave Trade in the Enlightenment* című fejezet).

(„...if we purchase the commodity we participated in crime” – *Datálás I.*) Barcsay Ábrahám rövid költeménye a felvilágosodás kori magyar líra legismertebb darabjai közé tartozik, ám a szöveg keletkezéséről, megírásának közvetlen motivációjáról vagy feltelezhető forrásáról nem fogalmazhatók meg biztos állítások. A költő sok, misszilisekhez csatolt, gyakran a levelek gondolatmenetébe intarzaszerűen beillesztett,⁶⁰ pontosan datálható versétől eltérően e mű születésének ideje nem ismert. A’ *Kávéra* kéziratát, néhány más hátramaradt darabával együtt Barcsay halála után nyolc évvel, 1814-ben özvegye, Bethlen Zsuzsanna küldte el Döbrentei Gábornak, aki elsőként közölte a szöveget az *Erdélyi Muzéumban*.⁶¹ A vers datálásában és keletkezési kontextusának pontosabb meghatározásában, úgy tűnik, annak témája sem sokat segíthet, hiszen a korabeli Európába importált kávé és cukor zömét biztosító nyugat-indiai rabszolgotartó gazdasági rendszer a szerző életében töretlenül virulens volt, s így a költeményben megjelenített morális probléma is mindvégig aktuális maradt. Ha a vers pontos keletkezése a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján nem is lehetséges, a szöveg két eleme – az ›anglusok‹ kétszeri említése, valamint a luxuscikkek előállításának során elkövetett bűnben való fogyasztói cinkosság hangsúlyozása – mégis alkalmasnak látszik arra, hogy támpontul szolgáljon A’ *Kávéra* keletkezési idejének behatárolásához.⁶²

Míg a rabszolgaság intézményének kárhozthatása, illetve az európai piacokon megvásárolható gyarmati termékek ›véres‹ erede-

⁶⁰ Erről lásd EGYED 2001, 23–30; EGYED 1998, 40–87.

⁶¹ DÖBRENTEI 1814.

⁶² Szőke György idézett tanulmányában a vers keletkezési idejét az 1780-as évek elejére valószínűsítette, elgondolását azonban csupán egyetlen, nem igazán meggyőző érveléssel támasztotta alá: mivel A’ *Kávéra* „oly közeli rokonságot mutat” Barcsay Ányoshoz írt, 1782. április 20-i keletkezésű, *A háborúskodás ellen* című költeményével, ezért „nagyon is valószínű”, hogy az előbbi is „ez idő tájt keletkezett”. SZŐKE 1974, 776. Barcsay verseinek kronológiai rekonstrukciójában Egyed Emese a bizonytalan keletkezésű költemények közé sorolta a szöveget, a terminus ante/post quem meghatározására nem tett kísérletet. Vö. EGYED 1998, 53.

tének Barcsay versében is megjelenő képze a 18. század közepétől kezdve számos szerzőnél felbukkant, a költemény zárlatában megfogalmazott, a fogyasztónak az embertelen rendszer működtetésében való bűnrészességére figyelmeztető konklúzióról azonban már egyáltalán nem mondható el ugyanez. A rabszolgamunkával előállított fogyasztási cikkek európai vevőinek felelőssége a felvilágosodás korában hosszú időn keresztül annak ellenére sem kerül expressis verbis kimondásra, hogy számos szövegből egyértelműen kiderül, a kortársak tudatában voltak a vásárlók kulcs szerepének a szisztéma fenntartásában. Az *Essai sur les moeurs* korábban már idézett részében Voltaire gazdasági tekintetben egyértelműen az európaiak új szükségleteinek kielégítésében jelelte meg az atlanti rabszolgaság fennállásának és az erre alapuló termelési szisztéma prosperitásának végső okát, ám a vásárlók ezzel kapcsolatos erkölcsi felelősségére egyáltalán nem utalt írásában. Ahogy az *Histoire des deux Indes* lapjain a kontinens maguk felvilágosultságában tetszelgő lakóinak a rabszolgák sorsával szemben mutatott érzéketlenségét keményen bíráló Diderot sem állította, hogy a kolóniákról érkező áruk fogyasztói cinkosok volnának a tőlük távol eső vidékeken elkövetett bűnökben. Még a »véres« cukor élvezetéről való lemondás helyességét sugalmazó Helvétius is tartózkodott attól, hogy minősítse a »nádméz« vásárlóinak erkölcsi attitűdjét; a termék előállítása érdekében elkövetett kegyetlenségek ódiuma nála is kizárólag az emberkereskedők és ültetvényesek fejére száll.

A vásárló/fogyasztó meghatározó szerepét a rabszolgatartó gazdasági rendszer fenntartásában az utóbb idézett szövegeknél is jóval egyértelműbben tárta a korabeli olvasók elé Jean-François Butini 1771-ben megjelent, *Lettres africaines* című levélregénye. A túlnyomó részben az Afrikából elhurcolt és a jamaicai angol kolónián rabszolgasorba taszított főhősök levélváltásaiból kibomló történet egyebek mellett azért számít kivételesnek a 18. szá-

zad második felének hasonló témájú francia elbeszélései⁶³ között, mivel Butini egy, a cselekményt megszakító, a rabszolgaság felszámolásának lehetőségeit taglaló értekezést illesztett regényébe. A mű modern kiadását sajtó alá rendező Youmna Charara szerint a *Lettres africaines* már csak e rövid traktátus miatt is méltó arra, hogy a rabszolgák felszabadításáért folytatott küzdelem legfontosabb szövegei között tartsák számon.⁶⁴ A szóban forgó értekezést tartalmazó két levelet (25–26. levél) a cselekményben semmiféle szerepet nem játszó, gazdasági kérdésekben azonban igen tájékozottnak mutakozó Sir Bevil írja barátjának, a regény egyik központi alakjának, Sir Darnley-nak. Ez utóbbi a hasonló elbeszélések jellemző figurájának, az ›emberséges gazdának‹ a típusát képviseli, aki – a korban szokatlan módon – nem csupán szerelmes lesz saját rabszolgánőjébe, a regény szövegét adó levelek többségét jegyző Phémidába, hanem feleségül is veszi őt, s részben az ő hatására dönt úgy, hogy ültetvényének minden munkását felszabadítja. Sir Darnley, noha a tervezett lépés erkölcsileg helyes voltáról meg van győződve, aggódik annak rá nézve esetleg kedvezőtlen gazdasági következményei miatt, ezért kéri tájékozottabb barátja segítségét. Sir Bevil két válaszlevelében igyekszik megnyugtatni őt e tekintetben, részletesen kifejtve a szabad munkaerő alkalmazásától várható gazdasági előnyöket úgy az egyes ültetvényesek, mint a kolóniák és az anyaország vonatkozásában. A szabad, vagyis saját hasznáért is dolgozó munkás, írja, többet dolgozik, vagyis az ilyen munkaerő alkalmazása fokozza a birtokok termelékenységét és növeli az ültetvényesek bevételét. Mindemellert ez utóbbiak kiadásai is csökkennek, hiszen az egykori gazdák megtakaríthatják az eddig a rabszolgák vásárlására és ellátására fordított jelentős összegeket. Az új szisztéma ezen felül azért is hasznos lehet a kolóniáknak, mivel megszünteti az ültetvényesek életét veszélyeztető és komoly anyagi károkat okozó

⁶³ Ezekről lásd például CHARARA 2005, 8–24; BIONDI 2010; DANON 2010; JURT 2020.

⁶⁴ Vö. CHARARA 2005, 86.

zó rabszolgalázadások folyamatosan fennálló kockázatát, ugyanakkor az anyaország számára is komoly előnyökkel járhat, hiszen az újonnan felszabadított tömeg az ott termelt árucikkek fogyasztójává válhat, ez pedig jelentősen növelheti a kincstár bevételeit. Sir Bevil Sir Darnley egzisztenciális félelméről, saját anyagi romlásának lehetőségéről szólva egyfajta ultima ratio-ként hivatkozik a gyarmati termékek európai fogyasztóinak szerepére és viselkedésére. Argumentációja szerint még abban az esetben is, ha az ültetvényesek költségeit jelentősen megemelné a szabad munkaerőre való átállás, annak terhét végső soron nem maguknak kellene viselniük. Ha az előállítás költségei nőnek, érvel a levél írója, nőni fog a termékek piaci ára is, így az ültetvényesek a legcsekélyebb anyagi hátrányt sem szenvedhetik el döntésük következtében. A kolóniákon előállított termékek ugyanis olyannyira szükségessé váltak az európai fogyasztók számára, hogy hajlandóak lesznek magasabb áron is megvásárolni azokat. Sir Bevil szerint a láncolat végén elhelyezkedő fogyasztó lesz tehát az, aki végső soron az átállás költségeit megfizeti, s hogy így tesz, ahhoz nem férhet kétség; a hasonló – kisebb-nagyobb konfliktusok, kedvezőtlen időjárási események stb. hatására azonnal bekövetkező, viszonylag gyakori – áremelkedésekhez az európai vásárlók régóta hozzászoktak már, így az újabb drágulás szinte fel sem tűnne nekik:

Si la facture de leurs dépenses grossit, la facture de leur vente grossit à son tour. Le consommateur est le seul sur qui retombent tous les frais; mais il en sentira bien peu le poids, lui qui, tour à tour jouet des propriétaires, des négociants, des souverains et de la nature, est accoutumé à des augmentations de prix bien plus considérables à la plus légère apparence de guerre ou de mauvaise récolte.

(Ha [az ültetvényesek] költségei nőnek, nőni fognak bevételeik is. A fogyasztó az egyetlen, akire az összes költség hárul; ő azonban igen kevéssé fogja érzékelni ezeket a terheket, hiszen hol a

földbirtokosok, hol a kereskedők, hol az uralkodók és a természet játékszereként megszokta, hogy sokkal nagyobb áremelkedés történik a háború vagy a gyenge termés legkisebb jelére.)⁶⁵

Noha a fenti okfejtés szinte tudományos igényvel írja le⁶⁶ az európai vásárlóknak a gazdasági rendszer működtetésében játszott kulcsszerepét, a regény pedig folyamatosan szembesíti olvasóit a rabszolgaság kegyetlen és igazságtalan voltával, Butini sem itt, sem művének más helyein nem kapcsolja össze e kettőt. Az anyagi haszon megszerzéséért végrehajtott gaztettek kizárólag azok közvetlen elkövetőit, az emberkereskedelem lebonyolítóit és az ültetvényeseket terhelik, a fogyasztók személyes felelősségének kérdése pedig fel sem merül a *Lettres africaines* lapjaiban. De nem kerül szóba a téma az 1780-as években megszorodó, a rabszolga-kereskedelem betiltását követelő angol és francia írásokban sem. A fogyasztói bűnrészesség problémáját éppúgy nem érinti Thomas Clarkson *An essay on the slavery and commerce of the human species...* című, az évtized angol abolicionizmusának alapszövegeként számon tartott, a rabszolgaság kérdését egyébként annak minden aspektusában vizsgálni igyekvő értekezése, mint ahogy hallgatott róla álnéven megjelentetett hasonló témájú munkájában a francia kortárs, Condorcet is.⁶⁷

A következő évtizedben azonban a helyzet hirtelen megváltozott, s az 1790-es évek elejétől fogva számos, a rabszolgamunkával előállított gyarmati áruk fogyasztását *A' Kávéra* zárlatához hasonlóan a bűnben való cinkosságként értelmező és azok vásárlóit az ebből fakadó morális felelősségükkel nyíltan szembesí-

⁶⁵ Uo., 137.

⁶⁶ Ezt mutatja, hogy Butini regényéről 1771-ben részletes bírálatot közölt a fiziokraták lapja, a szépirodalmi művekkel egyébként csak kivételes esetekben foglalkozó *Éphémérides du citoyen*. A *Lettres africaines* és a fiziokrata elvek kapcsolatáról lásd CHARARA 2005, 86–87, 161–168, 297–298. Az *Éphémérides* bírálatának kivonatát lásd uo., 307–310. A fiziokratáknak a rabszolgasággal kapcsolatos álláspontjáról átfogóan lásd DUCHET 1995, 160–170 (a *Lantiesclavagisme des physiocrates et des philosophes* című fejezet).

⁶⁷ Vö. CLARKSON 1786; CONDORCET 1781.

tő szöveg látott napvilágot. Ennek oka, hogy 1791–1792-ben a brit abolitionizmus radikálisabb formájaként útjára indult az a mozgalom, amely az ország lakosságát a nem-szabad munkaerő alkalmazásával termelt cukor, valamint az ennek gyártása során keletkező melaszból párolt rum (ami a jellemzően barterüzletként működő atlanti rabszolga-kereskedelem egyik legfontosabb cserearújaként funkcionált)⁶⁸ bojkottjára szólította fel.⁶⁹ A kezdeményezés célja az volt, hogy a két fogyasztási cikk vásárlásának tömeges elutasítása által előidézett piaci nyomással a rabszolga-munka alkalmazásáról való lemondásra kényszerítse az ültetvényeseket. Mivel e célkitűzés megvalósításának alapvető feltétele az volt, hogy a vásárlók elismerjék cinkosságukat a rabszolgatartó rendszer fenntartásában, ugyanakkor ráébredjenek a maguk éppen ebből fakadó hatalmára, ami képessé teheti őket annak felszámolására, a bojkott ügyében folytatott agitáció retorikai stratégiájának legfőbb eszköze a büntudat és a személyes felelősség érzésének felkeltése volt. Ezt hangsúlyozta a mozgalom legfontosabb dokumentuma, William Fox különböző címváltozatokkal több mint húsz kiadást megért pamfletje is.⁷⁰ Miközben a 18. század, írta röpiratának elején Fox, a maga felvilágosult voltával kérkedik, a rabszolgatartás és rabszolga-kereskedelem egyre növekvő mértéke éppen azt bizonyítja, hogy ez a kor brutalitásában és igazságtalanságában felülmúlja még a legbarbárabbnak tartott korszakokat is; míg a legkifinomultabb emberi érzéseket színleljük, soha nem látott kegyetlenségeket követünk el.⁷¹ Ennek az elmentmondásnak és a kortársak álszent magatartásának oka pedig

⁶⁸ A rum gazdasági jelentőségéről és a rabszolga-kereskedelemben betöltött szerepéről lásd James Walvin idézett monográfiájának *Rum Makes Its Mark* című fejezetét: WALVIN 2019b, 101–118.

⁶⁹ A mozgalomról lásd például DRESCHER 1986, 78–79; MIDGLEY 2005, 35–40; B BAGHDIAANTZ MCCABE 2015, 262–263; DRESCHER 2009, 129, 221–222; DRESCHER 2010, 17–118.

⁷⁰ FOX 1791.

⁷¹ „But we, in an enlightened age, have greatly surpassed, in brutality and injustice, the most ignorant and barbarous ages: and while we are pretending to the finest feelings of humanity, are exercising unprecedented cruelty.” Uo., 2.

nem más, mint a kielégíthetetlen kapzsiság; a rabszolgaság fennmaradását a belőle nyert gazdagság és az általa elért jólét garantálja. A pamflet érvelése eddig a pontig nem igazán különbözik a rabszolgatartás kritikáját megfogalmazó, 18. század közepe óta született, korábban citált szövegektől. Míg azonban ez utóbbiak a fennálló helyzet megváltoztathatatlanságába való beletörődést⁷² kifejező gesztussal fordultak el a visszatartó tárgytól, vagy legfeljebb – mint Diderot tette – az uralkodók bölcsességében és jószágában bizakodva, esetleg egy általános rabszolgafelkelést vizionálva tudták elképzelni a szégyenletes rendszer megszűnését.⁷³ Fox – négy évvel a rabszolga-kereskedelem betiltásáért indított első kampányt követő parlamenti viták és az abolicionisták vereségével záruló szavazás után – éppen azt hangsúlyozta, hogy az ügyet (a törvényhozás beavatkozása nélkül is) eldöntheti az egyes emberek azzal kapcsolatos határozott állásfoglalása. A (nyugat-indiai) rabszolgaságot ugyanis, állítja a szerző, a brit szigetek lakosságának támogatása tarja fenn, így minden polgárnak hatalmában áll növelni vagy csökkenteni annak kiterjedését. A rab-

⁷² Seymour Drescher már idézett *Capitalism and Antislavery* című könyvében az angol abolicionizmus alakulástörténetét jellemezve azt írta, hogy noha a rabszolgaság elutasításának érzelmi és racionális jellegű érvkészlete az 1760-as években már összeállt, az a gondolat azonban, hogy a gonosz intézmény fenntartása ugyanolyan elkerülhetetlen, mint a háborúk, járványok vagy éhínség kitörése, csak 1788 és a napóleoni háborúk vége között tűnt el teljesen. Vö. DRESCHER 1986, 94; illetve 17, 23.

⁷³ Vö. RAYNAL 1781, 138–139. A rabszolgaságot végképp eltörlő általános rabszolgafelkelés víziója a korabeli szépirodalomban is megjelent. Louis-Sébastien Mercier távoli jövőben (a 2440-es évben) játszódó utópisztikus regényének egyik fejezetében (XXII. – *Singulier Monument*) az elbeszélő főhős egy különös szoborcsoportot ír le. A „szent emberiség” Párizsban emelt emlékműve az öt megsértő nemzetek (angolok, franciák, spanyolok) könyörgő figurái mellett egy piederstálon álló fekete hős nemes alakját is ábrázolja, lábainál húsz öszszetört jogarral, és ezzel a felirattal: „Au vengeur du nouveau monde!” (Az Új Világ bosszúállójának!) A szobor annak a hősnek az emléket örökíti meg, aki a Gondviselés eszközeként mint Isten öldöklő angyala vezette az Amerikát vérbe borító, egy csapásra minden rabszolgatartót elpusztító felkelést. MERCIER 1772, 154–160. A rabszolgafelkelésektől való félelem, a lázadó rabszolga irodalmi ábrázolásai és az új, fekete Spartacus Diderot-nál is megjelenő alakja kapcsán lásd például DUCHET 1995, 140–145, 175–176; JURT 2020.

szolga-kereskedő, az emberi rakományt szállító tengerész és az azt megvásárló ültetvényes csupán az angol vásárlók ügynökei, akiket éppen azért fogadtak fel, hogy hozzájuthassanak a számukra kívánatos árucikkekhez; valójában tehát a gyarmatáruk anyaországi fogyasztói jelentik a »förtelmes kereskedelem« eredeti okát, ők annak első mozgatói.⁷⁴

William Fox a vásárló gazdasági folyamatban betöltött kulcspozícióját egyértelműen összekapcsolta a morális felelősség kérdésével is. Szerinte ugyanis ez utóbbi alól a gyarmatáruk európai fogyasztóit nem mentheti fel az, hogy az élvezetüket szolgáló termékek előteremtése érdekében a Föld távoleső vidékein kiontott emberi vér közvetlenül nem az ő kezükhöz tapad; hiszen az erkölcsi maxima szerint, emlékeztette olvasóit a szerző, amit mások által cselekszünk, mi magunk cselekedjük.⁷⁵ Az egyéni felelősség vállalása alól az sem jelenthet kibúvót, hogy az egyes vásárlók hozzájárulása a rendszer fenntartásához olyan csekély mértékű, hogy nem növeli érdemben az elkövetett bűnök és jogsértés mértékét;⁷⁶ a pamflet írójának érvelése szerint a bűnös cselekedet ódi-uma teljes súlyával hárul annak minden elkövetőjére, függetlenül azok számától: ha a bűnben sokan osztoznak, az ugyan csökkenti a szegényérzetet, de nem csökkenti annak gyalázatos voltát.⁷⁷ Végül, ha a fogyasztó úgy gondolja is, hogy a rabszolgaság létezése eredetében független tőle, a következmények tekintetében már biztosan nem állíthatja ugyanezt;⁷⁸ a gyarmati cikkek minden vá-

⁷⁴ „The slave-dealer, the slave-holder, and the slave-driver are virtually the agents of the consumer, and may be considered as employed and hired by him to procure the commodity. For, by holding out the temptation, he is the original cause, the first mover in the horrid process” – Fox 1791, 2.

⁷⁵ „[E]very distinction is done away by the moral maxim, That whatever we do by another, we do ourselves” – uo.

⁷⁶ Uo., 5.

⁷⁷ „[T]hough numbers partaking of a crime may diminish the shame, they cannot diminish the turpitude. [...] For into how many parts soever a criminal action may be divided, the crime itself rests intire and complete on every preparator” – uo.

⁷⁸ Uo., 6.

sárlójának lelkiismeretesen el kell ismernie részesedését a bűnben, írja Fox, remélve, hogy mások is ezt teszik,⁷⁹ önnön viselkedését pedig állandó gyanakvással kell szemlélnie, annak távoli, közvetlenül nem érzékelhető hatásaira gondolva.⁸⁰

Mindezek miatt a pamflet szerzője határozottan elutasítja annak lehetőségét, hogy a vásárlók/fogyasztók felmentsék magukat a morális felelősség alól; az áru megvásárlása – ahogy Barcsaynál a hörpölés pillanata – egyben a bűnben való részesedést is jelenti

For let us not think, that the crime rests alone those who conduct the traffic, or the legislature by whom it is protected: if we purchase the commodity we participated in the crime.

(Ne gondoljuk, hogy a bűncselekmény egyedül azokat terheli, akik a kereskedelmet lebonyolítják, vagy a törvényhozást, amely támogatja azt: ha az árut megvesszük, részt vettünk a bűncselekményben.)⁸¹

A pamflet azokat a bűntetteket, a gyilkosságot és rablást is megnevezi, amelyekben a cukor és rum vásárlói a rabszolga-kereskedő és ültetvényes tetteistársaivá válnak.⁸² Sőt, Fox a vérről átitatott cukor Barcsay versének első sorában is felbukkanó képét továbbfejlesztve egy további bűnt is hozzáad a listához. Az angol szerző nemcsak felidézte Bejamin Franklin 18. század végi magyar újságolvasók számára is ismerős gondolatmenetét a cukorhoz tapadó tengernyi emberi vérről, hanem statisztikai adatok alapján kiszámította annak pontos mennyiségét is. Kalkulációjának az olvasók elé tárt eredménye alapján az étkezések során elhasznált minden egyes font cukor két uncia emberhús elfogyasztásának feleltethető meg. Fox ezzel azon vádak egyikét fordítja vissza a felvilágosult európaiakra, amely a rabszolgaság erkölcsi/antropo-

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Uo., 11.

⁸¹ Uo., 2.

⁸² Uo., 5.

lógiai igazolásaként alkalmazva éppen az afrikaiak nem ember voltát volt hivatva bizonyítani: a rabszolgamunkával előállított cukor vásárlói apránként emberi testeket fogyasztanak el, vagyis – ha a pamflet szerzője nem is használja ezt a szót – kannibálok.⁸³

Az 1791–1792-es cukorbojkott támogatására több, Fox pamflet-jéhez hasonló gondolatmenetet kifejtő vers is született, amelyekben olykor Barcsay költeményének egyes motívumaira emlékeztető szöveghelyek is feltűnnek.⁸⁴ Mary Birkett Card *A Poem on the African Slave Trade* című terjedelmes poémájának elején ugyan nem a kávé, hanem az ekkorra Angliában már nemzeti itallá váló, cukorral édesített tea szürcsölése közben ábrázolta a könnyelmű és vidám fogyasztót, aki *A' Kávéra* bölcsével szemben nem gondol a fényűzés okozta mérhetetlen emberi nyomorúságra. Az angol és magyar költeményben felbukkanó hasonló szcénák funkciója a köztük lévő differenciák ellenére azonos; egyaránt az Európában élvezett luxus háttérében álló gazdasági szisztéma bűneire, s ezeknek a gyarmati áruk vásárlóit illető morális konzekvenciáira hívják fel olvasóik figyelmét:

How little think the giddy and the gay
While sipping o'er the sweets of charming tea,
How oft with grief they pierce the manly breast,
How oft their lux'ry robs the wretch of rest,
And that to gain the plant we idly waste
Th'extreme of human mis'ry they must taste!⁸⁵

⁸³ Vö. BAGHDIA NTZ MCCABE 2015, 262.

⁸⁴ Az angol abolitionista költemények folyamatosan bővülő gyűjteményét lásd CAREY 1996–2023.

⁸⁵ BIRKETT CARD 1792, 1:2. Hasonló szcénákra korabeli francia szépirodalmi szövegekben is rá lehet akadni. Joseph Lavallée regényében Mary Birkett Card gondtalan teázójának kávéit ivó párja bukkan fel: „Que de gens savourent avec volupté les parfumes du café et les douceur du sucre, sans se douter que ce raffinement du luxe a précipité dans la tombe des milliers de générations. Est-il si mal de leur apprendre? Une moderne Athénienne prend son café d'un air distrait; que l'on marche sur la pattem de son épagueul, l'animal crie, la dame est prête a s'évanouir; pourquoi ne pas l'instruire que les quarante sèves dont

Az *A Poem on the African Slave Trade* zárlatában – bár csekélyebb költői invencióval kifejezve – felbukkan Barcsay rabszolgamunkával előállított cukorról adott jellemzésének megfelelője is. A „[r]ab szerescsen’ véres veríték’ gyümölcse” az angol szövegben jóval prózaibb megfogalmazásban, mint a rabszolgák gürcölésének terménye, vérrel szennyezett élvezet(i cikk) jelenik meg („the produce of their toils”, „the blood-stain’d lux’ry”). Az angol költőnő végül a vásárló bűnrészességének tudatosításával és az annak elutasítására való felszólítással („in our brethrens sufferings hold no share”) zárja gondolatmenetét:

If we the produce of their toils refuse,
If we no more the blood-stain’d lux’ry choose;
If from our lips we push the plant away
For which the liberties of thousands pay,
[...]
If in benev’lence *firm*, we this can dare,
And in our brethrens sufferings hold no share,
In no small part their long-borne pangs will cease⁸⁶

l’infusion a formé le breuvage délicieux qu’elle vient de boire, étoit teintes du sang des mains qui les ont cueillis. Elle est si sensible pour son chien! On pourroit dire sans mensonge que il ne’est pas entré un grain de café en Europe, pas une once de sucre, pas une pierre d’indigo, qui n’ait coûté une goutte de sang à un Nègre. Quel calcul!” (Hányan élvezik a kávé illatát és a cukor édességét anélkül, hogy gyanítanak, hogy a luxus e kifinomult formája nemzedékek ezreit taszította a sírba. Annyira rossz lenne felvilágosítani őket? Egy modern athéni nő szórakozottan issza a kávéját; ha a spánielje mancsára lépnek, s az állat felnyúszít, a hölgy az ájulás határára kerül; miért nem tanítjuk meg neki, hogy a negyven növényi nedv, amelyek főzetéből az imént megivott finom ital készült, a növényt learató kezek vérével volt beszennyezve. Annyira érzékeny a kutyájára! Hazugság nélkül állíthatjuk, hogy egyetlen kávébab sem került Európába, egyetlen uncia cukor, egyetlen darab indigó sem, amely ne került volna egy néger egy csepp vérébe. Micsoda számítás!) LAVALLÉE 1789, 3:43.

⁸⁶ BIRKETT CARD 1792, 1:13–14.

A' Kávéra persze alapvetően különbözik Mary Birkett Card költeményétől – ahogy a cukor és rum bojkottját propagáló minden más szövegtől is – abban, hogy *expressis verbis* nem szólít fel a bűnös élvezetekről való lemondásra. Míg a magyar költemény szerzője megelégszik a fogyasztó felelősségének és bűnrészességének konstatálásával, az angol agitációs szövegek ennek megfelelő cselekvésre is buzdítanak:

They may hold it to our lips, steeped in the blood of our fellow-creatures, but they cannot compel us to accept the loathsome potion. With it rests, either to receive it and be partners in the crime, or to exonerate ourselves from guilt, by spurning from us the temptation.

(Az ajkunkhoz tarthatják az embertársaink vérével átitatott gyűlöletes italt, de nem kényszeríthetnek bennünket arra, hogy el is fogadjuk. Rajtunk múlik, hogy elveszük-e azt, és részessé válunk a bűntettben, vagy pedig felmentjük magunkat a bűn alól azért, hogy elutasítjuk a kísértést.)⁸⁷

A' Kávéra ›bölcse‹ ezzel szemben nemcsak hogy engedi az ajkához tartani a gyűlöletes italt, de bele is hörpöl. Barcsay nem agitációs verset írt, szövegének intenciója nem az volt (és nem is lehetett), hogy a nem szabad munkaerő alkalmazásával előállított termékek bojkottjához hasonló konkrét megoldási lehetőséget kínáljon a rabszolgaság problémájára. Ebben a formájában is alkalmas azonban arra, hogy felhívja a figyelmet a gyarmati árukat megvásárló ›felvilágosult‹ európaiak hangoztatta erkölcsi elvek és az ezeknek ellentmondó cselekedetek közti feszültségre; ahogy azt Mary Birkett Card írta: „[I]ll our manners with our maxims suit / These dignify—while those degrade us to the brute.”⁸⁸

⁸⁷ Fox 1791, 2.

⁸⁸ „Viselkedésünk nem illik elveinkhez / Míg ezek felmagasztalnak, amaz lealacsonyít minket.” BIRKETT CARD 1792, 1:11.

Mindezzel nem azt akartam sugalmazni, hogy Barcsay közvetlenül ismerte volna Fox számára hozzáférhetetlen nyelven született pamfletjét vagy a bojkott mellett agitáló bármely más írást. Mégis elgondolkodtató, hogy *A' Kávéra* szövegét egy olyan eszme, a vásárlói/fogyasztói cinkosság gondolata zárja, amely az 1790-es évek előtt nem jellemző a rabszolgaság kérdéséről európai diskurzusban. Noha annak felderítése, hogy ez utóbbi milyen úton juthatott el Barcsayhoz, még további kutatásokat igényel, maga a tény, hogy a költemény a bűnben való részesedés-ként értelmezi a cukorral édesített kávé hörpölését, annak a 18. század utolsó dekádjában való keletkezését valószínűsíti.

(Részlet hörpölni az „Anglusok' bűnéből”? – Datálás II.) Ugyancsak Barcsay versének 1790-es évekbeli (esetleg valamivel későbbi) keletkezését sejteti az ›anglusok‹ európai cukor- és kávéimportban betöltött szerepének kiemelése. *A' Kávéra* szövege alapján úgy tűnhet, hogy a költemény keletkezésének idejében ez a nemzet volt a két termék kizárólagos exportőre és a rabszolgamunkán alapuló gyarmati gazdasági szisztéma legnagyobb haszonélvezője, amely a luxuscikkek kereskedelme által – a kameralista nézőpontból megfogalmazott vád szerint – nemcsak más országok anyagi javait szerezte meg, elszegényítve azokat, hanem elsődleges forrása volt annak a bűnnek is, amelyben az európai vásárlók a vers zárlata szerint osztoznak az édes serkentő ital fogyasztása által. Barcsay költeményének az angolokat illető vádjai természetesen egyáltalán nem voltak alaptalanok, hiszen a nyugat-indiai brit gyarmatok valóban a kávé és cukor legnagyobb előállítói közé tartoztak a 18. század végén, az atlanti rabszolga-kereskedelemben pedig – noha annak kezdeményezői nem ők voltak – ekkor már hosszú ideje az övék volt a vezető szerep.⁸⁹ A rendszer

⁸⁹ Lásd például MANNIX és COWLEY 1973, 96. Ez természetesen a 18. századi olvasók számára is számos forrásból ismert lehetett. Thomas Clarkson becslése szerint az évi százezer főre taksált rabszolga-kereskedelem kétharmadát a britek bonyolították le az 1780-as években: „The total annual exportation from Africa, is estimated here at 100,00 men, two thirds of whom are exported

kizárólagos haszonélvezőiként és a bűnök egyedüli forrásaként való megnevezésük azonban nyilvánvalóan nem felelt meg a valóságnak; a felvilágosodás korában, ha igen eltérő mértékben is, több európai nemzet osztozott ugyanebben a bűnben és élvezte az abból származó anyagi előnyöket. Elképzelhető persze, hogy Barcsay ebben az esetben egyszerűen a korban jól ismert, az angolkat kereskedő népként azonosító nemzetkarakterológiai közhelyet alkalmazta, ahogy azt barátja és levelezőtársa, Orczy Lőrinc is tette a maga *Tokajba való érkezés télen* című költeményében.⁹⁰ Ebben a versben a Tisza szabályozási munkálatainak irányításával megbízott költő a feladat értelmével és sikeres elvégzésének lehetséges hatásaival kapcsolatos kételyeinek adott hangot. Úgy vélte, hogy noha a folyó szabályozása kétségkívül élénkíteni fogja a gazdaságot, hiszen bekapcsolja a területet a távolsági kereskedelembe, az anyagi haszon és jólét ettől várható növekedését mégis gyanakvással szemlélte: „Bátor hajózásból jöhet sok gazdagság, / Úgy tartom, nem ebbenn áll igaz boldogság.” Az ide érkező kereskedő ugyan meg fogja vásárolni a tokaji bort, ám cserébe „majd tsipkét hoz Aszszonyink’ búbjára, / Drága árt fog vetni tsetsés portékára.” A külföldről érkező felesleges és drága áruk hazai piacon való megjelenésének pedig Orczy prognózisa szerint nem lehet más hatása, mint egyfelől a pénz kiáramlása, az ország és a lakosság elszegényedése („Mí tőlünk el viszi a’ haszonra valót, / Sok entzebentzével tsalja a’ pazarlót”), másfelől a hagyományos életmód és erkölcsök megváltozása:

by the British merchants alone.” CLARKSON 1786, 94. André-Daniel Laffon de Ladebat a *Discours sur la nécessité...* című művében becsült számadatokat közölt az egyes nemzetek rabszolga-kereskedelemben való részesedéséről, amelyek a legutóbbi idők vonatkozásában abszolút angol túlsúlyt mutattak: LAFFON DE LADEBAT 1788, 33. Hasonló következtetésekre juthattak az *Histoire des deux Indes* atlanti rabszolga-kereskedelemnek szentelt tizenegyedik könyvének olvasói is: RAYNAL 1781, 1–178.

⁹⁰ BARCSAY és ORCZY 1789, 184–186.

Utóbb majd jobbágyunk meg veti a' sarlót,
Hajós lesz, 's nem fogja meg járnai a' tarlót.

Itt vagyon közöttünk a' nagy vetekedés,
Illik e Magyarhoz tsalfa kereskedés,
Mivel ebből jöhet erkölts vetemedés,
Mít mondasz, mire megy az ilyly vetélkedés?

Verse zárlatában ezért a költő a ›kincsszerzés‹ vágyáról való józan lemondásra szólít fel, a már meglévő javakkal való megelégedést jelölve meg a valódi boldogság forrásaként:

Ha kitsiny határbann szívét szoríthatta,
Magábann a' nagyra vágyódást fojthatta,
Kints szerzéstől józan elméjét el vonta,
Vélem, boldog sorsát ilyly Magyar meg fogta.

A Tisza-vidék világkereskedelemben való bekapcsolódásának esetére jöendőlt bajok okozójaként Orczy ugyanazt a nemzetet jelölte meg, amelynek *A' Kávéra* szerzője a gyarmati gazdálkodáshoz kapcsolódó bűnöket tulajdonította: „Meg engedem, Anglus száll Tokaj' tájára, / Az édes italból fel rak gályájára”. Lehetséges ugyan, hogy Orczyhoz hasonlóan Barcsay is csupán a ›kalmárnemzet‹ sztereotípiáját alkalmazta versében, ám a két költemény témája között fennálló jelentős eltérés ezt mégis valószínűtlenné teszi; míg a *Tokajba való érkezés télen* pusztán egy jövőbeli lehetőséget latolgatva használja az általánosan ismert nemzetkarakterológiai közhelyet, addig *A' Kávéra* a fennálló helyzetet írja le, mégpedig, mint az eddigiekből kiderült, meglehetősen pontos jellemzéssel. (Ezzel összefüggésben érdemes megjegyezni, hogy Barcsay a korábban már idézett *A háborúskodás ellen* írt költeményében a rabszolga-kereskedelem tekintetében „bűnös nemzetekről” beszél, s az angolok mellett a hollandokat is megnevezi a szövegben.)

Amennyiben az ›anglusok‹ kétszeri említését Barcsay versében mint a status quóra utaló referenciális állítást próbáljuk értelmezni, akkor arra a megállapításra juthatunk, hogy A' Kávéra aligha készülhetett az 1790-es éveket megelőző időszakban. Noha a 18. század második felében a brit kolóniák kétségkívül a magyar költeményben említett két árucikk legjelentősebb előállítói közé tartoztak, sőt, területükön ebben az időszakban folyamatosan és dinamikusan növekedett azok produkciója,⁹¹ ám egészen az 1780–1790-es évek fordulójáig a vezető szerep e tekintetben mégsem az övék, hanem az akkori világ cukornád- és kávétermelésének legjelentősebb központját, Saint-Domingue-ot is birtokló franciáké volt.⁹² Mivel a francia korona alá tartozó gyarmatokon nagyobb volumenben és olcsóbban tudták előállítani⁹³ ezeket a terményeket, az azokat továbbexportáló anyaországi kereskedőin keresztül Franciaország uralta a kontinens piacait, míg az angolok ugyan ebben az időszakban javarészt egyre növekvő belső fogyasztásokat elégítették ki saját kolóniáik produktumaival.⁹⁴ A 18. század utolsó évtizedéig tehát a két élvezeti cikk „messzi nemzetekhez” való eljuttatása, illetve az azok kereskedelméből származó haszon

⁹¹ A karibi cukortermelés és -export tekintetében folyó 18–19. századi francia–angol vetélkedés gazdaságtörténeti elemzését lásd Seymour Drescher *Econocide* című könyvének *French Sugar: The Most Amazing Phenomenon* és *Staple Production During the Caribbean Revolution* fejezeteit: DRESCHER 2010, 46–54, 76–91.

⁹² Saint-Domingue-nak az 1790-es évekig az exportált cukor és kávé, valamint a kolónián élő rabszolgák száma tekintetében a brit gyarmatokat jóval felülmúló adatról lásd például DRESCHER 2009, 147–149.

⁹³ Vö. például DRESCHER 2010, 51–52; STINCHCOMBE 1995, 120–122. A franciák előnyéről a magyar lapokból is tájékozódhattak a hazai olvasók. 1791 végén a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1774-es adatokra hivatkozva írta, hogy a nevezett évben óriási mennyiségű árut, „147,508000 font tzukrot; és 29700000 font kávéét szállítottak ki a' Frantziák S. Domingó-ból”, így a szintén jelentős termelőnek számító angoloknál „óltsóbban adhatták 15-20 procentó a' Frantziák a' kávéét és a' tzukort”. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. dec. 9., 747.

⁹⁴ Erről lásd például HARLEY 2015, 164, 173. Ugyanerről az egykorú irodalomban lásd RAYNAL 1783, 238, 334–335.

lefölözése, más országok kincseinek ›olvasztása‹ jóval inkább volt igaz a franciákra, semmint az ›anglusokra.‹⁹⁵

Míg Barcsay versének ez utóbbi állítása a 18. század második felének nagyobb részére értelmezve egyáltalán nem fedi a valóságot, annak utolsó évtizededétől kezdve, ha továbbra sem felelt meg ugyan teljes mértékben az igazságnak, mindenesetre közelebb került hozzá. A két termék előállításában és exportjában hosszú ideje fennálló francia előnynek ugyanis szinte egy csapásra véget vetett az 1791 augusztusának utolsó napjaiban kirobbanó saint-domingue-i rabszolgafelkelés.⁹⁶ A területén folyó harcok miatt a gyarmat igen rövid idő alatt ültetvényeinek jelentős részét elvesztette, a termelés megakadása⁹⁷ pedig ellátási problémákat s azonnal érzékelhető áruhiányt és áremelkedést idézett elő Európa-szerte.⁹⁸ A helyzet kínálta lehetőséget a nagy rivális Anglia természetesen azonnal kihasználta, és saját terményeit továbbex-

⁹⁵ Ebben a vonatkozásban talán érdemes megjegyezni, hogy a korabeli magyar sajtóban nem találni olyan írásokat, amelyek kifejezetten a briteket vádolnák azzal, hogy a kávé vagy cukor kereskedelme által elszegényíteneék az országot. Ellenben a *Magyar Hírmondó* egyik, éppen a termék árának emelkedése miatt a közönséget annak vásárlásáról lebeszélő ígyletvő szerzője megjegyezte, hogy a „Kávé ital bizonyosan nem az Eleinkről szállott reánk *Magyarokra* örökségben; hanem a *Frantziák és Németek* szoktattak reá bennünket”. „A’ Kávé ital” 1792. 278.

⁹⁶ Az eseményről, illetve annak előzményeiről és utóhatásairól lásd például BLANCPAIN 2016, 57–124; J. NAGY 2012; DRESCHER 2009, 146–180; valamint lásd a *The World of the Haitian Revolution* című kötet tanulmányait: GEGGUS és FIERING 2009.

⁹⁷ A saint-domingue-i export 18. század utolsó évtizedében történt jelentős visszaesését érzékeltető számadatokat lásd például BLANCPAIN 2016, 108.

⁹⁸ A saint-domingue-i helyzet alakulásáról, illetve annak az európai piacokra gyakorolt hatásáról, valamint az áruhiány és drágaság miatt Franciaországban kirobbanó „cukorlázadásokról” a hazai lapok is rendszeresen beszámoltak. Vö. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. nov. 22., 671; nov. 25., 688; dec. 2., 720; dec. 9., 747; dec. 16., 784; dec. 20., 796; *Magyar Kurir*, 1791. nov. 25., 1488; dec. 2., 1520–1521; dec. 6., 1538; dec. 23., 1612; 1792. febr. 3., 157; febr. 10., 190–191; febr. 14., 207; febr. 28., 268; *Magyar Hírmondó*, 1792. jan. 10., 55; febr. 3., 176; febr. 17., 241; febr. 28., 294; márc. 4., 286; márc. 6., 301. A két termék drágulásának egykorú irodalmi dokumentuma Nagy János korábban idézett verses dialógusa: NAGY János 1792. A franciaországi cukorlázadásokról lásd például RUDÉ 1967, 95–98.

portálva igyekezett átvenni a kontinentális piacot a franciáktól.⁹⁹ A gazdaságtörténeti kontextus felől olvasva Barcsay versét tehát úgy tűnik, hogy míg annak az angolok cukor- és kávékereskedelemben betöltött vezető szerepét sugalló szakasza az 1790-es éveket megelőzően inkább csak egy nemzetkarakterológiai közhely alkalmazásának tekinthető, addig ugyanezen dekád elejétől az abban rejlő állítás teljes mértékben igazzá ugyan nem, mindenestre egyre inkább referenciálisan is értelmezhetővé válik. Ha ez nem is jelent megfellebbezhetetlen bizonyítékot *A' Kávéra* keletkezési idejének hozzávetőleges meghatározását illetően, az utóbbi megoldás mindenestre inkább harmonizál a költemény status quóról adott leírásának precizitásával.

Hasonlóan áll a helyzet a vers zárlatával is: „A' bölcs iszonyodik, látván, egy csészéből / Mint hörpöl ő is részt Anglusok' bűnéből”. A rabszolgaság és rabszolga-kereskedelem kifejezetten *angol nemzeti bűnként* vagy szégyenként való megnevezése a 18. század végén nem ment ritkaságszámba, nem utolsósorban a brit szigeteken ekkoriban megerősödő és egyre aktívabbá váló abolicionista mozgalom tevékenységének betudhatóan. Az 1770-es évektől kezdődően számos olyan prózai és verses szöveg látott napvilágot, amely az anyagi haszon megszerzése érdekében elkövetett gátlattal, a maga szabadságával kérkedő, ám másokat jogaiktól és emberi méltóságuktól megfosztó nép hipokrita viselkedését – nyílt vagy burkoltabb formában – mint a teljes közösség vétékét tárta olvasói szeme elé.¹⁰⁰ A *The Dying Negro* (1775) című epiztola előszava lesújtó képet festett a rabszolgamunka biztosította jó-

⁹⁹ Vö. például DRESCHER 1986, 8–10; DRESCHER 2009, 169–180. A kialakult helyzet legnagyobb nyertese a brit gyarmatok közül Jamaica lett. A kolónia, átvéve Saint-Domingue korábbi vezető pozícióját, a 19. század első évtizedében a kávé és cukor legnagyobb exportőre volt. Lásd DRESCHER 2009, 170.

¹⁰⁰ Jó példa erre a *Wrongs of Africa* című terjedelmes költemény első részének zárólata: „Blush ye not / To boast your equal laws, your just restraints, / Your rights defin'd, your liberties secur'd, / Whilst with an iron hand ye crush to earth / The helpless African; and bid him drink / That cup of sorrow, which yourselves have dash'd / Indignant, from oppression's fainting grasp? / – O Britain! jealous of thy private rights, / Like some fond mother, with a partial eye [...]”. ROSCOE

lélet élvező britek erkölcsi állapotáról, amelyben a szerző szerint Spárta kegyetlensége tért vissza, annak erényei nélkül. („Let us remember, there is a people, who share the government and name of Britons; among whom the cruelty of Sparta is renewed without its virtue.”)¹⁰¹ 1787 októberében a *The Gentleman’s Magazine*-ban (névtelen szerző tollából) egy, a korban népszerű vígoperához, a *The Padlock*hoz írt verses epilógus látott napvilágot, amelyben az eredeti darab sztereotip, komikus rabszolga hőse, Mungó vetette az angol közönség, a szabadság fiai szemére a nemzet rabszolgaság tekintetében mutatott szégyenletes viselkedését:

But I was born in Afric’s tawny strand,
And you in fair Britannia’s fairer land.
Comes freedom then from colour? Blush with shame,
And let strong Nature’s crimson mark your blame.
I speak to Britons – Britons, then, behold
A man by Britons snar’d and seiz’d, and sold.
And yet no British statute damns the deed,
Nor do the more than murderous villains bleed.
O sons of freedom! equalise your laws,
Be all consistent – plead the Negro’s cause;
That all the nations in your code may see
The British Negro, like the Briton, free.¹⁰²

1788, 32. Hasonló gondolatmenettel indul Hannah More ugyanebben az évben született verse is: MORE 1788.

¹⁰¹ BICKNELL és DAY 1775, viii.

¹⁰² A teljes szöveget magyarázatokkal lásd „Epilogue to *The Padlock*”, in CAREY 1996–2023, <https://brychancarey.com/slavery/padlock1.htm>. Mungo monológjához hasonló szemrehányásokkal él a *The Sorrows of Yamba...* című költemény beszélője is: „Cease, ye British Sons of murder! / Cease from forging Afric’s Chain; / Mock your Saviour’s name no further, / Cease your savage lust of gain. // Ye that boast »Ye rule the waves,« / Bid no Slave Ship soil the sea, / Ye that »never will be slaves,« / Bid poor Afric’s land be free.” „The Sorrows of Yamba; or, the Negro Woman’s Lamentation” (1797), in *uo.*, <https://brychancarey.com/slavery/yamba.htm>.

Ann Yearsley a nemcsak Anglia, hanem közvetlenül az emberkereskedelem legnagyobb haszonélvezői közé tartozó Bristol városának lakóit is megszólító, lelkiismeretükre apelláló *A Poem on the Inhumanity of the Slave-Trade*-ben (1788) a nemzet és a törvényhozás szegényeként értelmezte a visszataszító üzlet támogatását.¹⁰³ A kívánt abolíció több költeményben nem csupán az általában vett erény, hanem az igazi hazafiság megnyilvánulásaként jelenik meg,¹⁰⁴ az ebben az ügyben hozott határozat pedig óriási jelentőséggel bír, hiszen – írja a korábban már idézett Mary Birkett Card – az vagy a nemzet hírnevét erősíti meg, halhatatlanná téve Britannia dicsőségét, vagy a nemzet örök szegényét jelenti úgy az utókor, mint az Angliára figyelő európai népek szemében.¹⁰⁵

Az emberkereskedelemre és rabszolgatartásra mint angol nemzeti bűnre utaló gondolatmenetekkel – ugyancsak a brit abolícionizmus megerősödésének betudhatóan – az 1780-as

¹⁰³ „Is this an English law, whose guidance fails / When crimes are swell'd to magnitude so vast, / That *Justice* dare not scan them? Or does *Law* / Bid *Justice* an eternal distance keep / From England's great tribunal, when the slave / Calls loud on *Justice only*? Speak, ye few / Who fill Britannia's senate, and are deem'd / The fathers of your country! Boast your laws, / Defend the *honour* of a land so fall'n, / That Fame from ev'ry battlement is flown, / And Heathens start, e'en at a Christian's name.” YEARSLEY 1788, 27–28. Anna Laetitia Barbauld az abolíció ügyének legismertebb parlamenti szószólójához, William Wilberforce-hoz címzett episztolájának rögtön az elején az angol nemzet (és törvényhozás) szemére veti, hogy a bűnt ismerve eltúri annak szegényét: „Thy Country knows the sin, and stands the shame.” BARBAULD 1791, [5.]

¹⁰⁴ „This traffic in the human species, which is so direct and daring an infringement of every principle of liberty and justice, has attracted the public notice – The more it is examined, the more horrid it will appear; and the voice of reason, aided by the natural feelings of the human heart, must sooner or later achieve its overthrow. But it becomes a wise legislature to interfere without delay; the subject is of deep importance, and calls loudly for the immediate exertions of patriotism and virtue.” ROSCOE 1788, iv. Ehhez hasonlóan a szabadság szerepétére mint angol hazafíui erényre hivatkozva emelt szót versében az afrikaiak rabszolgaságba taszítása ellen Harriet Falconar is: FALCONAR és FALCONAR 1788.

¹⁰⁵ „Ah! think e'er yet the final day is past, / How would you act—the present hour your last! / Think, when arraign'd before the bar of Heav'n, / What vote you'll most sincerely wish to have given! / You will reflect too—that with jealous eyes, / All Europe views your shame or glory rise.” BIRKETT CARD 1792, 2:6–7.

évek végétől kezdve már a magyar újságolvasók is találkozhattak. A mozgalom 1787-es országos aláírásgyűjtő kampánya és az ennek nyomán a parlament elé kerülő petíciók tömege első ízben kényszerítette rá az angol törvényhozást, hogy megvitassa a rabszolga-kereskedelem betiltásának lehetőségét. Az ekkor és (mivel az ügy a jelentős társadalmi támogatottság ellenére a parlamenti szavazásokon rendre elbukott a 18. század utolsó éveiben) a következő évtizedben a kérdésről folytatott vitákról a magyar lapok is beszámoltak. Tudósításaikból a korabeli olvasók jellemzően az „ördögi és átkozott [...] kereskedésnek el törléséért” szót emelő abolitionisták álláspontját és érveit ismerhették meg részletesebben. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791 májusában írt arról a két napig tartó „vetélkedésről”, amelynek során az abolíciót pártoló képviselők „[s]zívreható elő adásokkal sürgették azt [...] a’ vallás’, a’ józan okosság’, ’s az emberiség’ nevében, a’ *Nagy-Britanniai* nemzetnek ditsőségére, ’s valóságos hasznára”. A cikk külön kitért a miniszterelnök, William Pitt beszédére, aki a rabszolga-kereskedelem betiltását „az emberiségnek, igazságnak, és szabadságnak” ügyével azonosította, amelynek elutasítása a brit törvényhozás szégyene volna.¹⁰⁶ A rabszolga-kereskedelem rémségeit és az ültetvényeken dolgozó emberek szenvedéseit legbővebben és legérzékletesebben előadó korabeli cikk szintén a brit parlamenti vitákhoz kapcsolódott. A *Magyar Hírmondó* 1792-es évfolyamában napvilágot látott írás az abolíció – a felsőházi szavazáson nem sokkal korábban ismételten elbukó – ügyének hátterét kívánta bemutatni a kérdésben tájékozatlanabb olvasói számára, „a’ kik talán nem olvasták még eddig, az arról írt nevezetes, és minden hitelre méltó könyveket”.¹⁰⁷ A közlemény szerzője, aki csupán néhány oldalon, ám igen hatásosan mutatta be közönségének, hogy a „Szeretsenekkel való kereskedés, és bánás miből állyon”, ugyan nem nevezte meg forrásait, szövegében

¹⁰⁶ *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. máj. 13., 594–595. Erről bővebben lásd *A magyar vásárló és a világpiac* című fejezet a rabszolgaság kérdéséről szóló szakaszát.

¹⁰⁷ *Magyar Hírmondó*, 1792. máj. 25., 746–750.

azonban jól azonosíthatók Thomas Clarkson korábban hivatkozott abolitionista alapművének egyes passzusai.¹⁰⁸

Az angol abolitionizmus tömegmozgalommá fejlődése ellenére sem hozta meg a várt politikai eredményt a 18. század végén; az emberkereskedelem betiltására 1807-ben, a brit gyarmati rabszolgaság eltörlésére pedig csak 1833-ban került sor. A Barcsay versében felemlegetett bűnűktől a költő életében nem szabadultak meg az ›anglusok‹. E bűnben persze nem egyedülként részesedtek, ám az 1790-es évek eseményei mégis olyan helyzetet teremtettek, amely ha nem is a rabszolgaság egyetlen, mindenesetre legelkötelezettebb fenntartóiként tüntette fel őket. A korabeli magyar újságolvasók is értesülhettek arról, hogy Dánia 1792-ben (ugyan tíz év türelmi idővel) betiltotta a rabszolga-kereskedelmet,¹⁰⁹ megelőzve ezzel az annak lehetőségéről elsőként tárgyaló brit törvényhozást. A nagy rivális Franciaország a politikai átalakulás ellenére egy ideig nem tett érdemi lépéseket az ügyben. Az *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata* nem szüntette meg sem az emberkereskedelmet, sem a gyarmati rabszolgaságot. A kérdésről olykor szenvedélyes kirohanásokkal tarkított viták folytak a Nemzetgyűlésben. Robespierre 1791. május 13-án a szabadság és emberi jogok eszméjével, s így az alkotmánnyal ellentétesnek mondta a rabszolgaság létezését, az azt fenntartó törvényhozó testületet pedig a mindezekbe vetett hit hiányával vádolta meg:

[V]ous nous alléguez sans cesse la Déclaration des droits de l'homme, les principes de la liberté, et vous y avez si peu cru vous-mêmes que vous avez décrété constitutionnellement l'esclavage.

¹⁰⁸ Lásd az előző fejezet 72. jegyzetét. Kérdéses persze, hogy a magyar szerző milyen forrás(ok)ból dolgozhatott. Noha az eredetileg latinul írt értekezésnek már 1789-ben megjelent a francia fordítása is (CLARKSON 1789), a legvalószínűbb talán, hogy egy (esetleg több), az abolitionista mozgalmat ismertető, idegen nyelvű újságcikk átvételéről van szó ebben az esetben.

¹⁰⁹ Vö. *Magyar Hírmondó*, 1792. márc. 23., 430; ápr. 24., 588.

(Őnök folyton az Emberi Jogok Nyilatkozatára, a szabadság princípiumára hivatkoznak, ám oly kevésbé hittek bennük, hogy alkotmányba foglalták a rabszolgaságot.)¹¹⁰

A szabadság és becsület nevében azt követelte a Nemzetgyűléstől, hogy az ültetvényesek érdekeire és fenyegetéseire való tekintet nélkül, bármi áron számolja fel a rabszolgaságot:

Périssent les colonies, s'il doit vous en coûter votre bonheur, votre gloire, votre liberté. Je le répète : périssent les colonies et les colons s'ils veulent, par des menaces, nous forcer à décréter ce qui convient le plus à leurs intérêts. Je déclare au nom de l'Assemblée, au nom de ceux des membres de cette Assemblée qui ne veulent pas renverser la Constitution, au nom de la nation entière qui veut être libre, que nous ne sacrifions aux députés des colonies, ni la nation, ni les colonies, ni l'humanité entière.

(Vesszenek a gyarmatok, ha megtartásuk a boldogságotokba, dicsőségetekbe, szabadságotokba kerül. Ismétlem: pusztuljanak a gyarmatok és az ültetvényesek, ha fenyegetésekkel akarnak minket arra kényszeríteni, hogy azt rendeljük el, ami a legjobban megfelel az érdekeiknek. Kijelentem a Képviselőház nevében, a Képviselőház azon tagjai nevében, akik nem akarják megdönteni az Alkotmányt, az egész nemzet nevében, amely szabad akar lenni, hogy nem fogjuk feláldozni a gyarmatok képviselőinek sem a nemzetet, sem a gyarmatokat, sem az egész emberiséget.)¹¹¹

Az abolíció ügye egy ideig a köztársaság alatt sem szerzett többséget a törvényhozásban. 1794 februárjában azonban a Nemzetgyűlés egyetlen rövid dekrétumban eltörölte (a világon elsőként) a rabszolgaságot a francia kolóniákon.¹¹² A fontos aktusról ter-

¹¹⁰ Vö. *Gazette nationale ou Le Moniteur universel*, 1791. máj. 15., 560.

¹¹¹ Uo.

¹¹² A rabszolga-kereskedelem kérdéséről a dekrétum szövege nem szól: „La Convention Nationale déclare que l'esclavage des Nègres dans toutes les Co-

mészetesen a hazai lapok egykorú olvasói is értesülhettek. A *Magyar Hírmondó* február 21-én közölt szűkszavú, de az ugyanerről az eseményről a *Moniteur*ben olvasható cikkel tartalmában megegyező tudósítást. A történések lényegét igen tömören összefoglaló magyar szöveg szerint „szabadságot végzett a’ Frantzia Nemzet-Gyűlés minden Szeretseneknek, a’ kik Európán kívül való birtokaiban találtnak a’ Köz-Társaságnak”. A *Magyar Hírmondó* beszámolt arról a megrendítő jelenetről is, amikor a rabszolga-felszabadítást kimondó dekrétum elfogadása után egy, a teremben tartózkodó „Szeretsen asszony” a nagy öröm okozta lelkesedéstől elájult. De nem maradtak ki belőle Danton méltató és figyelmeztető szavai sem; az aktussal a saját szabadságát kívívó nemzet a szabadság áldását az Újvilágra is kiterjeszti, ám e hirtelen elnyert szabadság veszélyes is lehet, nagyon körültekintően kell tehát eljárni a törvény végrehajtása során.¹¹³

Bár a konvent döntését jóval inkább a más hatalmak (az angolok és spanyolok) által fenyegetett gyarmatok megtartásának katonai és gazdasági szempontjai, semmint morális megfontolások motiválták,¹¹⁴ s annak számos kolónián nem is tudott érvény szerezni a fiatal köztársaság, ám a dekrétumot mint a (nemzeti) büntől való megszabadulást és a humánus győzelmét értelmezték a korabeli francia szövegek, amelynek útjában más népek – mindenekelőtt az angolok – kapzsisága és gonoszsága áll csupán. Egy, a rabszolgaság megszűnésének törvénybe iktatását két héttel annak kihirdetése után Párizs városának nevében üdvözlő szöveg arra szólította fel a rabszolgákat, hogy a szabadsá-

lonies est aboli ; en conséquence elle décrète que les hommes, sans distinction de couleur, domiciliés dans les colonies, sont citoyens Français, & jouiront de tous les droits assurés par la constitution.” (A Nemzeti Konvent deklarálja, hogy a négerek rabszolgasága valamennyi gyarmaton eltöröltetett; következőképpen kijelenti, hogy a gyarmatokon élő emberek, bőrszínre való tekintet nélkül, francia polgárok és élvezik az alkotmányban biztosított valamennyi jogot.) A dekrétum szövegét lásd például: *Gazette nationale ou Le Moniteur universel*, 1794. febr. 5., 554.

¹¹³ Vö. uo.; *Magyar Hírmondó*, 1794. febr. 21., 252–253.

¹¹⁴ Vö. BLANCPAIN 2008, 67–71.

guk kivívásáért viselt fegyvereiket fordítsák az angol és spanyol ›Gesslerék‹ ellen, akik megpróbálnák újra leigázni és rabszolgasorba taszítani őket („gardez cette flèche pour le Gesler anglais ou espagnol qui tenteroit de vous réasservir”).¹¹⁵ A zsarnokság ellen küzdő Tell Vilmos és Brutus szellemétől áthatott dicső francia nép egy másik szöveg szerint a királyság, majd a rabszolgaság eltörlésével hatalmas erkölcsi példát adott az egész világnak, amely felülmúlja Spárta és Róma emlékezetét is; míg az előbbinek királyai és helótái, az utóbbinak patríciusai és rabszolgái voltak, Franciaországban megvalósult a testvériség eszméje. („Honneur à toi, Peuple français [...]! Tu viens de donner un grand exemple au monde. Sparte avoit des rois et des ilotes; Rome des particiens et des esclaves; le Français ne compte que des frères.”)¹¹⁶ A határozat kihirdetésének negyedik évfordulóján a Nemzetgyűlésben az egyik felszólaló annak a kívánságának adott hangot, hogy e fontos dátumot a testület nyilvánítsa ünnepnappá.¹¹⁷ A szónok beszédében arra is felhívta a francia kereskedők figyelmét, hogy nem az abolíció az, ami bevételeik és vagyonuk csökkenését okozza, hanem a britek, akik kizárólagos uralomra töreksenek a világtengereken; ezt a – szövegben használt kifejezés szerint – politikai vámpírt („vampire politique”) kell elpusztítani, hogy a kereskedelem valódi szabadsága és a korlátok nélküli prosperitás korszaka beköszönthessen.¹¹⁸

Ugyancsak 1798-ban látott napvilágot a *Moniteurben* a *Principes et conduite des Anglais et de Français, relativement à l'abolition de l'esclavage et de la traite des nègres* (Az angoloknak és franciáknak a rabszolgaság és rabszolga-kereskedelem eltörlésével kapcsolatos elvei és magatartása) című cikk, amely a két nemzet az abolíció ügyében mutatott viselkedésének ellentétes voltára és erkölcsi

¹¹⁵ CHAUMETTE 1968, 20.

¹¹⁶ DORFEUILLE 1968. A rabszolgaság eltörlésének témáját hasonló felfogásban ábrázolta egy a forradalmi naptár harmadik évében megjelent egyfelvonásos színmű is: LARIVALLIÈRE 1794.

¹¹⁷ Vö. *Gazette nationale ou Le Moniteur universel*, 1798. febr. 8., 563.

¹¹⁸ Uo.

karakterük ebből kirajzolódó különbségére kívánt rávilágítani. Míg a francia nemzeti konvent egyetlen határozott állásfoglalással felszámolta a rabszolgaságot a fiatal köztársaság gyarmatain, mondja a cikk, a britek hosszú évek óta tárgyalnak a kérdésről, ám az ültetvényeseket védve és saját jólétüket féltve mindeddig nem hozták meg a szép szólamok szintjén egyébként oly igen szánt rabszolgák sorsát megkönnyítő törvényeket. A szerző különös haraggal kelt ki az ellen, hogy az angol miniszterelnök, az ifjabb Pitt azokról a bajokról merészel beszélni, amelyeket a feketék rabszolgasága az angoloknak okoz. A kormányfőt, a parlamentet, sőt egész Britanniát képmutatással vádoló cikkíró szarkasztikus megjegyzéseiben olykor a Barcsay-vers képeihez hasonló fordulatokkal élve ostrozta az angol nemzeti bünt:

Le maître des esclaves est-il malheureux lorsqu'il recueille les productions des colonies, quoique trempées de la sueur et du sang de ces infortunés? [...] La Nation en général ne paraît pas malheureuse en jouissant des fruits du meurtre et du brigandage.

(Boldogtalan-e a rabszolgák gazdája, amikor begyűjti a kolóniák termését, bár az e szerencsétlen emberek verejtékével és vérével van átítatva? [...] A nemzet általában nem tűnik boldogtalannak, ha a gyilkosság és a rablás gyümölcseit élvezheti.)¹¹⁹

A francia propaganda nem volt alaptalan, hiszen a helyzetet az angolok valóban gazdasági előnyük növelésére, gyarmatbirodalmuk bővítésére használták, a franciáktól újonnan elfoglalt területeken pedig azonnal visszaállították a rabszolgaság intézményét.¹²⁰ Minderről az 1790-es évek magyar sajtójának olvasói is meggyőződhetnek. A *Magyar Hírmondó* a Martinique 1794 tavaszán történt angolok általi elfoglalása után foganatosított in-

¹¹⁹ F... 1798, 782–783.

¹²⁰ Erről az időszakról, elsősorban a brit abolícionizmus alakulástörténetének perspektívájából, lásd DRESCHER 1986, 89–110.

tézkedések között sorolta fel, hogy a franciák felszabadította „Szeretsen-szolgák vissza-térnek a’ magok Uraikhoz”.¹²¹ Port-au-Prince nyár eleji bevétele után a hazai közönség a hadműveletet irányító angol parancsnok proklamációjának fordítását is elolvashatta, amely biztosította Saint-Domingue lakosait arról, hogy az „Ánglusoknak se magok-viseletekben, se törvényeikben nints olyan semmi, a’ mit *El-nyomónak* lehetne mondani”. A »hírdetvény« mégis arra szólította fel a néhány hónappal korábban született dekrétummal felszabadított rabszolgákat, hogy mondjanak le szabadságukról:

A’ Szeretsenek, kik oly sok ideig valának tsalatott tárgyaik a’ Komisszáriusok’ gonosz praktikáiknak: meg fognak rövid időn győztetni a’ felől, hogy az Ánglusok utálják a’ hamisságot, és tsalárdkodást: ’s bízván a’ *Britannus* Népnek nemes-lelkűségéhez, vissza-térnek önnön Uraikhoz; le-teszik fegyvereiket, és élnek azokkal a’ hasznokkal, mellyeket egy szorgalmas életből lehet reményleni. Az ő mostani szenvedéseik hamarjában meg-orvosoltatnak, és a’ törvények óltalmazni fogják őket, a’ kegyetlenkedés és szorongatás ellen.¹²²

A gyarmati harcok eseményeiről szóló tudósításokat figyelemmel kísérő hazai közönség arról is megbizonyosodhatott, hogy az egykori rabszolgák nem bízhattak az álszent brit ígéretekben. A legértékesebb francia gyarmatért folyó küzdelmek 1794 végi állásáról a *Magyar Hírmondó* citálta angol hadijelentésben

Grant generális azt írta, hogy a’ Frantziák, minekutánna szabad-embereknek hirdették-ki a’ Szeretseneket, oly feles számú fegyveres Népet kaptak ezek közzül magok mellé, hogy *S. Do-*

¹²¹ *Magyar Hírmondó*, 1794. máj. 13., 687.

¹²² *Magyar Hírmondó*, 1794. aug. 8., 198–199.

mingóban fekvő *Leogane* Városából és Megyéből egészen kiszorították az Ánglusokat.¹²³

A következő években a magyar sajtóban idézett brit katonai jelentésekből és parlamenti vitákból is arra következtethettek az olvasók, hogy a francia kolóniákon kihirdetett rabszolga-felszabadítás komoly nehézségeket okoz a birodalomnak. 1796 elején a Martinique-on folyó harcokról hírt adó hivatalos beszámoló ugyan eredményként könyvelte el, hogy a szigetre érkező háromszáz francia, akik „sok fegyvert is vittek magokkal, olly végből, hogy ki-osszák majd azokat a Szeretsenek között”, csalatkozott reményeiben, „mert negyvenen közzülök a Miéinkhez (az Anglusokhoz) készültek által-menni”. A szövegből azonban rögtön kiderül, hogy a britek támogatottsága a volt rabszolgák között nem lehetett túl jelentős, hiszen az említettek „a többek nyomban agyon lövöldözték”. Ezt követően a megmaradt felkelők az erdőbe menekültek, s a jelentés készítője már csak az ellenük indított embervadászat kétes dicsőségével kérkedhetett: „[M]indjárt vadászni kezdedték őket a Miéink, melly Vadászatnak annál nagyobb foganatját lehetett reményleni: mivel ezer ezer főből álló két új Regimentjeink érkeztek, *Scipio* nevű nagy Katona-hajóval együtt *Martiniquebe*.”¹²⁴

Az angol és francia nemzet rabszolgaság ügyében mutatott atitűdjének kontrasztját még hangsúlyosabbá teheték az egykorú

¹²³ *Magyar Hírmondó*, 1795. jan. 9., 47.

¹²⁴ *Magyar Hírmondó*, 1796. febr. 26., 253–254. Az angoloknak saját gyarmataikon is meggyűlt a bajuk a felkelő rabszolgákkal. Mint arról a *Magyar Hírmondó* is beszámolt, 1796 májusában ugyan „mind le-rakták a pártos Szeretseneknek maradványaik fegyvereiket, és a *Nagy-Britanniai Király* hűségére térden állva kötelezték magokat esküvéssel a Komisszáriusok ellen”. A tudósításból az is kiderül azonban, hogy ennek elérése igen sok vesződségébe került a hadseregnek; „vajmi sok olly hegyen völgyön kellett nékie mászkálni, a hol egy *Európai* lélek se járt volt még akkorig”, az utolsó expedíciójukon napokig nem találtak ivóvizet, stb. „Hogy több zenebona ne történnyen *Jamaikában*: el-küldődtek onnan azok a Szeretsenek, kik leg-főbbek voltak a Pártosok között, *Afrikának Sierra Leona* nevezetű szélire.” *Magyar Hírmondó*, 1796. jún. 17., 777–778.

magyar újságolvasók számára az utóbbinak az emberkereskedelem felszámolása érdekében kifejtett aktivitásáról szóló tudósítások. 1794 tavaszán a *Magyar Kurir* idézett egy francia hadijelentést, amely a nemzet hatalmát és dicsőségét bizonyító tettek közé sorolta, hogy a köztársaság hadihajói hét angol hajót fogtak el, kiemelve, hogy azok közül „kettő 200 tonnás volt, és az Afrikai szeretsenekkel való kereskedésre rendeltetett”.¹²⁵ 1795-ben a *Magyar Hírmondó* jelentése szerint a Nemzetgyűlés április 2-i ülésén a „Közjóra ügyelő Depotátzió” egyik tagja elmondta, hogy egy francia hadihajó Guinea partjainál lerombolt néhány kisebb angol erődtímenyt, és „400 Londoni Kereskedőket rontott meg, úgy mint a’ kiknek kétszázötven hajóikat el-süllyesztette, mellyek által azok, Szeretsenekkel való kereskedést űztek”.¹²⁶ Ugyanezen év augusztusában „[r]ablóhajókat fel-állítani az Ánglusok ellen, minden *Frantzia* Polgárokknak meg-engedte a’ Nemzeti-gyűlés”, amelyet ismét a „Közjóra-ügyelő Depotátzió” értesített arról, hogy francia hadihajók az afrikai partoknál újabb „74 *Ánglus* hajókat tettek [...] tenkre; tizenhétezer Szeretsen rab-szolgáikat az Anglusoknak, szabadon bocsátottak”.¹²⁷ A következő év elején ugyancsak a *Magyar Hírmondó*ban látott napvilágot az a *Hazai szeretet példája* című rövid írás, amely a lehető legjobb színben tünteti fel a rabszolgaság eltörléséért küzdő (kalózkodó) franciák emberiességét:

Egy frantzia rabló-hajónak a’ Gazdája, kinek neve *Renaudet*, két *Ánglus* hajókat kapott el a’ múltt esztendőben, mellyek közzül az egyiken kétszázötven; a’ másikon pedig kétszáz Jobbágy Munkásoknak való Szeretsenek voltak. Ha vagy *Dániához* tartozó, vagy más neutrális Szigetekbe vitte volna *Renaudet* ezen nyereségét: meg-kapott volna legalább-is nyöltzvanezer tallért, négyszáz jó korabéli Szeretsenekért: de még se’ vitte, hanem egyenesen, S.

¹²⁵ *Magyar Kurir*, 1794. máj. 23., 260.

¹²⁶ *Magyar Hírmondó*, 1795. ápr. 24., 556.

¹²⁷ *Magyar Hírmondó*, 1795. aug. 28., 280–281.

Domingó' Szigetébe ment vélek, 's ott meg-ajándékozta Őket szabadsággal. Frantzia Generális *Rigaud* által, húszezer lívert adott a' Közönséges-Társaság annakutánna *Renaudet*nek, azért: hogy tartotta az útonn, az említett Szeretseneket: kik közzül a' már emberkoriak, jó földeket kaptak magoknak művelésre: a' gyermekek pedig, hogy jó nevelést vehessenek ki-osztódnak a' tehetősebb Lakosok között.¹²⁸

A rabszolgaság és az emberkereskedelem mint kifejezetten ›anglus bűn‹ képzetét az 1790-es évek közepétől a brit parlamentből érkező hírek még inkább megerősíthették. 1794 májusának végén a *Magyar Kurir* arról számolt be olvasóinak, hogy az angol törvényhozás újfent megtárgyalta „a' természettel, és emberiség jussaival ellenkező” emberkereskedelem ügyét, amelynek – jegyezte meg elítélően a cikk szerzője – „még most is több pártfogói találtak mind a' felső, mind az alsó parlamentomban, mint ellenkezői”. Ez utóbbiak számos erős érvet hoztak fel az abolíció mellett. Megkíséreltek a nemzeti önérzetre hatni, elmondva, hogy „nem illik egy meg világosodott nemzethez ember felebaráttáival, mint a' vásárra hajtott barmokkal kereskedni”. De hivatkoztak a hosszú távú brit politikai és gazdasági érdekekre is, mivel álláspontjuk szerint „valameddig ez a' természeti törvénnyel ellenkező kereskedés el nem töröltetik”, addig nincs remény a franciáktól újonnan elfoglalt gyarmatok megtartására, és végül „az örökös raboskodó szolgálatra sententziáztatott emberek fogják a' Britanniai birodalomnak erős oszlopait meg gyengíteni, sőt össze is törni”. Ellenfeleik, a „szokásbeli kereskedésnek pártfogói” részben gazdasági érvekre hivatkozva (az emberkereskedelem „eggynehány milliomot takarít bé mind a' kereskedőknek erszényébe, mind a' Statusnak kintstárába; [...] annak el töröltetésével Britannianak virágzó állapotja is hanyatlani fogna”), részben súlyos politikai vádakot megfogalmazva – miszerint „egyedül a' Jakobinusi indulással bírók, 's azoknak principiumaikat terleszteni kívánók sürgetik” a

¹²⁸ *Magyar Hírmondó*, 1796. febr. 26., 256.

rabszolga-kereskedelem végleges betiltását – verték vissza az indítványt. „És így a’ hosszas vetélkedésnek tsak a’ leve a’ következése, hogy az Afrikai bóldogtalan szeretsenekkel való kereskedés tovább is fenn maradjon.”¹²⁹ 1794 szeptemberében öt francia hajó megtámadta az angol Sierra Leonét, kereskedőhajókat fogtak el, felgyújtották az angolok házait és raktárait, de a várost a „Szabad-fekete-lakosoknak kérésére” megkímélték. „Ezen történet’ alkalmazásával, jól viselték magokat a’ Szeretsenek”, mondta az alóházban az abolíció élharcosa, William Wilberforce, „új indító okúl szolgálhat tehát ez is, a’ Szeretsenek’ sorsának könnyebbítésére; és az azokkal, mint valamely oktalan állatokkal való kereskedésnek, a’ jövő 1796dik esztendő első napjával lejendő félbeszakasztására”. A szónok a beszámoló szerint további érveket is felhozott az általa képviselt ügy mellett, például azt,

hogy a’ Frantzia Kolóniákbéli Szeretseneknek fel-szabadíttatásából már is nem kevés vesztesége keletkezett *Ángliának*, és hogy egy olly emberiséggel ellenkező Kereskedésnek folytatása mellett, mint a’ minémű a Szeretsenekkel való, lehetetlen reményleni Isten’ áldását [...].¹³⁰

1796 februárjában szintén Wilberforce volt az, aki az „*Afrikai Szeretsenekkel, mint barmokkal való kereskedést; ’s Azoknak rabszolgaságban való tartását* [...] mint a’ Relígióval; az igazgatásbéli böltsességgel; és az emberi természetnek minden jussaival ellenkező dolgot” ismét felhozta a parlamentben. Felszólalásában a törvényhozó testület szemére vetette, hogy noha 1792-ben „olly Végzést hozott [...], hogy 1796-dik esztendőnek első Janiáriussával vége légyen az említett Szeretsenekkel való embertelen bánásnak”, a határidő elérkeztével mégsem teljesítette vállalását. Wilberforce szerint, ha a parlament nem váltja be ígéretét, félő, hogy „fel ne támadjanak a’ Szeretsenek, kik közzül már is sok ezeret hódítottak az

¹²⁹ *Magyar Kurir*, 1794. máj. 30., 649–650.

¹³⁰ *Magyar Hirmondó*, 1795. márc. 27., 421–422.

által magok részére a' Frantziák: hogy szabadokká tették őket". Az utókornak és „a' később idejű Historikusok”-nak a két nép rabszolgaság ügyében mutatott viselkedését illető ítéletére hivatkozva az angol nemzet szégyeneként és bűneként utalt annak fenntartására:

midőn e' mostani időbéli két Nagy Nemzeteket fogják le-írni, a' kik közzül eggyik, melly azzal vádoltatik, hogy rendeletlenséget [sic!], 's boldogtalansággal egybe-köttetett zűrzavart okozott az Emberek között, szabadságot ajándékoz az Áfrikánusoknak; a' másik ellenben, melly a' Vallásnak; a' jó erkölcsöknek; és az igazságnak fenn-tartatásáért mondja magát hadakozni, meg nem szűnik kegyetlenséget 's igazságtalanságot űzni, nagy számú Embertársai ellen, tsak azért hogy *Áfrikában* született Azok, és más színűek mint Ő.¹³¹

A vitában felszólalók közül többen is a rabszolga-felszabadítás veszélyeire figyelmeztettek („szabadságot ajándékozni most a' Szeretseneknek, tsak annyi vólna; mint fegyvert adni ellenségeink' kezébe”), illetve igyekeztek a rabszolgák helyzetét kedvezőnek feltüntetni („azokkal egész szeretettel 's jósággal bánnak Földes Uraik”; „jobban van dolgok a' Szeretseneknek, mind élelmekre, mind ruházatjokra nézve; mint az *Európai Nép* allyas részének”). Wilberforce indítványa (amit Pitt is támogatott) mégis többséget szerzett, így lehetősége nyílt rá, hogy más képviselők segítségével „Végzés-formát (*Billt*) készíthessen, 's vihessen bé a' Gyűlésbe, a' Szeretsenekkel való mostani bánás' módjának örökre való el-törléséről”.¹³² Hamarosan kiderült azonban a magyar újságolvasók számára, hogy az angol nemzet lelkiismeretét terhelő büntől való megszabadulás újabb halasztást szenved. „A' Szeretsenekkel mint barmokkal való Kereskedésnek el-törlése erántt hozandó Végzést hatalmasan sürgette maga Pitt minister is a' múltt Kedden”, írta a *Magyar Hírmondó*, ám „ezen köz-hasznú

¹³¹ *Magyar Hírmondó*, 1796. márc. 22., 368–369.

¹³² *Magyar Hírmondó*, 1796. márc. 22., 368–370.

ügy még se' győzedelmeskedheték ez úttal is"; a voksolásnál – ha kevéssel is – alul maradó javaslat tárgyalása újabb négy hónappal kitolódott.¹³³ És ez még hosszú ideig így folytatódott. 1799 nyarán még mindig erről vitakoztak a felsőházban, számolt be a *Magyar Kurir*. Az abolíció pártján álló rochesteri püspök „[m]eg mutatni igyekezte, hogy *Afrikában* ez a' rab-vásárral össze foglaltatva lévő ember-ragadozás, tsak nem a' gyilkossággal fel-érő bűnnek tartathatik”. Más hozzászólók viszont azzal próbálták igazolni annak fenntartását, hogy többek között

Jákob király, az akkor *Jork* hertzeg [...], és az a' híres-nevezetes *Locke* is, részes volt a' leg első rabszolgákkal való kereskedő Komániában; és a' Parlamentom is mostanában el nem törölheti ezt a' kereskedést a' nélkül, hogy az azzal kereskedőknek a' leg nagyobb igazágtalanságot ne okozzon

– vagy egyszerűen „nevetségesnek és el-avasodottnak” nevezték a tervezetet.¹³⁴

A Franciaországban 1794 februárjában kihirdetett dekrétum csupán nyolc éven keresztül maradt hatályban. 1802-ben Napóleon visszaállította a rabszolgaságot a köztársaság kolóniáin, és hadjáratot indított a Saint-Domingue-ot irányító Toussaint Louverture ellen,¹³⁵ a rabszolgák végleges felszabadítására pedig – tizenöt évvel lemaradva az angoloktól – csak a második köztársaság alatt, 1848-ban került sor.¹³⁶ Az 1790-es évek közepétől szűk egy évtizedig a gyarmatbirodalmának bővítésére törekvő Anglia riválisával szemben mégis mint az abolíció legnagyobb ellenzője, a rabszolgaság anyagi érdekektől és hatalmi ambícióktól vezérelt eltökélt fenntartója (és visszaállítója) tűnhetett fel az európai közvélemény szemében. Talán ez a helyzet jelenthette a Barcsay-vers ›anglus‹ bűnének referenciáját is.

¹³³ *Magyar Hírmondó*, 1796. ápr. 12., 470.

¹³⁴ *Magyar Kurir*, 1799. aug. 2., 155.

¹³⁵ Erről lásd például BLANCPAIN 2016, 95–124; J. NAGY 2012, 95–117.

¹³⁶ A két rabszolga-felszabadítás összehasonlító elemzését lásd BLANCPAIN 2008.



PÉNZ, FUKARSÁG, ALKU ÉS HONSZERETET

VÖRÖSMARTY MIHÁLY *HONSZERETET* CÍMŰ VERSÉNEK
ÉRTELMEZÉSI KONTEXTUSÁRÓL

(*Mi is az a honszeretet?*) Vörösmarty Mihály az *Athenaeum* hasábjain 1843-ban napvilágot látott *Honszeretet* című költeményét¹ a korabeli magyar képviselői líra kontextusában meglepően ható, a címben megnevezett fogalom értelmezésének bizonytalanságára, jelentésének magyarázandó voltára utaló passzusokkal indította:

Mit tesz szeretni a' hazát,
Ha van, ki kérdené,
Ha van, ki sejtí tán,
Hogy azt balúl szeretheté:

Megmondom a' mit gondolok,
Rég ismert dolgokat,
És régen elfeledteket.
Halljátok szavamat.

Azt, hogy az *Athenaeumban* olvasható szövegváltozat expozícióját a költő már a vers következő, 1845-ös közléséből elhagyta,² Vörösmarty művei 1864-es kiadásának vonatkozó jegyzetében Gyulai Pál „igen helyesnek” ítélte, megjegyzését azonban nem magyarázta.³ Gyulaiéhoz hasonló véleményének kifejtettebb formában adott hangot jó egy évszázaddal később Tóth Dezső. A monográ-

¹ VÖRÖSMARTY 1843.

² VÖRÖSMARTY 1845, 2:289–291.

³ VÖRÖSMARTY 1864, 2:297–298.

fus szerint a *Honszeret*ben Vörösmarty az 1840-es évek *Szózatát* akarta megírni, az 1836-os költeménnyel azonos formájú, Chevy Chase-strófákban szerzett versben azonban nem érvényesül maradéktalanul előképének közösséget lelkesítő intenciója. Tóth okfejtése szerint elsősorban azért nem, mivel a megelőző évek folyamán politikai várákozásaiban többször csalódott költő „hazafias ihlete” a negyvenes évek elejére komplexebbé, egyben bizonytalanabbá válik, és „már *nem engedi meg, nem bírja meg* a kifelé fordulás, közösséghez fordulás egyértelmű költői magatartását és formáit”.⁴ A korábbi hazafias ódákkal ellentétben itt „a lelkes hangulat nem a priori”, vagyis nem a költemény keletkezése okaként adott, hanem olvasóinak szeme előtt, magában a szövegben teremődik meg; az abban kifejtett gondolatmenettel Vörösmarty saját bizonytalanságát igyekszik legyőzni: „a vers buzdítása egyszerűen önszugesztio is, a biztatás önbiztatás is”.⁵ Mindezek miatt a *Szózat* költője a *Honszeret*ben heterogén, az exhortációt elmélkedő és elégikus betétekkel megtörő, végső soron sikeresetlen ódát hozott létre. A szöveg eredeti expozíciójának törlése Tóth érvelése alapján ennek a hibának a felismerésére, s a műfaji egység helyreállításának szándékára utalhat, hiszen a költői intencióról szóló kétstrófányi „*elégikus, szemrehányó*” vallomás nélkül a vers már valóban a *Szózathoz* hasonló és az ódához illőbb imperatívusszal („Szeresd hazádat...”) indul. Noha Tóth Dezső argumentációja a műfaji egység vonatkozásában elfogadhatónak látszik, a költő annak megbomlása okaként feltételezett világnézeti kétfelvetői sem a teljes szövegből, sem annak törölt kezdő strófáiból nem igazolhatók teljes egyértelműséggel. Ez utóbbi ugyanis a hazaszeret mibenlétében, gyakorlásának helyes módjában való elbizonytalanodást nem a – nézeteit a későbbiekben határozottan kifejtő – beszélő vonatkozásában állítja, hanem csupán az általa megszólított közösség (egy) tagjainál feltételezi.

⁴ TÓTH D. 1974, 379.

⁵ Uo.

Ez a feltételezés a hazaszeretet jelentését magyarázó egykorú szövegeket olvasva pedig egyáltalán nem látszik alaptalannak. A fogalom reformkori értelmezői persze a definíció néhány alapvető vagy inkább általános mozzanatában jobbra egyetértettek egymással. A honszeretet, illetve az ennek szinonimájaként használt hazafiság magától értetődően a hazafi és honleány legelső kötelessége.

A' hon szeretetet minden kötelességek legfőbbjének méltán mondhatni, mert mintegy szülő anyja az kötelességek tellyesítésének; mivel ha ez lelkesíti a' honfi' kebelét örömmel tellyesitendi, egy igaz, 's jó hazafinak tisztét, de ha ez hiányzik vagy gyengül, hiányt, 's csorbát szül a' polgári kötelezések' végre hajtásában-is.

– állította az 1837-ben megjelent *Az igaz hazafiúság' alapvonalai* című értekezés írója.⁶ Az ezt követő évben kiadott *A' korszellem* című kötet szerzője szerint a művelt polgárnak is ez a legfontosabb jellemzője: „A' művelt polgárban első helyre teszem a' honszeretetet azért, mert a' kiben ez nincs, az a' valódi és kivált a' közműveltségre 's annak előmozdítására se nem törekszik, se nem művelt ember – a' szónak tiszta és méltó értelmében nem lehet.”⁷ Ahhoz sem férhet kétség, hogy a honszeretethez tettekben kell megnyilvánulnia, vagyis az ennek érzésétől áthatott igaz és jó hazafi „mindenkor csak hona boldogságára munkál”, vagy legalábbis „munkás részt vesz a közjó előmozdításában”.⁸

Ebből következően a fogalom jelentésének negatív meghatározása sem okozott gondot. Csak színlelik a haza szeretetét azok, „kik patriotismus' szineibe öltöznek 's a' honszeretet' álarcza alatt” valójában saját önző céljaikat próbálják elérni.⁹ Ennél alig jobb az a „pseudo honfiak”, akik csak a „hon drága javait [...] éldelik”, de szeretetük csak szavakban nyilvánul meg, hiszen a haza iránti há-

⁶ *Az igaz hazafiúság' alapvonalai...* 1837, 34.

⁷ BÉKEHÁZI 1838, 2.

⁸ *Az igaz hazafiúság' alapvonalai...* 1837, 32–33; illetve: – BÉRI – L 1842, 49.

⁹ „Honszeretet” 1835, 278.

la hangoztatása önmagában nem több mint „puszta idomzatosság (formalitás)”¹⁰ Vagy azoknak a tévedése, akik a hazafiságot csupán külső jelekben, például a nemzeti öltözet viselésében keresik.¹¹ Az efféle „ál-szeretet” mellett a hon túlságos szeretete sem felel meg a valódi honszeretet követelményeinek. A minden hazai túldicsérésében, vagy minden idegen gyűlöletében megnyilvánuló „vak előszeretet”,¹² „rajoskodás” a honszeretet erényéből vétket csinál.¹³ Az olyan „hon-szeretet, melly csupán vak indulatból, ’s iránytalan büszkeségből áll, nem egyéb önző pártoskodásnál”,¹⁴ kárára van a hazának, mivel nem egyéb, mint „[b]otorul mutatott majom szeretet, mely örülségében az ápolandót megfojtja”¹⁵

A hazaszeretet/hazafiság pozitív jelentéstartalmainak részletesebb definiálásában, az érzelem forrásainak, a kötelesség teljesítésének helyes megnyilvánulási módjainak vagy a fogalom más fogalmakhoz való viszonyának leírása tekintetében az egyes szövegek azonban – szerzőik politikai meggyőződésétől és aktuális céljaitól függően – olykor igen jelentős eltéréseket mutatnak. „Korunk’ ideavilágában a’ leggyakrabban ’s legtöbb részvétellel vitatott tárgyak’ egyike a’ *honszeretet*” – kezdte *Világpolgárság és honszeretet* című 1838-as írását Tóth Lőrinc.¹⁶ A honszeretet-fogalom vitathatóvá válásának és a *helyes* értelmezés fontosságának indoklásaként a tárgyban megnyilatkozók nem ritkán a jelenben tapasztalható és a jövőben prognosztizálható, egyre gyorsulóknak érzékelt társadalmi, gazdasági, jogi és politikai változásokra utaltak. Ezt tette a *Fillértár* 1835-ös évfolyamában megjelent *Honszeretet* című cikk szerzője is, amikor a téma aktuális fontosságát Vörösmarty versének eredeti expozíciójára emlékeztető módon indokolta:

¹⁰ Vö. 5. 1841, 105–106; illetve ERDÉLYI 1843, 385.

¹¹ Vö. ERDÉLYI 1843, 386. Az álhazafiság különböző formáinak fentiekhez hasonló jellemzését lásd még SZÉCHENYI 1830, 159–160.

¹² – BÉRI – L 1842, 49.

¹³ Vö. *Az igaz hazafiúság’ alapvonalai...* 1837, 39–41.

¹⁴ FÁY 1832, 2:76.

¹⁵ S – s. 1843, 617.

¹⁶ TÓTH L. 1838, 5.

Olly időben, mikor a' haza' neve minden ajakról hallatik, 's a' honszeretet itt oly tetteket szül, mellyek Görögország' és Róma' hőskorára emlékeztetnek, ott pedig a' rosszul oktatótt vagy elcsábított néptömeg a' megszentelt név' zászlója alatt szentségtelen kézzel minden törvényes rendet felforgat: nem lesz talán helyén kívül való a' szép, de gyakran rosszul magyarázott és használt *haza'* nevének értelmét közelebről meghatározni, 's megmutatni micsoda forrásból származik ezen erény ha tiszta, 's miképen nyilatkozik ki.¹⁷

A témában felszólaló egyes szerzők közti véleménykülönbség már a hazaszeretet forrásának meghatározása tekintetében is jelentős. Többek szerint az végső soron nem más, mint a szülőföldre való ragaszkodás a vad népeknél, sőt már az állatvilágban is megmutatkozó ösztönére visszavezethető, a civilizált nemzeteknél erénnyé, erkölcsi kötelességgé, sőt szinte vallási érzületté nemesült vonzalom.¹⁸ Az 1830–1840-es évek fordulója táján azonban számos szövegben találkozni ezzel merőben ellentétes vélekedésekkel is. Vajda Péter egy 1839-es írásában tévedésnek minősítette azt az igen elterjedt nézetet, amely szerint „[a]z emberek rendesen a szülőföldet nevezik hazának, pedig ez csak egy tulajdonsága, sőt nem is elmúlhatatlanul szükséges”.¹⁹ Márpedig ha a szülőföld és haza nem azonosíthatók egymással, az embert a szülőhelyéhez kapcsoló ösztönszerű vonzalom sem lehet a valódi hazaszeretet forrása. Ez olvasható ki a Vajdáéhoz hasonló meghatározásból kiinduló Eötvös József *A' zsidók' emancipációjában* előadott gondolatmenetéből:

A' haza nem azon darab föld, mellyen születünk. Nem a' hegyláncz, mellynek kékülő csúcsaira a' gyermek vágyódva feltekinte, nem a' térség, melly az ifjut nőni látta, nem a' folyó, mellynek hullámatánál

¹⁷ „Honszeretet” 1835, 277.

¹⁸ Lásd például *Az igaz hazafiúság' alapvonalai...* 1837, 8–10; S – s. 1843, 426.

¹⁹ VAJDA 1839, 758.

az ifjú szívét vágyok tölték, teszik azt, miért a' férfi halni kész. Hasonló vidékeket találunk a' föld más részeiben is, 's a' szív azért nem érzi magát honnosabbnak rajtok. A' haza több. Azon hely, mellyen magunkat szabadoknak érezhetjük, mellyben csak hasonlókat találunk, mellynek története dicsőségünk, virágzása boldogságunk, jövője reményünk.²⁰

Eötvös, noha nem tagadta az egyént a születési helyéhez kapcsoló érzelmek fontosságát, ám ezt – ha szövegének ezen a pontján nem használta is a fogalmat – nem azonosította a haza szeretetével; a hozzá kapcsolódó személyes élmények és emlékek ellenére nem a földrajzi tér az, „miért a' férfi halni kész”. A valódi hazafiúi érzelmek felkeltésére alkalmas vagy azokra méltó hazát nem így, hanem a szabadság, egyenlőség, boldogság stb. fogalmaival jellemezte.

A honszeretet forrásának azonosítása már csak azért is különösen fontos, mivel döntő jelentőséggel bír a helyes hazafiúi magatartással kapcsolatos elvárások megfogalmazásának tekintetében. Ebben a vonatkozásban viszont komoly problémát jelent a honszeretet fogalmának alapvető belső ellentmondásossága, nevezetesen az, hogy egyszerre jelenik meg érzelemként (szenvédélyként) és kötelességként (erényként). E kettősség kérdéseket támaszthat elvárhatósága tekintetében is, hiszen ahogy azt a *Fil-lértár* idézett cikkének szerzője magyarázta, „az érzést nem lehet úgy parancsolni az embernek mint a' kötelességet, noha a' morál nem mulasztja el a' haza' szeretetét kötelességünké tenni”.²¹ Ez az anomália persze megfelelő argumentációval könnyen megszüntethető. Az *igaz hazafiúság' alapvonalai* szerint a honszeretet azért a legelső és feltétlen kötelesség, mert a végső forrását jelentő, az egyént szülőföldjéhez kötő természeti ösztön isteni rendelésen, törvényen alapul. A hazáját nem szerető, a vele szemben kötelességeit nem teljesítő ember ezért nem csupán erkölcstelen

²⁰ Eötvös 1840, 127–128.

²¹ „Honszeretet” 1835, 278.

(hiszen nem hálás a haza jótéteményeiért), hanem olyan szörny-szülött, aki a teremtett természet rendjébe sem illik bele:

Mert valamint az igaz haza szeretet a' nemes szívnek tagadhatatlan bélyege; ugy a' hon iránti hidegség, jele a' nemes és erkölcsös érzelmek hiányának, sőt bizonyos bélyege a szív elaljasodásának. Illyen elfajult hon' szülötteket csodás szörnyetegül csak azért enged néha feltűnni a' természet, hogy undok képeiktől elrettenve, annál forróbban érezzük természeti kötelességünket.²²

A haza szeretete ebből következően éppúgy eleve és mindenkitől elvárható, mint a belőle fakadó kötelességek teljesítése.

Vajda Péter két évvel későbbi, *A' haza* című írásának olvasója viszont könnyen juthatott ezzel ellenkező következtetésre is. A hazát természetesen az *Athenaeumban* megjelent cikk szerint is szeretni kell, sőt a szerző egyenesen istenségnek kijáró, „imádat-sal határos tiszteletet” követelt számára, csakhogy eközben azt is állította, hogy „nem minden ország haza is egyszersmind”. A hazának ugyanis, hogy polgárai imádatára rászolgáljon, bírnia kell azokkal a tulajdonságokkal, amelyek erre méltóvá teszik.

Hol az értelem fejletlen marad, ott nincs haza; hol az indulatok féktelenül csaponghatnak, ott nincs haza; hol a' törvények és jogok nem szentek, ott nincs haza; hol az ember akármi okból és módon nem-ember, ott nincs haza. Hazát csak ész teremthet, az oktalan állat csak vidék-lakó.

²² *Az igaz hazafiúság' alapvonalai...* 1837, 34–35. A szerző argumentációja szerint a szűkebb pátriánál kiterjedtebb területű hazához való ragaszkodás modelljét – az érzelem természetes léptékét – is Isten határozta meg, amikor olyan természetes határvonalakkal, mint a folyók vagy a hegységek, egymástól jól elkülönülő geográfiai egységekre osztotta a földet. Mint az ennyiből is gyanítható, az érvelésnek ez a része a hazaszeretet isteni törvényből való levezetése mellett egyúttal a kozmopolitizmus természetellenes, vagy legalábbis emberi mértéket meghaladó voltának bizonyítására is szolgál.

Míg a haza Vajda felrajzolta eszménye megérdemli polgárai imádatát, az ennek meg nem felelő „tökélytelennek bókólast gúnynak vagy együgyűségnek”, vagyis a rosszul értelmezett honszeretetet megnyilvánulásának lehet csak tekinteni.²³ Hogy polgárai szeretetét nem feltétlenül, hanem a Vajda által is felvázolt feltételek teljesülése esetén „várhatja el” a hon, vagyis az nem tekinthető eleve fennálló kötelességnek, az emancipáció ügyében felszólaló Eötvös a zsidók hazafiatlanságának vádjára felelő retorikai kérdésben egészen világossá tette:

Türetve pénzükért, gyűlöltetve e' haza' minden lakóitól, kizárva minden hivataltól, minden megtiszteltetéstől, eltiltva egyes városokból 's törvényhatóságokból, gunyoltatva, megvetetve, lábball tiportatva a' hová csak fordultak, valljon mi vala az mi nemzetiségünkbul részvételöket gerjeszthet? mi, miért ök e' hazát szeretheték?²⁴

A hazaszeretet feltétele a szabadság és a jogokban való részesülés, sőt – mint arra a szöveg korábban idézett passzusa utal – magában foglalja az anyagi boldogulás, a tulajdon, a jólét lehetőségét is.

Hogy a hazaszeretnek efféle anyagi feltételei is lehetőségek, az legegységelműbben természetesen a problémát gazdasági kérdések kifejtése során felvető szövegekben fogalmazódott meg. Karvasy Ágoston 1843-as „státuszgazdasági” könyvében nem csupán azt a korban sokszor ismételt tételt mondta ki, hogy a nememesek birtokbírhatása a mezőgazdaság virágzásának feltétele, mivel a saját tulajdonú földet nagyobb szorgalommal művelik, hanem hozzáfűzte azt is, hogy „csak a szabad birtok nemzi a földművelő keblében a szabadsági és önállósági érzetet, mellyen az igazi haza-szeretet alapul”.²⁵ Hasonló észrevételeket tett *Anyagi érdekekről* szóló tanulmányában Trefort Ágoston is, úgy érvel-

²³ VAJDA 1839, 758.

²⁴ EÖTVÖS 1840, 127.

²⁵ KARVASY 1843, 16.

ve, hogy azok a velük kapcsolatos félelmekkel ellentétben nem ártanak, hanem mint azt a tapasztalat mutatja, és az Egyesült Államok példája demonstrálja, éppen hogy használnak a szellemi érdekek, köztük a hazaszeretet ügyének: „Amerikában az anyagi érdekek’ kifejlése a’ közboldogság’ ’s haladásnak feltétele, ’s jólét függetlenné tevén az embert, nemes önérzetet, erkölcsiséget ’s hazaszeretetet szül, mert csak az ki a’ polgári társaság’ javaiban részesül, igyekszik hona’ javát öregbíteni.”²⁶

Az efféle gazdasági megfontolások a számítás és anyagi érdekek korának látott „pénzszázadban”²⁷ nehezen voltak figyelmen kívül hagyhatók a honszeretet magyarázata során. A legtöbb e tárgyról szóló szövegben felmerül, vagy legalábbis ott bujkál a kérdés, hogy a honszeretet érzésének és a belőle fakadó tetteknek (áldozatoknak) minden önzéstől mentesnek kell-e lenniük, vagy a hazafiúi cselekedetek motivációi között megjelenhet az (anyagi) önérdek mozzanata is. A *Fillértár* idézett cikkében is felvetődött a kérdés, hogy a honszeretet érzésébe „talán azon hasznok becsléséből is kerül, mellyeket a’ hazának köszönhetünk? [...] nem kell e’ ezt szeretni, ha az ember maga boldogságát szereti?” Ám a szerző azon nyomban el is vetette ezt az érzés és erény tisztaságát kétértelművé tevő lehetőséget:

De kell e, szabad e, a’ hazaszeretetet ilyenmő tekintetekre építeni? lehet e azt igazinak, tisztának, érdemesnek és nagynak nevezni, ha erejét személyes hasznokból meríti, ’s lehet tőle áldozatot kívánni, ha ily hideg és szívtelen kiszámolásban mutatkozik? ’s nem volna a’ hazának joga, más okokból számolni szeretetünkre, mint csak abból, hogy velünk jót tesz, és mi csak a’ tőle reményelhető boldogsághoz mérsékelnök szeretetünket? Ha így volna, épen ott szünnék meg a’ hazaszeretet, hol legnagyobb szükség van rá.²⁸

²⁶ TREFORT 1840, 4.

²⁷ EÖTVÖS 1840, 150.

²⁸ „Honszeretet” 1835, 278.

Hiszen az önérdekével törődő polgár, érvelt a szöveg írója, veszély esetén nemcsak nagyszerű áldozatokra nem lesz majd hajlandó, hanem saját javait és életét mentve cserben fogja hagyni a hont. A kérdésre a reformkorban (is) számos szerző adott ehhez hasonló választ, a honszeretetet az önzés tökéletes ellentétéként határozva meg,²⁹ a jól ismert antik példákkal (elsősorban Róma bukásával) bizonyítva az anyagi javak hajszolásának a közjóra nézve veszélyes voltát,³⁰ elítélve a jelen materializmusát,³¹ vagy legalábbis figyelmeztetve arra, hogy nincs igazuk azoknak, „kik a' hon-fogalmat a' pusztá jóléttől függesztik fel”.³² Ezzel szemben persze számos eszmefuttatás alapján ahhoz a következtetéshez is könnyen eljuthatott a korabeli olvasó, hogy a saját anyagi jólétre való törekvése éppen hogy egybeesik a haza érdekeivel, hogy az egyén vagy a teljes közösség gazdagodása nem vezet feltétlenül a hazafiság csökkenéséhez, sőt – mint láttuk – akár még növelheti is azt.

A polgár és haza közti relációt, a hazafiság erkölcsi kötelességét gyakran *tartozásként* nevezték meg a korabeli szövegekben, így még azoknál a szerzőknél is némi gazdasági színezetet nyert, akik egyébként igyekeztek szigorúan elválasztani azt az anyagi érdekektől. A viszonyt jelölő terminus megválasztása egyáltalán nem közömbös a hazaszeretet fogalmának meghatározása tekintetében, hiszen az mint tartozás valóban kvantifikálhatóvá válik; természetesen nem az érzés intenzitása, hanem cselekvő megnyilvánulásai, a közjóhoz való hozzájárulás mértéke tekintetében. Bár a haza fiaiól szükség esetén akár életük feláldozását is követelheti, a közjóhoz való hozzájárulás észszerűen elvárható mértéke általában nem terjedhet túl azon, amit még „önromlása” nélkül teljesíthet a polgár. A ki-ki számára lehetőségeihez és »köréhez»³³ mérten előírt hazafiúi kötelezettség ugyanakkor azt

²⁹ Lásd például *Az igaz hazafiúság' alapvonalai...* 1837, 38; vagy BÉKEHÁZI 1838, 2.

³⁰ „Honszeretet” 1842, 45.

³¹ *Az igaz hazafiúság' alapvonalai...* 1837, 78.

³² NAGY József 1845, 49.

³³ Vö. például BÉKEHÁZI 1838, 3, 5; vagy ERDÉLYI 1843, 385.

is jelenti, hogy mértéke az élvezett javak mennyiségétől függően változhat, vagyis aki többet kap, többel tartozik.³⁴ Ez az egyszerűnek látszó számtani összefüggés azonban mégsem alkalmas arra, hogy megnyugtatóan eldöntse a hazafiúi tartozások kérdését. *Nemzeti iparunk* című 1843-as könyvében Erdélyi János a tartozáshoz való viszonyuk alapján kvalifikálta a hazafiakat. A negatív példák (a nem teljesítő, tartozásukat le nem rovó honfiak) ismertetését követően a kötelességüknek eleget tevő polgárokat két csoportra osztotta. Eszerint a „hasznos” hazafiak azok, akik „foglatatosságaikban maguk hasznával másoknak megrövidítése nélkül szorgalmasan eljárnak”, így a nemzeti gazdaságot segítik, a rájuk kiszabott terheket pedig, ha nem is mindig a legnagyobb örömmel, de híven teljesítik. E csoportba elsősorban az „adózó mezei természetők”, valamint a városi polgárok tartoznak. „Buzgó” hazafiak viszont csupán azok lehetnek, akik kötelességen túl hálásak a hazának, vagyis többet adnak a köznek, mint amennyivel tartoznak. Ez utóbbiak közé Erdélyi nemcsak azokat a gazdag városi polgárokat sorolta, akik a kötelező mértéken felül adnak vagy tesznek a közös jó előmozdításáért, hanem a privilegizált osztályok azon tagjait is, akik – szerencséjükre – törvényi értelemben semmivel sem tartoznak ugyan, ám belátva, hogy morális tekintetben éppen ezért nagyobb tartozással bírnak a haza felé, valamilyen mértékben mégis hajlandók annak lerovására. Erdélyi két, a hazafiak értékhierarchiáját is kifejező csoportja között a különbség így nem igazán állapítható meg kvantitatív módon, hiszen azt nem annyira a hozzájárulás valós vagy az egyén anyagi lehetőségeihez mért viszonylagos mértéke határozza meg, mint inkább a tartozás törvényi kötelezettségének megléte vagy hiánya. Bár az adófizető szántóvetőket nem érheti szemrehányás,

³⁴ *A' korszellem* című kötet a haza fogalmát a „[b]átorság, birtok, szabadság” hármasból levezető írója szerint „[m]inél nagyobb mértékben veszi valaki a' hazától ezen jótéteményeket, annál többel tartozik viszont ő is a' hazának”. BÉKEHÁZI 1838, 5.

általában mégsem lehetnek buzgó hazafiak, mivel hozzájárulásuk nem szabad választáson, hanem kényszeren alapul.³⁵

A tartozásként felfogott hazafiság esetében is felmerülhet természetesen az eredet, a tartozás keletkezésének kérdése. Vajon a polgár eleve tartozik-e hazájának a születésétől kezdve élvezett jótéteményekért, javakért,³⁶ vagy tartozása csak bizonyos feltételek teljesülése esetén lép életbe? Noha ez utóbbi következtetés több korábban idézett szövegből is levonható, a tartozás reciprocitásának gondolatát helyenként igen határozottan fogalmazta meg Sasku Károly, azt állítva, hogy bizonyos jóléti intézkedésekkel – mint a munkanélküliek megélhetését biztosító „munkaházak”³⁷ vagy az öregek ellátására szolgáló „köz ápoló házak”³⁸ létesítése – a társadalom/haza *tartozik* polgárainak, s azok hűségét és szeretetét csak ezek teljesítése esetén várhatja el:

Nem csak biztosítani kell pedig polgárai' életét a' társaságnak, hanem gyönyörűséggé is kell azt tenni ügyeköznie. E' végett kövessen el a' köz költségen mindent, polgárainak élélme, ruházata, lakhelye, levegője, egyszóval minden környületei körül, a' mivel nekik gyönyörűséget szerezhhet; mert így annál boldogabak lesznek magok' személyére nézve is, de hazájokat is annál inkább fogják szeretni.³⁹

³⁵ Vö. ERDÉLYI 1843, 383–385.

³⁶ Lásd például *Az igaz hazafiság' alapvonalai... 1837, 27.*

³⁷ Azt, hogy Sasku szerint ezekben az esetekben valóban a haza előzetes tartozásáról van szó, saját kiemelései is hangsúlyozzák: „E' köz munkaházak azonban *ne jótétemény's kegyelóm* gyanánt adjanak munkát a' bemenőknek [...]. *Tartozás ez a' társaság' részéről*, hogy tagjainak munkát adjon, ha nem lennek; mert különben miként kívánhatja, hogy azok ne lopjanak vagy koldúljanak vagy lopjanak is koldúljanak is? ha csak egyenesen azt nem kívánja tőlök, hogy inkább éhen haljanak meg.” SASKU 1842, 33.

³⁸ „Mert nagyon méltó, hogy a' társaság azoknak, kik őt gyámolították, gyengültök után, viszont gyámolítást nyújtson. Ez tehát tartozó kötelessége a' társaságnak”. Uo., 37.

³⁹ Uo., 38.

A hazaszeretet fogalmi meghatározásinak differenciáit tovább növeli annak a kérdése, hogy az abba foglalt érzésnek/kötelességnek pontosan mire is kell kiterjednie, másként fogalmazva, milyen feladatai vannak a jó hazafinak. Az *igaz hazafiúság' alapvonalai* szerint: „A' Hon szeretet, az a' gyengéd édes, nemes vonzalom, 's erős ösztön, melly mágusi erővel ragasztja egész valónkat honunkhoz, nemzetünkhöz, 's fejedelmünkhöz; és semmi áldozatot hon, nemzet, és fejedelem' boldogítására nem tart nehéznek.”⁴⁰ Ennek értelmében a valódi hazafi feltétlen engedelmességgel tartozik az uralkodónak és a fennálló törvényeknek.⁴¹ Ápolnia kell a nemzeti nyelvet, sőt a kor anyagias irányával szembeszélve védenie kell az ezzel össze nem egyeztethető nemzeti jellemet is, mivel a „nyereségi systema, ha talán első zsenyéjében némi materialis hasznot terem is, bizonyára későbbben a' nemzet erkölcsi 's nemes characterén olly csorbát ejt”, ami a nyereséget jóval felülmúló károkat okoz.⁴² Nem meglepő, hogy mivel a szerző a haza és honszeretet fogalmát az isteni törvényből vezette le, úgy nyilatkozik, hogy igazi hazafi tulajdonképpen csak vallásos ember lehet.⁴³ Más szerzők persze a honfiúi kötelességek ettől jócskán eltérő katalógusával szembesítették olvasóikat. Így például az eredeti nemzeti karakter és az ősi alkotmány intakt megőrzése vonatkozásában Széchenyi *Hitele* óta számos szöveg adott hangot *Az igaz hazafiúság' alapvonalai* írójáéval határozottan ellentétes vélekedésnek.

A korabeli közönségnek a honszeretet helyes értelmezésével kapcsolatos bizonytalanságát csak tovább fokozhatta annak a kérdésnek az eldöntése, hogy az milyen viszonyban áll a szűkebb (család, lakhely) és különösen a tágabb (emberiség) körre kiterje-

⁴⁰ *Az igaz hazafiúság' alapvonalai...* 1837, 34.

⁴¹ Vö. uo., 63–65.

⁴² *Az igaz hazafiúság' alapvonalai* szerzője a kereskedői szellemet az eredeti nemzeti karakterrel összeegyeztethetetlennek állította, mondván: „A' ki szüntelen nyereségről beszél, 's mindent azért tenni javasol [...], arról elmondhatni, hogy az legfellyebb nyereségre vágyó Kalmár, de igaz nemes magyar soha sem, mert ez a' történetek' bizonyossága szerint nemesb' ösztönöktől vezéreltetik.” Uo., 81.

⁴³ Vö. uo., 58–60.

dő érzelmekkel és kötelességekkel.⁴⁴ Mint ahogy a meghatározások eltérő voltából adódóan az is, hogy mit tartson a hazaszere tet jelenbeli helyzetéről. Az egykorú olvasó éppúgy találkozhatott annak virágkorát ünneplő, mint a honszeretet régi példáinak hiánya, a fogalom helytelen értelmezésének gyakorisága felett lamentáló vagy általános (a nép körében való) elterjedésének akadályait firtató szövegekkel.⁴⁵ Az utóbbiakban felvetődő, a hazafiúi érzelmek felkeltésének legjobb módszerét illető kérdésre pedig szintén sokféle válasz született; a baj gyökerét az ifjúság nevelésének hiányosságaiban látó s azt az igaz honszeretet példáinak megfelelő pedagógiai alkalmazásával orvosolhatónak gondoló szerzők⁴⁶ írásai mellett számos szöveg érvelt amellett, hogy e probléma elsősorban társadalmi, jogi és gazdasági reformokkal oldható meg.

(*Pérez, fukarság, alku és honszeretet*) Vörösmarty verse ebben a honszeretet és hazafiság értelmezése tekintetében heterogén, nem ritkán homlokegyenest ellenkező definíciókkal szolgáló,

⁴⁴ A hazaszere tet és kozmopolitizmus kérdésében folyó korabeli vitáról lásd FENYŐ 1988, 102–104; S. VARGA 2001.

⁴⁵ Almási Balogh Pál művelődéstörténeti munkájának recenzense szerint az ország kulturális és gazdasági elmaradottságának végső oka, „a’ tiszta és igazi” honszeretet általános elterjedésének hiánya: „Nagy szó az igaz, és váratlan olyan honban, mellynek fiai ’s leányai honokat mindenek felett szeretni látatnak. Nincs is panasz egyes feltünő nagy lelkekre: de fájdalom! [...] honszeretet, olyan millyen göröghonbelieket élesztette, néptömegünknel, mellyben fensőbb osztályokbeliek is vannak elegen, épen nem léteznek. Mi ennek az oka?” A–Z. 1837, 138.

⁴⁶ Elsősorban a ferde nevelés és a gondatlan nevelők hibájának tudta be a hazafiúi érzelmek visszaszorulását *Az igaz hazafiság’ alapvonalainak szerzője*, aki szerint a probléma megoldása „olgy példákat adni a’ kisedek elejébe; mellyek a’ hon, ’s fejedelem iránti szeretetnek egyiránt dicső példái”. (*Az igaz hazafiság’ alapvonalai...* 1837, 42–43.) Hasonló megfontolásból idézte fel a görög és római nevelés példáját *A’ korszellem* írója, mivel e régi nemzetek hőseiknek szentelt emlékművek, ünnepek stb. által sikeresen törekedtek „minél korábban gyermekeik szívébe a’ honszeretetnek tűzét felélesztetni”. (BÉKEHÁZI 1838, 2–3.) Ugyancsak elsősorban pedagógiai problémaként mutatja be a >valódi hon-szeretet< érzésének kialakítását Bélteky Gyula nevelődésének elbeszélése során Fáy András is. (Vö. FÁY 1832, 2:76–79.)

olykor egymást kizáró elvárásokat közvetítő közegeben szólaltatta meg saját álláspontját. Ez pedig annak ellenére, hogy megfogalmazását tekintve helyenként némileg enigmatikusnak látszik, egyáltalán nem mutatja a bizonytalanság vagy kétely jeleit; a szöveg egy – részben imperatív formában előadott – határozott és konzisztens definícióból és az ennek megfelelő hazafiúi magatartás megvalósulásától várható jövőbeli eredmények prognózisából áll. A beszélő ez utóbbi tekintetében sem mutat kételkedést vagy csüggedést. Noha a felvázolt történelmi folyamat első szakasza a honszeretet hanyatlásának szomorú következményeit mutatja be, azt a szöveg szerint teljes bizonyossággal annak feléledése és egy jobb korszak (amelyben „a nemzet isten képe lesz”) követi majd. A haza és nemzet előtt álló jövő szcenírozása a *Honszeretet*-ben határozottan eltér a *Szózat*tól. Az 1836-os költemény a hűség kategorikus imperatívusként megfogalmazott követelményét olyan tiszta erényként állítja a hazafiak elé, amelynek gyakorlása független a várható eredménytől; a *Szózat* jövőjében a „jobb kor” vagy a „nagyszerű halál” egyaránt adott lehetőség, e bizonytalanság azonban nem módosítja az erkölcsi parancsolatot.⁴⁷ A *Honszeretet* első pillantásra talán hasonlóknak tűnő dichotómiájában viszont a rossz és jó idők szukcesszív sort alkotnak; a szöveg anticipálta jövőben bekövetkezésük bizonyos, sorrendjük kötött, a teljes folyamat végkifejlete pedig kétségkívül pozitív. Ez pedig azt sejteti, hogy a vers első felében adott, a *Szózat* hűség-parancsához hasonlóan kötelező, ám részletesebben kifejtett 1843-as honszeretet-meghatározás olyan elemeket is magában foglal, amelyek képesek eldönteni az 1836-os vagy-vagyot, kedvező végkifejlethez juttatni az erkölcsi cselekedetet, és megteremteni a jobb kort.

A *Honszeretet* eredeti expozícióját követő, a címben megjelölt fogalom jelentését definiáló hat strófa némelyike több irodalomtörténeti munkában is Vörösmarty harmincas évektől kezdődően jól érzékelhetően átalakuló, a rendi nemzetfogalomtól egyre tá-

⁴⁷ Erről lásd MILBACHER 2015.

volodó közösségértelmezését demonstráló példaként szerepelt.⁴⁸ Ezek közé tartozik az eredeti szövegváltozat ötödik, tartalmában 1843-ban aktuális politikai témákhoz is könnyen köthető, nem csupán általában véve a jogegyenlőségi társadalom létrehozásának céljával, de annak fontos lépéseivel, a jobbágyfelszabadítás és birtokbírhatás kérdésével is összefüggésbe hozható versszaka:

'S nem csak dicsőké a' haza;
A' munkás pór, szegény,
Bár észrevétlen, dolgozik
A' hon' derületén.

Mint ahogy a nemesség mint korporatív csoport identitásának hagyományos alapját képező katonai funkcióval szemben a házat fenntartó békés tevékenységek fontosságát hangsúlyozó paszszusok is:

'S ne csak veszélyben légy serény,
A' béke vézsesebb,
'S mellyet vág álmos népeken
Gyógyíthatatlanb a' seb.

Ezekkel a világosan megfogalmazott és ezért az eszme- és politikatörténeti kontextus alapján könnyen értelmezhető, a költő nemzetfogalmának változását valóban szemléletesen demonstráló helyekkel szemben a honszeretetet definiáló részt lezáró strófáról („Gondold meg, mennyit érsz: eszed, / Szíved, pénzed, karod, / 'S fukar légy, alkván a' honért, / Ha azt feláldozod.”) a vers értelmezőinek alig volt mondanivalója.⁴⁹ Pedig annak részletesebb

⁴⁸ Lásd például BARTA 1950, 24–25; WALDAPFEL 1951, 148; TÓTH D. 1974, 378.

⁴⁹ A költeményt monográfiájában részletesen elemző Tóth Dezső is csak egy felsorolás részeként, s ott is csupán sorszámával utalt a szóban forgó versszakra. (Vö. TÓTH D 1974, 380.) Egy, a karcagi gimnázium 1907–1908-as tanévről szóló értesítőjében megjelent dolgozat szerint a kérdéses strófa kifejezetten „Deák mérsékletét ajánlja” a hazafiak számára. (HORVÁTH F. 1908, 21.) A költemény

interpretációját úgy a hazafiúi kötelességek hagyományos rendi meghatározásától mind képeiben, mind tartalmában eltérő volta, mint a logikai egységet záró pozíciója indokoltta teszi. Mivel e kétségtől problémátikus szöveg hely megértése véleményem szerint közelebb vihet a versbeli hazafiság-fogalom és az ebből levezetett jövőkép lehetséges magyarázó modelljéhez vagy akár annak közvetlen forrásához is, Vörösmarty honszeretet-meghatározásának interpretációját ennek elemzésével kezdem.

A magyar képviselői líra korábbi hagyományai felől szemlélve a *Honszeretet Athenaeumban* közölt változatának nyolcadik strófája több tekintetben is szokatlannak mondható. A versszak ugyan imperatív modalitású, ám a benne megfogalmazódó parancs(ok) a hazafiúi kötelességekre figyelmeztető (buzdító vagy feddő) 18–19. századi költeményekhez viszonyítva jóval kevésbé tűnnek egyértelműnek és kategorikusnak. Bár a szöveg hely a hazáért való áldozatvállalás kötelezettségéről szól, Vörösmarty imperatívuszai („Gondold meg, mennyit érsz”; „fukar légy”) közvetlenül nem erre vonatkoznak, hanem – egy kételemű cselekvéssor végrehajtására biztatva a honfit – valójában annak *feltételeit* ír-

Deák politikai elveihez kapcsolásának gondolata minden bizonnyal Gyulai Páltól ered. Az 1866-ban megjelent *Vörösmarty életrajza* szerint 1825-től kezdődően annak „költészete huszonöt év alatt átélte az ellenzék minden phasisát, s e korszaknak ugyyszólván költői megtestesülése”. Míg a *Zalánt* az ősi alkotmány védelme, a *Szózatot* Széchenyi, az *Országházát* pedig Kossuth, „a Honszeretetet mintha Deák sugalmazta volna”. (GYULAI 1866, 184.) Hogy a *Honszeretet* esetében az asszociáció kontextusának inkább az életrajz megjelenésének időszaka, az 1860-as évek közepe, s nem az 1840-es évek tekinthető, a vers használat történetének egy rendhagyó mozzanata is sejteti. 1866 elején több korabeli lap is beszámolt arról, hogy az óbudai hajógyár egyik munkása, Sárközy Sz. Ferenc díszes fadaragványt készített Deák számára. A leírás szerint több Vörösmarty- és Deák-idézetet is felhasználó, bonyolult kidolgozású műtárgyon Pannónia három lobogót tart, amelyek egyike „a feje felett lebeg Deák imájával: »Éljen a haza!« és Vörösmartytól e sorokkal: »Fukar légy, alkván a honért«”. (SÁRKÖZY 1866, oldalszám nélkül. A faragvány leírását lásd még: *Politikai Újdonságok*, 1866. jan. 17., 31–32.) Az egyébként ritkán használt citátum alkalmazása a Deák politikusi pályafutásának legfontosabb mozzanatait évszámokkal (1832–1836; 1839–1840; 1848; 1861) jelző dísz tárgyon leginkább a kiemelés előkészítő tárgyalásokra vonatkozó utalásként érthető.

ják elő. Mindenekelőtt az önreflexiót; az első sorok a saját képességek és lehetőségek mérlegelésére szólítanak fel, egy négy tagból álló felsorolásban egyúttal kijelölve a haza/közösség számára hasznos egyéni tulajdonságok körét is. Ez utóbbiak többsége persze egyáltalán nem nevezhető szokatlannak a reformkor hasonló tárgyú verseiben, így Vörösmarty műveiben sem. A hazafiúi szereprepertoár *Honszeret*tben megadott elemei közül az ész, kar és szív különösebb nehézség nélkül megfeleltethető többek között a hét évvel korábban írt *Szózat* „ész, erő és [...] szent akarat” (illetve hű kebel és vért ontó szív) felsorolásának. A hazáért áldozható képességek 1836-os inventáriumában azonban 1843-ban kiegészült egy, a lírai nemben született hazafias buzdításokban korábban hasonló összefüggésben nem igazán emlegetett elemmel, a pénzzel, amely jelentős eltérést mutat a széria többi tagjától. Míg azok az intellektuális, erkölcsi és fizikai tulajdonságok, amelyeket a három előbbi szókép felidéz, közvetlenül kapcsolódnak a személyhez, addig a sorozatnak a gazdasági erőre, vagyonra utaló negyedik tagja esetében e kapcsolat csupán közvetett; a ›pénz‹ az ›ész‹ és ›kar‹ által megszerzhető, birtokolható, ám el is veszíthető, vagyis kapcsolata a személlyel az utóbbiaknál jóval esetlegesebb. Érdemes megjegyezni továbbá azt is, hogy a nyilvánvalóan képes értelmű három társához – a harcra és fizikai munkára való utalásként egyaránt érthető karhoz, az erkölcsi minőségeket reprezentáló szívhez, valamint a tudomány, művészet, szellemi munka jelentésben dekodolható észhez – viszonyítva ez legalább annyira értelmezhető szó szerinti jelentésben, mint metaforikusan. A pénz a gazdasági javak metaforája, ugyanakkor maga is vagyon;

azon közönséges csereeszköz, melly egyedül teszi a forgalmat nagyobb kiterjedésben lehetségessé, [...] továbbá minden javak átmérője (Preismaß, Vermögensmesser) és minden értékek képviselője, mivel általa minden javak megszerzhetőek, és különben is a nemzeti vagyonosságnak nem csekély tényezője.⁵⁰

⁵⁰ KARVASY 1843, 111.

Ennek nyomán a sorozat másik három elemétől eltérően a honért való feláldozása akár denotatív jelentésben (‘pénzt áldoz valamine’) is érthető.

Ennél figyelemre méltóbb, hogy a gondolatmenet folytatásában úgy tűnik, a hazafiúi szereprepertoár felsorolt elemei közül éppen a pénz válik a legfontosabbá. A honért hozandó áldozat második feltételét előíró és az inventárium egészére érvényes imperatívusz („S fukar légy, alkván a’ honért”) szerint ennek helyes modellje a sorozat tagjai közül elsősorban a pénzzel asszociálható előnyös csere vagy üzlet. Vagyis a magyar képviseleti líra az antik republikanizmus elveire épülő rendi szemléletű 18. század végi és 19. század eleji hagyományában rendszerint negatív jelentésben megjelenő anyagi javak, illetve az azok megszerzésére irányuló, tradicionálisan a közjával szembeállított és annak gyengítése miatt kárhozottatott önérdék hajszolásával és a közösség létét fenyegető erkölcsi romlással asszociált tevékenységek (üzlet, kereskedelem)⁵¹ Vörösmarty versében nem csupán felvételt nyernek a hazafiúi erények katalógusába, de mint a lehető legkedvezőbb eredményre törekvő, észszerű, megfontolt cselekvés példái ez utóbbiak felhasználása tekintetében is modellként szolgálnak.

Tehát, noha a strófa az egyéni képességek és adottságok honért való feláldozására biztat, a benne leírt cselekvéssor szerint inkább észszerű, semmint nagyszerű tetteket vár el. Erre utal, hogy az annak jellemzésére használt lexika nem csupán a pátoszt nélkülözi, hanem szinte alantasként tünteti fel e tetteket: a honfinak nem pusztán alkudnia kell saját képességeire és a hazajárára, de fukarul kell alkudnia. Az áldozatot hozó hazafitól elvárt

⁵¹ Az attitűd versbeli megnyilatkozásának jól ismert példái Berzsenyi *A’ Magyarokhoz* ódájának *Kesergés* címen ismert korai változatában olvasható, a kereskedelemmel a házi erkölcsök romlását asszociáló szemrehányások („Bátran merül most a’ buja Ifjuság / Undok bűnében, ’s uszva folárkodik, / Még gyenge a’ Szűz, ’s már katzéros / ’s gerjedező tüzeit kínálja. // A Férfi- ó bűn! már ma kereskedik / Szép Párja testével, maga alkuszik / Gazdag Folárral, ’s gyenge Társát / Fajtalanul teregetni hagyja.”), illetve Orczy Lőrinc gyanakvó kérdése a *Tokajba való érkezés télenben*: „Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés, / Mivel ebből jöhet erkölcs-vetemedés”. BARCSAY és ORCZY 1789, 186.

attitűd jelölésére használt kifejezés pedig nem egyszerűen pejoratív értelmű,⁵² s megvetendő erkölcsi tulajdonságokra utal, hanem akár a honszeretet hiányának gyászos következményeit is felidézhetette az 1840-es évek közönségében. A szó lehetséges etimológiájáról a Czuczor Gergely és Fogarasi János szerkesztette nagyszótárban egyebek mellett a következő olvasható:

Megegyezik a német Wucher, Wucherer szókkal. Régebbről törvénytarunkban Fugger v. Fukkar nevű idegen tisztviselőkről s tözsékrekről van emlékezet; az elsőbbről t. i. az 1525-diki rákosi 4. törvénycikkelyben, mint kik az ország kincseit nyilván kimerítik, (palam exhauriunt) és kiviszik, s ezért az országból kitiltatnak.⁵³

Az ország elszegényítőjeként s így a mohácsi vereség és az önálló Magyar Királyság bukásának közvetett előidézőjeként számon tartott bankárfamília nevéből származtatott szó eredetének közismertsége miatt a hazafi(ság) és honszeretet tökéletes ellentétével asszociálódhatott a korabeli olvasók számára. A hazafiúi éretnyek közé sorolása mindenesetre olyan erős gesztus, amely a vers tárgyának, a honszeretnek a korban igencsak szokatlan, pátoszmentes szemléletét, s tartalmának a hazai közönség számára ismerősebb, az antik republikanizmus elveire támaszkodó értelmezésétől erősen eltérő meghatározásának szándékát sejteti.

Ezt támasztja alá a strofa gondolatmenete is. Kétségtelen, hogy a szóban forgó négy sor az egyéni képességeknek és a birtokolt anyagi javaknak a haza szolgálatába állítására buzdít, mint ahogy az is vitathatatlan, hogy az áldozat kötelező a hazafi(ak) számára. A versszak utolsó sorát nyitó „ha” nyilvánvalóan nem ’amennyiben’, hanem ’amikor’ jelentésben értendő, vagyis egyszerűen az áldozat időpontjára s nem annak esetleges visszautasíthatóságára utal. Ugyanakkor mivel Vörösmarty kettős impe-

⁵² A szó szinonimái a Czuczor–Fogarasi-szótár szerint: „Üzsorásfösvény, zsugori, kupori”. CZUCZOR ÉS FOGARASI 1862–1874, 2:959.

⁵³ Uo., 2:958–959.

ratívusza értelmében az áldozatnak az egyéni lehetőségek felmérésén és ezek fukarságig menően előnyös felhasználásán kell alapulnia, nem is egészen feltétel nélküli. Az áldozatnak ebben az értelemben, vagyis mint a haza érdekében megkötött előnyös üzletnek minden egyes esetben egyéni mérlegelés és ennek megfelelő döntés eredményként kell megvalósulnia. A cserének a strófában érvényesülő logikája szerint a megfontolás tárgya pedig nem lehet más, mint az, hogy a befektetesként vagy áruként fel-fogott egyéni képességek (fizikai vagy szellemi munka) vagy javak (pénz) értéke megtérül-e (alku), s ha igen, milyen mértékben (fukar). A hazafinak tetteivel, képességeivel és anyagi erejével szolgálnia kell a hazát, ellenkező esetben nem hazafi, de ennek minden esetben megfontoláson és egyéni belátáson kell alapulnia, így az – ellentétben a *Szózat* parancsával – nem független a cselekedet eredményétől, hanem éppen a várható kimenetel előnyös vagy előnytelen voltának mérlegelésével meghozott döntés eredménye kell, hogy legyen. Mivel pedig a csere a saját (magán) javak és a haza, vagyis a köz java közötti relációban zajlik, amelyben a hazafi csak személyes értékeivel tud fukarkodni a köz érdekében, a gondolatmenet azt is implikálja, hogy az előbbiekkal kell takarékosan gazdálkodnia. A megfontoltan, okos számítással meghozott ›áldozat‹ a hon és annak polgárai között olyan kölcsönösen előnyös csereviszony lehetőségét sejteti, amelyben az ön- és közérdek hagyományos oppozíciója érvényét veszti,⁵⁴ s a két, a honszeretet és hazafiság értelmezésében gyakran szembeállított fogalom egymás feltételeként jelenik meg.

(*A lehetséges forrás*) Bár a honszeretet Vörösmarty költeményének nyolcadik strófájában kirajzolódó értelmezésére emlékeztető gondolatmenet több egykorú hazai értekező szövegben is felbukkan, a fogalom versbeli meghatározása és a belőle levezetett történelmi prognózis Alexis de Tocqueville *De la démocratie en Amérique* című művének hatását sejteti. Az, hogy Vörösmarty

⁵⁴ Erről a szembeállításról a republikanizmus kapcsán lásd TAKÁTS 2007, 15.

a francia szerző munkáját, ha teljes terjedelmében nem olvasta is, de ismerte, nem lehet kétséges. Az 1830-as évek végétől a reformkori magyar liberálisok által a legfontosabb politikatudományi művek között számontartott, sűrűn hivatkozott könyvnek⁵⁵ *A' democratia Amerikában* címen megjelent magyar fordítását – melynek első kötetei 1841-ben, befejező részei pedig éppen 1843-ban láttak napvilágot – a költővel baráti viszonyban álló Fábíán Gábor készítette. Tocqueville művének a hazai közönséggel való megismertetésében vezető szerepe volt a Toldyval és Bajzával közösen szerkesztett *Athenaeum*nak, amely Nagy Károly 1837-ben a *Figyelmezőben* megjelent – a korszakos jelentőségű mű lefordítását szorgalmazó – ismertetőjét⁵⁶ követően az elkövetkező években számos részletet közölt Fábíán készülő fordításából.⁵⁷

Ami az 1843-as Vörösmarty-vers közvetlen tárgyát illeti, Tocqueville terjedelmes munkájának több helyén is foglalkozott a honszeretet kérdésével, a második könyv hatodik fejezetében (*Mi valódi hasznokat húz az amerikai társaság a' democratia' kormányából*) pedig külön alfejezetet szentelt a témának. *A' democratia Amerikában* e része aligha kerülhette el Vörösmarty figyelmét, hiszen az az 1841-es kötetbeli közlést megelőzően – ha nem is teljes terjedelmében – már két ízben megjelent az *Athenaeum* hasábjain. Először Tóth Lőrinc közölte 1838 nyarán a Kölchseyvel vitá-

⁵⁵ Tocqueville művének korabeli magyarországi hatásáról lásd például VIKOL 1981, 77–79; ZÁVODSZKY 1992; HORKAY HÖRCHER 1994, 1608–1611; FENYŐ 2007. A könyv hazai hatását kortársi nézőpontból mutatja be Fábíánnak a szerzőhöz írt levele, illetve Trefort Ágoston 1862-es akadémiai emlékezéséde. (Vö. *Életképek*, 1846. máj. 16., 637; illetve TREFORT 1862, 108–142.)

⁵⁶ Nagy Károly Tocqueville, illetve Michel Chevalier ugyancsak Amerikáról szóló könyvéről írt ismertetőjét lásd NAGY K. 1837.

⁵⁷ Vörösmarty a szöveg egy részét valószínűleg annak *Athenaeum*-beli megjelenése előtt is ismerte. Egy 1838 nyarán Fábíánnak címzett levelében lelkesedve nyilatkozott egy tőle kapott, a centralizációról szóló kéziratról, amelyről nem tudta, hogy fordítás-e, vagy eredeti. A szóban forgó munkát a kritikai kiadás vonatkozó jegyzete Tocqueville könyvének az *Athenaeumban A' hatósági központosítás az egyesült északamerikai statusokban* címen közölt részével azonosítja. (Vö. VÖRÖSMARTY 1965, 2:110, 350; illetve „A' hatósági központosítás...” 1838.)

zó *Világpolgárság és honszeretet* című írásának részeként.⁵⁸ Tóth vitapartnere a *Parainesis*-ben kifejtett »költői« honszeretet-fogalmának oppozíciójaként idézte fel Tocqueville ugyanezen tárgy-gyal kapcsolatos nézetit, részben szó szerinti fordításban, részben parafrázálva annak gondolatmenetét, csupán a saját okfejtése szempontjából kevésbé lényeges utolsó négy bekezdést hagyva el a fejezetből. Alig több mint fél évvel később pedig *A' honszeretet* címen – az 1841-es kötetben olvashatótól kismértékben eltérő változatban – Fábíán Gábor közölte (mint az gyakran megtörtént, a szerző és forrás jelzése nélkül, csak a fordító családnevének és az eredeti nyelvnek a feltüntetésével) Vörösmartyék lapjában az alfejezet szövegének nagyjából felét.⁵⁹

Tocqueville könyvének szóban forgó szakaszában, amely az 1841-es kötetben *A' köz szellemről az Egyesült-Statusokban* címet viseli,⁶⁰ az egyén és a haza/nemzet közti lehetséges kapcsolatok két típusát írta le. A haza iránt táplált érzés eredeti formája, Fábíán fordítása szerint az „ösztönszerű honszeretet” („amour instinctif de la patrie”, Tóthnál „instinctszerű honszeretet”), amelynek forrása az az „eszmélet ’s önzés nélküli megnevezhetlen érzés” („sentiment irréflechi, désintéressé et indéfinissable”), amely a szülőföldre kapcsolja az embert, és amely egybeolvad a régi szokások, az ősök és a múlt tiszteletével.⁶¹ Ennek magyarázó modelljeként Tocqueville egyrészt az apai ház szeretetét használta, amely nyugalomával, „csendes” szokásaival és a hozzá kapcsolódó emlékek által kellemessé teszi az életet „még engedelmessé is”; másrészt a vallást, mivel „[m]aga is némi vallás”, s ahhoz hasonlóan „nem okoskodik, hanem hisz, érez és munkál”. A honszeretethez ez az ösztönszerű változata az arisztokrácia társadalmára, illetve a régi monarchiákra jellemző, és mint a szerző megjegyzi, egyes esetekben – mint a régi rend idején a franciáknál – a nép az uralkodóra vitte át „egy részét azon érzeményeknek,

⁵⁸ TÓTH L. 1838, 47–49.

⁵⁹ „A' honszeretet” 1839.

⁶⁰ TOCQUEVILLE 1841–1843, 2:105–109.

⁶¹ Uo., 2:105; illetve TOCQUEVILLE 1835, 2:132.

mellyel a' honszeretetet képezik; győzelmeivel kevélykedtek, hatalmában büszkélkedtek". Az uralkodói hatalom (a modellként használt apai tekintély vitathatatlanságához hasonló) feltétlen és önzetlen tisztelete mellett a hazaszeretet e formája a vallásra is támaszkodik, mivel az felerősíti aktív megnyilvánulásait: „Gyakran e' honszeretet vallási buzgalom által is felmagasztaltatik 's akkor csodákat látunk tőle végbevitetni.” Tocqueville szerint az ösztönszerű hazaszeretet ereje és gyengesége egyazon tőről fakad. Az ugyanis eredetét és jellegét tekintve minden reflexiót nélkülöző érzelem, „eszméletlen szenvedelem”, időnként ugyan nagyszerű tettek végrehajtására sarkallja a hazafiakat, ugyanakkor gyorsan kimerül, s képtelen a kitartó, állandó működésre. Így nem ritkán megtörténik, hogy „miután a' statust veszély' idején megszabadította, pusztúlni hagyja a' béke ölében”. Ez a népet a hazához (és az uralkodóhoz) kapcsoló érzelmi alapozású, mindenféle (személyes) érdektől, ám a reflexiótól is mentes viszony ott és akkor létezhet csak, ahol és amikor „még a' népek egyszerűek az erkölcsben és erősek a' hitben”, a társadalom régi rendjének „törvényessége még kétségbe nem vonatott” (Tóthnál: „hol a' legitimitás nincs még megküzdve”).⁶²

A hazaszeretet másik Tocqueville által jellemzett formájának forrása az előbbivel ellentétben nem az érzelem; a „meggondolt honszeretet” („patriotisme réfléchi”) az „értelmességből születik” (Tóth szerint: „a' világosság gyermeke”), s mint azt az Egyesült Államok példája mutatja, nem fonódik össze szükségszerűen sem a szülőföld iránti vonzalommal, sem a régi szokásokkal vagy a közös múlt emlékezetével.⁶³ A patriotizmus e fajtáját nem a feltétlen engedelmesség és a hit szüli, hanem a közösség tagjainak egyenlőségét biztosító törvények és az ezekből fakadó politikai jogok szüntelen gyakorlása („törvények' segítségével fejlődik, jogok' gyakorlásával nevedik”). Végezetül pedig, ellentétben az előző típussal, nem önzetlen, hanem „némileg a személyes ér-

⁶² TOCQUEVILLE 1841–1843, 2:105; illetve TÓTH L. 1838, 47–49.

⁶³ TOCQUEVILLE 1841–1843, 2:107–108.

dekkal egygyé olvad” (Tóthnál: „s a’ személyes érdekekkel összeolvadva végződik”). A „meggondolt honszeretet” alapja nem egyéb, mint az, hogy az egyes ember belátja, hogy egyéni gyengesége miatt saját jóléte szorosán összefügg a közösségével, ezért hajlandó ez utóbbiért is áldozatokat hozni. Érdekeltté tenni a polgárt hazája ügyeiben viszont csak azáltal lehet, „ha nekik annak kormányzásába befolyást engedünk”. Az Egyesült Államok működését Tocqueville szerint az teszi lehetővé, hogy a „köznépbel való ember” érti ezt az eszmét, „átlátja minő befolyással van a’ köz jólét boldogságára”, és törvényben biztosított jogait saját jól felfogott érdekében gyakorolva él is ezzel a befolyással; a népképviselőten és önkormányzatiságon alapuló amerikai intézmények pedig naponta „ezerféle módon eszébe juttatják minden polgárnak, hogy társaságban él”, ahogy azt is, hogy „valamint kötelességökben úgy érdekekben is áll használni feleiknek”.⁶⁴ Ennek nyomán pedig az amerikai polgár „megszokta e’ [köz] jólétet saját míve gyanánt tekinteni”, s azt saját jólétével azonosítani („a’ köz boldogságban saját boldogságát látja”), és ezért „dolgozik a’ status’ javán”.⁶⁵ A honszeretetnek az arisztokráciára jellemző fajtájához viszonyítva ez a jól felfogott önérdettel⁶⁶ összefonódó patriotizmus Tocqueville jellemzése szerint motivációját tekintve ugyan kevésbé nemes, megnyilvánulásaiban pedig nem annyira nagyszerű, de „termékenyebb és tartósabb”.⁶⁷

Az alfejezetet fordító és annak ›amerikai‹ hazaszeretet-fogalmát a *Parainesis* önérdeket csaknem teljesen kizáró, ›költői‹ meghatározásával oppozícióba állító Tóth Lőrinc az előbbi úgy kommentálta, hogy az olyan, a „hideg ’s higgadt” észtlől származó definíció, amely „a’ természeti ösztönt, mely tagadhatatlanul vonz bennünket szülő földünkhöz, ’s az érzelmi világot, mellyből veszi

⁶⁴ Uo., 3:146–147.

⁶⁵ Uo., 2:108.

⁶⁶ A jól felfogott önérdék tanáról magyar nyelven lásd például MANSFIELD 1996; HIRSCHMAN 1998. Ugyanennek Tocqueville művében megjelenő értelmezéséről részletesebben lásd például ELSTER 2009, 47–78; BOESCHE 1987, 139–211.

⁶⁷ TOCQUEVILLE 1841–1843, 2:106.

kétségkívül alkotó részeinek jobb felét a' honszeretet, egészen figyelem nélkül hagyja".⁶⁸ Tóth saját érvelésétől elragadva azonban leegyszerűsíti Tocqueville okfejtését. A honszeretet két típusának ellentéte a francia szerzőnél korántsem ennyire sarkított, azok nem a kosellecki értelemben vett aszimmetrikus ellenfogalmak; a történeti tekintetben későbbi reflexív patriotizmus nem nélkülözheti, s valójában nem is – pontosabban csak eredetében – nélkülözi az „ösztonszerű” hazaszeretet legnagyobb erényét és hatóerejét jelentő érzelmi komponenst.⁶⁹ Az amerikai polgár patriotizmusának elsődleges motivációja ugyan valóban az (anyagi) önérdek, a nyereségvágy; az egyén azért foglalkozik a haza ügyeivel, mivel azokat saját érdekeinek megfelelően befolyásolhatja, „részvétellel van iránta, mert részesül igazgatásában”.⁷⁰ Ám a közjó ebből fakadó józan számításra alapuló elősegítése a közügyekben való állandó részvétel hatására Tocqueville szerint előbb megszokássá, majd erkölcsi kötelességgé, végül pedig érzelmmé, szenvedélylé, a hon valódi szeretetété alakul. A polgár a „közérdekekkel eleinte szükségből, azután szabad akaratból foglalkozik; a' mi előbb nála számolás volt, ösztönné válik 's folyvást dolgozván polgártársainak javán, végre megszokja és kedveli a' nekik szolgálást”.⁷¹

A közügyek intézésében való személyes részvétel nyomán a hazához való viszony, annak szeretete is személyessé, megnyilvánulásaiiban az önszeretethez hasonlóvá válik:

⁶⁸ TÓTH L. 1838, 50.

⁶⁹ Tóth Lőrinc érvelése azért is meglepő, mivel ahogy Fábán, úgy a saját fordításában ő is éppen az érzelmi komponens tekintetében közelíti egymáshoz Tocqueville két, a szövegnek ezen a pontján terminológiai tekintetben karakteresen megkülönböztetett fogalmát, amikor mind az „amour instinctif de la patrie”, mind a „patriotisme réfléchi” kifejezés fő tagját egységesen „honszeretet”-ként ülteti át. A szöveg újabb fordításában a Tocqueville terminológiájához alkalmazkodó „ösztonszerű honszeretet”, illetve „megfontolt patriotizmus” kifejezések olvashatók. (Vö. TOCQUEVILLE 1993, 338.) Az önérdek és az arisztokráciára, illetve a vallásra jellemző előnyös attitűdök tocqueville-i öszszekapcsolódásáról lásd például MANSFIELD 1996, 25–26.

⁷⁰ TOCQUEVILLE 1841–1843, 1:108.

⁷¹ Uo., 3:147.

A' lakos, országának minden érdekeihez úgy ragaszkodik, mint saját övéhez. A' nemzet' dicsőségéből magára dicsőséget ruház; az általa nyert hasznokban tulajdon művét hiszi szemlélni 's ebben büszkélkedik; örvend a' köz boldogságnak, mellyben részesül. Neki hona iránt olyan forma érzeménye van, minőt családja iránt érez, 's némi önzésből is részvéttel viseltetik a' statushoz.⁷²

Az Egyesült Államok polgára – szemben a monarchiák alattvalóival – saját alkotásaként tekint hazájára, még hiúságát is kiterjeszti rá, ezért az azt illető legcsekélyebb kritikát is személyes sértésnek tekinti. A francia szerző a tengerentúli társas élet legkellemetlenebb vonásai közé sorolta az amerikaiak szinte gyerekesen „ingerlékeny hazafiságát”, amely eleve elutasít bármiféle bírálatot:

Ennél fogva Amerika a' szabadságnak egy olly országa, hol, hogy senkit meg ne bántsunk, nem kell szabadon beszélnünk sem egyes személyekről, sem a' statusról, sem kormányzókrol, sem kormányzottakról, sem köz, sem magános vállalatokról; egy szóval, semmiről, valamit ott látunk, kivéven talán az éghajlatot és földet; sőt vannak amerikaiak, kik készek ezt is mindegyiket úgy védni, mintha azok' teremtésében ők is részesültek volna.⁷³

Az ösztönszerű honszeretettel ellentétben ez az érzélem nem külső tárgyra irányul, az amerikai demokrácia polgárai nem csupán sajátjukként, hanem úgy szeretik hazájukat, mint önmagukat: „A' democratiákban élő emberek épen olly formán szeretik hazájokat, mint önmagukat, 's átviszik magános hiúságuk'szokásait a' nemzeti hiúságba is.”⁷⁴

A jogok napi szintű gyakorlása azonban túl is emeli az egy-szerű önérdeken a megfontolt honszeretetet, olyan vonásokkal ruházva fel azt, amelyek a francia szerző leírásában az ösztön-

⁷² Uo., 1:151.

⁷³ Uo., 2:108–109.

⁷⁴ Uo., 4:93.

szerű változat előnyös oldalához társulnak: „Az Egyesült Statu-
sokban, igen helyesen, azt tartják, hogy a’ honszeretet egy ne-
me az istentiszteletnek, melyet az emberek gyakorlat által kedvel-
nek meg.”⁷⁵ Akár a hazaszeretet régebbi formájának érényessége,
nagyszerűsége és tisztasága is elérhető ezen az úton; „sokszor lát-
tam az amerikaiaktól nagy és igazi áldozatokat hozatni a’ köz-
ügynek”, írja Tocqueville.⁷⁶ Az egyéni érdekekkel és érzelmek-
kel összekapcsolódó haza fogalma pedig közvetlenebbül és általá-
nosan hozzáférhető (az Egyesült Államokban „a’ haza mindenütt
éreztetni magát”), és világosabb: „Nálok a’ hazának jeles, bélyegző
vonásai vannak, az ott feltünőbb ábrázattal bír, mint egyebütt.”⁷⁷

Ami a honszeretet két típusának történelmi esélyeit ille-
ti, Tocqueville nem hagy kétséget afelől, hogy hamarosan Eu-
rópának is meg kell barátkoznia a meggondolt patriotizmussal.
A’ democratia Amerikában történelemfilozófiai axiómája szerint
ugyanis az egyenlőség terjedése olyan évszázadok óta zajló folya-
mat, amelynek megállítása, lévén az a gondviselés műve, nincs
mód.⁷⁸ Az ennek nyomán szükségképpen egyre nagyobb szám-

⁷⁵ Uo., 1:107. „Aux Etats-Unis on pense avec raison que l’amour de la patrie est une
espèce de culte auquel les hommes s’attachent par les pratiques.” (TOCQUEVILLE
1835, 1:97.)

⁷⁶ TOCQUEVILLE 1841–1843, 3:146.

⁷⁷ Uo., 1:151; 107.

⁷⁸ Fábíán a könyv magyar fordításából kihagyta azt a három bekezdést, amely a
társadalmi viszonyok kiegyenlítődsének processzusát az isteni akaratból le-
vezetve az annak való ellenszegülés lehetetlenségéről szól. (Vö. TOCQUEVILLE
1835, 1:x–xi; illetve TOCQUEVILLE 1841–1843, 1:12.) Az azonban, hogy a történel-
mi folyamat iránya a gondviselés tervével megegyező, mégis nyilvánvalóvá
válík a kötet olvasója számára, már csak azért is, mert az erre való, nem sok-
kal későbbi visszautalást Fábíán is közölte: „Nem szükséges istennek magának
beszélni, hogy akaratjának bizonyos jeleit észrevehessük; elég vizsgálnunk a’
természet’ szokott menetét, ’s az esetek’ folytonos irányát; tudom, hogy a’ csil-
lagok, ha szavát a’ teremtő föl nem emeli is, az ő újai [sic!] által kijelelt íveket
futják meg a’ térben.” (TOCQUEVILLE 1841–1843, 1:12.) A Fábíán elhagyta pasz-
szusok lényegi része pedig már a könyvről szóló első magyar nyelvű ismerte-
tőben is szerepelt: „A’ helyzetek’ egyenlőségének lépcsőnkénti kifejlése örök
végzés, kiterjedt és tartós, kiszökik az emberi hatalom alól; minden ember,
minden eset egyenlőképen segítéje kifejlésének.” (NAGY K. 1837, 204.) A szó-
veg ugyanezen részét, amely szerint „a’ rendi egyenlőség’ fokozatos kifejlése

ban létrejövő demokráciák pedig kizárólag az egyenlőséget biztosító törvények, valamint az ön- és közérdek szoros összefüggésének belátására alapozott meggondolt hazaszeretet által kapcsolhatják magukhoz polgáraikat. Mivel pedig a 19. században „a’ haza’ önzetlen szeretete visszahozhatatlanul eltűnt”, a jelen a döntés pillanata:

Márma el kell tudni határozni magunkat, ’s választani mernünk mindenek hazafiúsága, vagy a kisebb szám’ kormánya között; mert nem lehet együvé foglalnunk azon társasági erőt ’s munkásságot, mellyet az első ád, a’ béke ama biztosítékaival, mellyeket nyújt ottan ottan a’ második.⁷⁹

(*A nyelv szerepe*) A vers *Athenaeum*-beli közlésének harmadik, a későbbi változatokban nyitó pozícióba kerülő strófáját Zentai Mária a nyelv hitelvesztésének a költő műveiben fellelhető azon példái közé sorolta, amelyekben az „aktív, eleven, de negatív hatású” cselekvőnek mutatkozik. Az értelmezés szerint ebben a konkrét esetben a beszéd a lélek ellen vét, elvéve annak tisztaságát,⁸⁰ ami – bár erre a hivatkozott interpretáció már nem terjed ki – itt nem jelenthetne mást, mint a honszeretet érzése eredendő ártatlanságának megrontását. Noha a nyelvet az érzelem tisztaságával oppozícióba helyező álláspont valóban megjelenik a strófában, fontos megjegyezni, hogy nem az éppen nézetei kifejtésére készülő beszélő sajátjaként, hanem a megszólított(ak) lehetséges vélekedéseként:

Szeresd hazádat és ne mondd:
A’ néma szeretet
Szűz mint a’ lélek, mellynek a’
Nyelv még nem véthetett.

a’ gondviselés’ határzata”, s hogy annak segítői és ellenzői éppúgy „vak eszközök az isten’ kezében”, 1841-ben Horváth Mihály is idézte Tocqueville axiómáját a hazai viszonyokkal szembeesítő írásában. (Vö. HORVÁTH M. 1841, 433.)

⁷⁹ TOCQUEVILLE 1841–1843, 2:107, 109.

⁸⁰ Vö. ZENTAI 2001, 81, 85.

A tiltó parancs pedig nem általában véve a nyelv használatára, a beszédre, hanem éppen annak a szöveg tárgyát illető tagadására vonatkozik.

Bár Tocqueville *A' democratia Amerikában* „köz szellemről” szóló részében nem beszél a nyelv problémájáról, a Vörösmarty versében megjelenített opposzió benne rejlik a honszeretet két formájának dichotómiájában. Míg ugyanis ennek eredeti alakja mint ösztönös emóció per definitionem nem feltételezi, addig megfontolt, reflexív változata éppen hogy elengedhetlenné teszi a nyelvi formába öntést. Nem csupán azért, mert a demokrácia francia szerző bemutatta intézményrendszerének működése az érdekeket ütköztető vitára épül, hanem mert az önérdek az egyenlőségen alapuló társadalom erkölcsi bázisát jelentő *helyes* értelmezése sem lehetséges nélküle. Tocqueville, miközben az egyenlőség terjedését történelmi szükségszerűségnek, sőt a gondviselés művének állítja, figyelmeztet a folyamatban rejlő kockázatokra is, amelyek közül az új jelenségeként éppen ennek köszönhetően felbukkanó individualizmus jelenti a legnagyobbat. Noha az önérdek és az individualizmus fogalmát sem használta teljesen egységesen,⁸¹ könyvének egy helyén ez utóbbit az egoizmussal szembeállítva határozta meg. Ez utóbbi a definíció szerint nem egyéb, mint „szenvedélyes és túlságos szeretete magunknak, mely az embert arra bírja, hogy mindent magára vigyen vissza 's magát mindennek elébe tegye”. A Fábián fordításában „önzéseként” szereplő bűn, amely „kiszárasztja minden erény' csiráját”, nem kötődik határozottan sem társadalmi formákhoz, sem a nyelvhez; forrása a vak ösztön, a szív „megromlott” érzései, és „olly régi, valamint a' világ”.⁸² Az individualizmus (Fábiánnál „egyediség”) ellenben kifejezetten az egyenlőség eszméjéből születő – s így leginkább a demokráciára jellemző – új jelenség. Ez a „megfontolt, csendes érzemény”, amit Tocqueville nem a szív bű-

⁸¹ Erről lásd ELSTERN 2009, 47–49.

⁸² TOCQUEVILLE 1841–1843, 3:137–138.

neként, hanem az ész hibájaként, tévedésként – végső soron az önérdék helytelen értelmezéseként – jellemez, „bizonyos tévelygő ítéletből származik inkább, mintsem megromlott érzeményből”. Ennek ellenére nem veszélytelenebb az egoizmusnál. Az egyént kizárólag saját ügyeivel való foglalkozásra, a közügyektől visszahúzódásra sarkalló individualizmus először ugyan csak a „nyilvános erények’ forrását apasztja ki”, ám eluralkodásával később mindegyiket, s „végtére önzésbe merül”.⁸³ Ez pedig a közügyekben való általános részvételre épülő demokráciában a szabadság elvesztéséhez, a zsarnokság kialakulásához vezet.⁸⁴

Ennek elkerülését Tocqueville szerint sikeresen szolgálja a politikai jogok – és ezzel az érdekeket ütköztető vita – rendszeres gyakorlását szokássá tévő amerikai intézményrendszer: „Az amerikaiak az egyenlőségtől okozott egyediség ellen a’ szabadság által harcoltak és meggyőzték azt.”⁸⁵ Ahhoz azonban, hogy e szokás kialakulhasson, az egyénnek eleve motiválni kell lennie arra, hogy feladva individualizmusát, ideje és erőforrásai egy részét a közügyeknek szentelje. Az individualizmus Tocqueville ismertette formája, lévén az ész hibája, az ész által korrigálható. Erre szolgál a „jól értett érdek” elmélete, amely *A’ democratia Amerikában* szerzője szerint „minden philosophiai theoriák közt, legjobban alkalmazhatónak tetszik a’ korunkbeli emberek’ szükségéikre”, s ezért ebben látta „a’ leghatalmasb biztosítékot, mely még számunkra magunk ellen fennmaradott”.⁸⁶ Ez a „nem igen fenséges”, ám „világos és biztos” tan nem erényeket vár el, hanem az emberek gyarlóságához alkalmazkodva „a’ személyes érdeket önmaga ellen fordítja és a’ szenvedélyek vezetésére az ezeket izgató sarkantyúkat használja”. És bár nem (vagy csak ritkán) „szül nagy önfeláldozásokat”, de beláttatva az egyéni érdekek és a közösség hosszú távú érdekei közötti szoros kapcsolatot, „eszközöl naponként apró áldozatokat”. Hosszú távú érdekeik ismerete per-

⁸³ Uo., 3:137.

⁸⁴ Vö. uo., 3:142–144.

⁸⁵ Uo., 3:144.

⁸⁶ Uo., 3:171.

sze nem teszi erényessé az embereket, ám a jól felfogott önérdék tanának megszokássá váló gyakorlása már igen; „ha az erényre egyenesen az akarat által nem vezet is, eljuttat hozzá észrevétlenül a’ szokások által”.⁸⁷ Végző soron ez jelenti az Egyesült Államok polgárait jellemző hazafiúi viselkedés motivációját, amelynek nyomán „[m]inden amerikai ember fel tudja áldozni személyes érdekei’ egy részét, hogy a’ többit megmenthesse”.⁸⁸

Bár a jól felfogott önérdék tanához „minden ész hozzá férhet, kiki könnyen felfogja és megtartja”,⁸⁹ mégis fennáll annak veszélye, hogy az állapotok gyors kiegyenlítődése által egyre inkább önhaszna keresésére serkentett egyén nem ismeri fel azt. A nem felvilágosult, valódi érdekeit át nem látó tömegeknél pedig „ostoba tulságig” fokozódhatna az individualizmus, „s meg nem lehet előre mondani, melly gyalázatos nyomoruságokba fognak buktatni magokat, abbéli féltőkben, nehogy a’ magok’ jólétéből polgártársaik’ jólétének valamit feláldozni találjanak”.⁹⁰ Ennek megelőzése érdekében az újabb kor moralistáinak feladata Tocqueville szerint nem a klasszikus értelemben vett (önzés nélküli) erények bemutatása, hanem az ön- és közérdek összekapcsolási lehetőségeinek kidolgozása és felmutatása, ami azonban sürgető kötelesség: „Világosítsátok hát fel őket minden áron: mert a’ vak önfeláldozások’ ’s ösztönszerű erények’ százada már messze futott tőlünk ’s látom közelgetni azon időt, mellyben a’ szabadság, közbéke, ’s maga a’ társasági rend is, világosság nélkül el nem lehetnek.”⁹¹

⁸⁷ Uo., 3:170–171.

⁸⁸ Uo., 3:171.

⁸⁹ Uo., 3:170.

⁹⁰ Uo., 3:172.

⁹¹ Uo. Tocqueville művének megjelenését jóval megelőzően hasonló felismerést sejtet, vagy legalábbis a hazafiság jól felfogott önérdék tanán nyugvó formájához közelítő meghatározását mutatja Széchenyi *Hitel*-beli felszólítása: „Ne kívánjuk, hogy mindenki a’ szépet, jót ’s nemest csak valódi önbecsiért tegye, hanem dicsérjük, jutalmazzuk a’ deréket, ’s fűzzünk koszorut hív polgártársink homlokára, ’s hamva nyugodjon érdememlék alatt. Így a’ korán kelő dol-

A honszeretet, patriotizmus új típusa a jól felfogott önérdek mibenlétének megismerésén és elfogadásán alapul, reflexív volta miatt létrejöttének *conditio sine qua non*ja a beszéd, a fogalmi analízis, fenntartásának és működtetésének egyetlen lehetséges módja pedig az érveket ütköztető vita. Vörösmarty verse, amely a hazafiság mibenlétéről folyó vitába lép be, nem annak régi formáját, a néma (ösztonszerű) érzelmet (erényt) írja le; a következő öt strófa – részben imperatív formájuk dacára – a honszeretet szükségességének és gyakorlása helyes módjának a fogalom elemzésén alapuló beláttatását célzó (érvelő, vitázó) nyelvi stratégiát látszik követni.⁹²

(*Régi és új parancsolatok*) Ami Vörösmarty honszeretet-meghatározását illeti, abban több olyan parancs is helyet kapott, amelyek inkább a régi, Tocqueville terminológiája szerint ösztonszerű, az antik republikanizmus és a rendi patriotizmus elveivel összeegyeztethető erényeknek megfelelő cselekvéseket írnak elő a hazafiak számára. Ilyen a hazáért szükség esetén akár az élet feláldozását is követelő imperatívusz: „Tégy érte mindent: életedet, / Ha kell csekélybe vedd”; mint ahogy az ezen túlmenően a közöség becsületéért még az erény látszatáról való lemondást is elvárhatónak tartó strófa parancsa:

Tűrj érte mindent a' mi bánt,
Kint, szégyent és halált
De el ne szenvedd, el ne tűrd
Véred gyalázatát.

A »klasszikus« hazafiúi erények reiterációját Vörösmarty versében azonban minden esetben Tocqueville megfontolt patriotiz-

gos gazda, 's a' gondos ügyes kereskedő is találhassa haszna mellett a' közdicséretet 's hazafiai tapsát.” (SZÉCHENYI 1830, 151–152.)

⁹² Ehhez adalékként lásd még Vörösmartynak a vita és a pártok a társadalom sikeres működésében való nélkülözhetetlenségéről szóló, néhány évvel korábbi fejtegetését: VÖRÖSMARTY 1838.

musát idéző reflexiók módosítják. Az élet feláldozását követelő első imperítvust („Tégy érte mindent: életedet, / Ha kell csekélybe vedd”) egy, a kontextus miatt elsősorban a hősi erény túlzására, a személyes dicsvágyból fakadó vakmerőség kockázataira utaló figyelmeztetésként érthető felszólítás követi: „De a hazát könnyelműen / Kockára ki ne tedd.”⁹³ Ezzel azonos szerkezetet mutat a következő, a nemesi nemzetfogalmat megalapozó, a korporatív csoport előjogainak hivatkozási alapját képező katonai erények és a hon fenntartásáért folytatott produktív munka egyenértékűségét állító strófa is:

'S nem csak dicsóké a' haza;
A' munkás pór, szegény,
Bár észrevétlen, dolgozik
A' hon' derületén.

Ugyanez az erkölcsi és jogi követeléseket is magába foglaló szembeállítás két strófával később, az ›álmos népek‹ lemaradásának veszélyére figyelmeztető, a reformkorban gyakran hangoztatott epokalista érvként bukkan fel újra:

'S ne csak veszélyben légy serény,
A' béke vézesebb,
'S mellyet vág álmos népeken
Gyógyíthatatlanb a' seb.

Vörösmarty szövege nem tagadja – ahogy Tocqueville sem teszi – a régi, a rendi patriotizmusra jellemző, főként a hadi virtusban megmutatkozó hazafiság jelentőségét, de határozottan átalakítja

⁹³ Hasonló értelmű figyelmeztetések a hazafiság jelentését tárgyaló értekező művekben is olvashatóak voltak a korban. Így például a *Fillértár Honszeretet* című cikkének szerzője a hazaszeretet hamis képviselői közé sorolja azokat, akik „becsületvágyok' bálványának hódolva örömet a' haza' fiait mint áldozati barmokat vinnék a' mézszárszékre, hogy véres borostyánt szerzhessenek magoknak”. („Honszeretet” 1835, 279.)

a hazafiúi erények hagyományos értékhierarchiáját. A költemény hetedik, *A' democratia Amerikában* terminológiájára lefordítva az ösztönszerű honszeretnek a reflexív patriotizmus perspektívájából megfogalmazott kritikájaként is olvasható versszaka a hadi dicsőséggel szemben a békés tevékenységek gyakorlásában jeleli meg a közösség jövőbeli (jól)étének garanciáját. Tocqueville könyvében külön fejezetet szentelt a közösségi erények európai hagyományoktól idegen, amerikai értelmezésének magyarázatára (*A' becsületről az Egyesült-Statusokban 's democratata társaságokban*). Itt adott meghatározása szerint „[a'] becsület nem egyéb, mint valamely különös állapoton alapult azon különös szabály, melly szerint osztja valamely nép a' kárhóztatást vagy dicséretet”.⁹⁴ Egy cselekedet vagy magatartásforma erkölcsi értéke tehát helyhez és korhoz, pontosabban csoportérdekekhez (egy osztály vagy a társadalom egészének céljaihoz) viszonyítva, relatív módon határozható csak meg. Mivel pedig a demokrácia célja, szemben az arisztokráciáéval, nem a dicső, hanem a virágzó társadalom létrehozása, a lehető legtöbbek lehető legnagyobb jólétének megteremtése,⁹⁵ ezért a két politikai formát megalapozó erkölcsi elvek, azok erényről és becsületről alkotott fogalmai is különbözőek, sőt bizonyos esetekben határozottan ellentétesek. A gazdasági prosperitásban érdekelt társadalom értelemszerűen megb-

⁹⁴ TOCQUEVILLE 1841–1843, 4:100.

⁹⁵ *A' democratia Amerikában* második könyvében Tocqueville így foglalta össze a kétféle társadalmi berendezkedés főbb karakterjegyeit a köztük való választást sürgetve: „De ha előttetek hasznosnak látszik az ember' értelmi 's erkölcsi munkásságát az anyagi élet' szükségeire intézni 's a' jólét' eszközzésére fordítani; [...] ha nem czélotok bajnok erényeket, hanem békés szokásokat teremteni; ha inkább szerettek hibákat, mintsem bűnöket látni; ha jobbnak tartjátok kevesebb nagy tettel bírni, csakhogy gonosztságot is kevesebbet találjatok; ha a' helyett, hogy ragyogó társaság' kebelében éljete, beéritek azzal, hogy virágzó társaságban élhettek; ha végre szerintetek a' kormány' fő czélja nem abban áll, hogy a' nemzet' egész testének a' lehető legtöbb hatalmat, legtöbb dicsőséget szerezze meg, hanem abban, hogy minden benne lakó egyes személyt a' lehető legjobb állapotba tegyen 's az inségtől minél inkább megóvjon: akkor tegyétek egyenlővé a' helyzeteket 's állítsatok magatoknak democrata kormányt.” Uo., 2:122–123.

csül minden békés gyarapodást szolgáló tevékenységet, ellenben megveti azokat, amelyek azt nem segítik, vagy éppen hátráltatják. A nem csupán a hadi érenyeket dicsőítő, de az ezek korrumpálódásával asszociált önhaszonért, pénzért végzett munkát is lenéző európai arisztokráciával szemben az amerikai demokráciában éppen ez utóbbi képezi a becsület alapját,⁹⁶ s jelenti egyben a közösség sikerének kulcsát. Mivel az egyenlőségen alapuló társadalomban mindenki dolgozik, „így a ’munka’ eszméje, az emberiségnek szükséges, természetes és tisztességes feltétele gyanánt tűnik fel minden oldalról az emberi lélek előtt”.⁹⁷ Az erkölcsi (elő) ítéletek nem ellene, hanem mellette szólnak, az egyenlőség pedig „nemcsak visszaállítja a ’munka’ eszméjét, hanem fel is emeli azt, nyereség-szerzés által”.⁹⁸ Mivel Amerikában a „munka’ eszméje” elválaszthatatlanul összefonódik a „nyereség’ eszméjével”,⁹⁹ ott olyan, Európa arisztokratikus társadalmában (magan) bűnnek vagy legalábbis megvetésre méltónak tartott attitűdök, mint a kapzsiság, érenynek számítanak, ellenben a régi rend idején fontos katonai dicsvágyat esztelenségnek tartják:

Az amerikai nemes és tiszteletre méltó nagyravágyásnak hívja azt, mit apáink a középkorban szolgálai kíváncsiságnak [cupiditè

⁹⁶ Az Egyesült Államokban mindenki dolgozik, hiszen – mondja Tocqueville – ott ez a jólét elérésének egyetlen módja, ezért ott – az európai arisztokrácia erről vallott nézeteivel szemben – a tétlenség számít a leginkább megvetendőnek: „Találtam néha Amerikában gazdag, fiatal emberekre, kik természetüknél fogva minden fáradságos igyekezetnek ellenségei voltak ’s kik mégis kénytelenítették valami életmódot választani. Természetök, szerencséjük megengedte, hogy henyélők legyenek; a’ közvélemény hatalmasan tiltotta azt nekik ’s ennek engedelmeskednie kellett. Ellenben gyakran láttam európai nemzeteknél, hol még az aristocrazia küzd az őt elragadó ár ellen, láttam mondom embereket, kiket szükségük és vágyaik szüntelen ösztökéltek, mind e’ mellet hivalkodásban maradni, csak hogy felejknel becsületöket el ne veszítsék ’s magokat inkább az analomnak ’s szorultságnak áldozni, mintsem a’ munkának.” Uo., 4:108–109.

⁹⁷ Uo., 3:211.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Uo., 3:212.

servile] neveztek: úgy szintén ő vak és szilaj dühnek mondja azon hódító buzgalmat 's hadakozó szeszélyt, mellyek ez utóbbiakat mindennap új harczokba keverték volt.¹⁰⁰

Ez az erkölcsi értékrendek között megmutatkozó különbség pedig Tocqueville szerint a társadalmi formák jövőbeli esélyeit is meghatározza:

Mi Európában mint valami nagy társasági veszélyt, úgy szoktuk tekinteni a 'lelkek' nyugtalanságát, a 'gazdagság' mértékletlen vágyát 's a 'függetlenség' szertelen kedvelését. Épen e' dolgok azok, mellyek az amerikai köztársaságokat hosszas és békés jövődőről biztosítják.¹⁰¹

A fentiekhez hasonló megfontolásokon alapultak azok a nemzeti nemzet katonai karakterének megfelelő dicsőségeszményt relativizáló, az ahhoz való makacs ragaszkodás kockázataira figyelmeztető, illetve a hazafiság meghatározásából, a közösség számára fontos erények katalógusából korábban kizárt vagy legalábbis háttérbe szorított produktív tevékenységek jelentőségét hangsúlyozó hazai szövegek, amelyekkel Széchenyi *Hitele* óta találkozni a reformkori politikai publicisztikában. Ezek között olyan argumentációkra is akad példa, amelyek a nemzet fenntartásában korábban a hadi virtus gyakorlásának tulajdonított funkciókat kifejezetten a gazdaságra ruházták át. Greguss Ágoston *A' nemzeti gazdaságnak rendszerei* című 1842-ben megjelent értekezésének axiomatikus állítása, hogy a „nemzetek' hatalma 's politikai kiképzése gazdasági állapotjoktól feltételeztetik leginkább.” Ezért „minden törekvéseit nemzetiségének fentartása kiképzésére, 's más nemzetektől függetlenségére, gazdasági tekin-

¹⁰⁰ Uo., 4:106. Fábán szóhasználata a fenti idézetben nem teljesen egyértelmű, a szöveg újabb fordításában a „szolgalelkű kapzsiság” kifejezés szerepel: TOCQUEVILLE 1993, 873.

¹⁰¹ TOCQUEVILLE 1841–1843, 2:188.

tetben kell irányoznia”.¹⁰² Két évvel korábban az *Athenaeumban* Vajda Péter egy egész értekezést szentelt annak bemutatására, hogy a 19. századra a „munkásság” és az ebből fakadó gazdagság csaknem teljesen átvette a háború és a katonai erények egykori szerepét. Míg a „nemzetek hajdan a’ kardot ismerék az elfoglalás’ egyetlen eszközüél”, addig ebben az évszázadban már „munkával hódítják meg a’ földet és foglalják el az országot”, írta a túlzottan is derülátó szerző.¹⁰³ A vitézség a „kardok” letűnt korával szemben már nem elégséges alapja a nemzet dicsőségének; „ma a’ legmunkásabb nép a’ leggazdagabb, a’ leggazdagabb a’ leghatalmasabb, a’ leghatalmasabb az elfoglaló”.¹⁰⁴ De nem csupán a hódítás

¹⁰² GREGUSS 1842, 57.

¹⁰³ VAJDA 1840, 516. Tocqueville könyve második kötetének végén a 19. század elején még terjeszkedő „két nagy népet”, az orosz és az amerikai összevetve a hódítás két típusát még egymással versengőnek látja. Míg az előbbi a „szolgaságot” használva eszközül, a „polgárisultsággal” szembeszállva terjeszti ki hatalmát, az utóbbi a „személyes érdekre támaszkodik”, s a szabadságot használja célja elérésére: „Azért is az amerikaiak hódításai a’ földműves’ szántóvasával, az oroszéi a’ katona kardjával vitetnek végbe.” TOCQUEVILLE 1841–1843, 2:401.

¹⁰⁴ VAJDA 1840, 499. Ugyanez az argumentáció a nemzeti történelemre vonatkoztatott összevetés formájában is megjelenik a szövegben: „[K]orunkban gazdagság által történnek az elfoglalások ’s [...] a’ melly nemzet a’ gazdagodás’ utján van, az nem kevesebbet visz ma végbe, mint Árpád’ dandárai tettek, midőn vitéz kardokkal kezőkben és bátorsággal kebleikben a’ három bércz’ és négy folyam földét elfoglalák.” (Uo., 516.) Hasonló gondolatemenettel természetesen számos korabeli szerzőnél találkozni. Széchenyi a *Világ* egy helyén cáfolja azt a történelmi érvet, miszerint a teutonok és szkíták példája igazolná, hogy egy nép szabadsága független a pénztől, hiszen ők „inkább csak külső hatalomtól voltak függetlenek, mint belsőképp olly szabadok, millyeneknek lenni emberhez illő”, mivel gazdasági források hiányában az ezt lehetővé tevő kultúra sem jöhetett létre. „Eleink [...] minden jó tulajdonik mellett, nyugalomban az állatoktól nem igen különbözöleg éltek, fellázítva pedig nem alkotás, hanem csak rombálás által ismértették meg magokat. Vérrel szerezni ’s rotani azonban [...] nem foly a’ valódi szabadság szellemébül [...]” Ezzel szemben az újabb kor történelme éppen azt igazolja, „hogy az elszegényülésnek legbizonyosb következménye az elaljasodás, az elaljasodásnak pedig a’ szolgaság”. Ezért a szabadság védelme miatt is „a’ pénz ’s vagyon-körülti gond’ ’s rend, bármilly szük keblünek láttassék is, ’s bármilly unalmas, sőt gúny ’s neveltség tárgya lenne is, lelkünkre van kötve, ha semmi egyéb okbul nem is, legalább azért, hogy – Istenért! – el ne aljasodjunk, és szolgaságba ne törpüljünk”. SZÉCHENYI 1831, 211–212.

(elfoglalás), hanem a haza a nemesség mint korporatív csoport identitásának és előjogainak megalapozása tekintetében ugyanennyire fontos megtartása is eloldódni látszik a hadi erényektől. Idézett írásában Vajda az új értelemben vett erős nemzet hazájához való ›jogait‹ hangsúlyosabban kötötte az anyagi érdekekhez és a gazdasághoz, mint a katonai funkciókhoz:

A' gazdag nemzet' birtokossága különbéleként gyökerezik a' hazában. Legelőször is történelmi jogánál fogva bírja a' földet, de bírja másodszor a' rajta létezés és az azt munkálás' jogánál fogva, bírja harmadszor munkája' sikerénél, a' gazdagságánál fogva, mely csak a' intézkedéseknek, a' jog és igazság' kielégítésének lehet következése, – és bírja negyedszer az illy haza' szereteténél fogva, mely őt minden perczen késszé teszi, életével védni azon rendszert, mely hatását olly kedvező körülmények közé helyezé, mely igazságos viszonyok előhozása által életének minden kellemhez utat nyita.¹⁰⁵

A nemzetet és hazát fenntartó funkciók hierarchiájának a békés tevékenységek javára történő átrendeződésével végül „a' munka győz a' penészes kiváltságokon”; a gazdasági érdekek jelentőségének felismerése Vajda gondolatmenete alapján szükségképpen elvezet a jogrend átalakulásához, s igazságosabb társadalmi viszonyokat teremt. Ennek egyik leghangsúlyosabb mozzanata a szöveg szerint a birtokbírhatási jog kiterjesztése:

Hajdan a' kardok' és vitézség' férfiai a' föld embereit ejték birtokukba 's a' meghódított néppel együtt a' föld birtokosaivá lettek. De a' föld csak közvetve volt övék. A' rabszolga, későbbben „paraszt” nevű, izzada fölötte, ő zsírzá be 's ő aratá meg; az úr csak a' vérveríték' gyümölcseivel bujálkodott. Későbbben megfor-

¹⁰⁵ VAJDA 1840, 517.

dultak az idők 's ma már azon ponton állnak, hogy a' föld azé, a'
ki míveli, 's annak gyümölcsöz, a' ki beülteté.¹⁰⁶

Vajda gondolatmenete azt sugallja, hogy a valódi hazát (illetve a nemzet ahhoz való ›jogát‹) a terület tulajdonlásához való jog általánossá tétele teremtheti csak meg; annak hiányában senki nem bírja azt igazán, hiszen akik földjét „történelmi jognál fogva” birtokolják, nem művelik, akik ellenben a „munkálás’ jogánál fogva” magukénak mondhatnák, nem birtokolhatják. Az *elfoglalásokról* szövege szerint ilyen értelemben a haza és honszeretet *conditio sine qua nonja* a birtokbírhatás.

Hasonló összefüggéseket idézhetett fel a korabeli olvasóban a *Honszeretet* eredeti változatának ötödik strófáját nyitó tagadó formájú állítás („nem csak dicsőké a' haza”), illetve annak a nemzetfogalom kibővítését sürgető folytatása. A haza és nemzet kapcsolatának birtokviszonyként való megnevezése a korban nem csupán metaforikus (a jogokban való egyenlő részesezésre történő általános utalásként), hanem elsősorban a birtokbírhatás kiterjesztésének aktuális jogi kérdéséhez kapcsolódóan szinekdochikus módon, vagyis – hasonlóan a korábbi nemesi nemzet értelmezéséhez – a haza területe egy részének birtoklásában való tényleges részesedés lehetőségeként is érthető volt. A *Cosmorama* című könyvecske a föld tulajdonjoga és a haza fogalma közé egyenlőségjelet tevő írója szerint, mivel Magyarországon ötszázezer emberé minden föld, tizenkétmillió „mit sem tud arról mi a' birtok, mi annak attributuma, mi a' haza”. Mivel pedig ez alapján csupán az előbbieket tekinthetők a nemzet valódi részeinek, a lakosság nagyobb hányadát – szól a szerző ironikus, ám a bennefoglalt *Szózat*-allúzió miatt egyúttal patetikus hangvételű következtetése – új hon keresésére kell küldeni, mivel „magyarországon [sic!] minden pusztái, posványosai, és ohioi rengetegei mellett is nincs számára hely”.¹⁰⁷ A birtokbírhatás az

¹⁰⁶ Uo., 516.

¹⁰⁷ A. N. Z. 1843, 67–68.

igazi hazaszeretet feltétele, s az ebből kizárt néptömeg – vélekedett Kölcsey *Himnuszát* idéző fordulattal élve Karvasy Ágoston – „úgy szólván mégcsak lehetőség tekintetében sem találja honát a hazában”.¹⁰⁸ Legegyértelműbben – néhány évvel Vörösmarty versének születése és a birtokbírhatásra vonatkozó 1844/IV. tc. elfogadása után – Táncsics Mihály fogalmazta meg ezt a gondolatot a földművelőkhöz szóló *Népkönyvében*. A törvény jelentősége Táncsics magyarázata szerint elsősorban abban áll, hogy annak értelmében „e’ földrész, melly Magyarországnak neveztetik, ’s a’ melly 6175 gü mérföldet tesz, mienk”, ezért életbe lépésétől kezdve „a’ legszegényebb nememes is annyi joggal mondhatja e’ hazát magáénak, mint a’ legnagyobb birtokú gróf”.¹⁰⁹ A *Honszeretetnek* a dicsőséget a produktív munkával szembeállító strófája, amely valószínűleg a birtokbírhatás ügyére konkretizált jelentésben is érthető volt a korabeli közönség számára, kifejezetten gazdasági kontextusba helyezi a honszeretet fogalmát. Hiszen a Vörösmarty versének keletkezésekor a birtokbírhatás törvénybe még nem iktatott általánossá tétele mellett síkra szálló reformkori szerzők argumentációjának központi eleme az a toqueville-i megfontolt hazaszeretet alapját képező jól felfogott önérdék tanával egybehangzó érv, hogy a személyes gyarapodás lehetőségével kecsegtető földtulajdonlás valójában a közérdeket szolgálja, mivel az önérdéke által motivált egyén, saját jólétének növelésére törekedve, a „hon derületén” is hatékonyabban dolgozik.¹¹⁰ Ez pedig a *Honszeretet* hetedik strófájának figyelmeztetése értelmében a nemzet jövőjének legfontosabb garanciája is egyben.

A vers ›definíciós‹ szakaszát záró nyolcadik strófa a korábbi versszakokban körülírt jól felfogott önérdéken alapuló reflexív patriotizmus működési modelljét adja. A honszeretet itt leírt mintája morális alapját tekintve kétségtelenül idegen a magyar képviseleti líra korábbi hagyományaitól, hiszen olyan cselekvéseket

¹⁰⁸ KARVASY 1843, 16.

¹⁰⁹ TÁNCICS 1846, 66.

¹¹⁰ A korábban már hivatkozott munkák közül ugyanezt az argumentációt lásd például TREFORT 1840, 13; vagy KARVASY 1843, 14–15.

és attitűdöket (alku, fukarság) állít a közösség számára hasznosnak, és mutat fel követendőként a hazafi számára, amelyek tradicionálisan rendszerint éppen ellentétes módon, olyan magánbűnökként értelmeződtek, amelyek – elterjedésük esetén – a nemzet erkölcsi süllyedését, eredeti karakterének elvesztését, végső soron pedig a közösség teljes felbomlását, pusztulását idézhetik elő. Tocqueville elemzése szerint azonban éppen ezek az európai nézőpontból idegennek és ellenszenvesnek látszó erkölcsi elvek azok, amelyek az amerikai társadalom prosperitását és politikai rendjének stabilitását biztosítják. Az amerikai államok olyanok, „mint meg annyi kereskedő társaságok”, polgáraik elsődleges törekvése ezért a haszonszerzésre irányul, s ez határozza meg politikai gondolkodásukat és aktivitásukat is:

Az amerikaiakat legmélyebben izgató szenvedélyek kereskedési 's nem politikai szenvedélyek; vagy is inkább ők a' politicába a' kereskedési szokásokat viszik által. Szeretik a' rendet, melly nélkül a' vállaltok jól nem mehetnének; [...] többre becsülik a' józan észt, melly nagy vagyonokat szerez a' lángésznel, melly azokat elfecsérli; az általános eszmék az ő pontos számoláshoz szokott lelkeiket elijeszti 's nálok a' praxis nagyobb becsben van mint a' theoria.¹¹¹

Amerikában, mondja Tocqueville, minden cselekedet végső motivációja az anyagi gyarapodás vágya, mércéje pedig a (pénzben kifejezhető) hasznosság.¹¹² Ez a „kalmáros magaviselet”, minden erőfeszítés, így a közért hozott áldozatok esetében is megköveteli – a *Honszeretet* nyolcadik strófája előírta – eseti és egyéni mér-

¹¹¹ TOCQUEVILLE 1841–1843, 2:189–190.

¹¹² „Amerikában az anyagi jólét' szenvedélye nem mindig kizárólagos, de általános; ha nem minden ember egyformán érzi is azt, de érzi mindenki.” (Uo., 3:177.) Ehhez hasonló axiomatikus állítással kezdődik Fábian fordításának az *Athenaeumban A' pénz Éjszakamerikában* címen közölt részlete: „Az amerikai ember' minden pénz, minden szava mögött pénz lappang. De azért csalatkoz-nánk, ha azt hinnők, hogy ő magára pénzbeli áldozatokat vetni nem tud.” („A' pénz Éjszakamerikában” 1838, 384–385.)

legelést. Az amerikai polgárnak szokása áldozni hazájáért, „s e’ szokást zúgolódás nélkül, gyakrabban mint mi, ’s bővebb mértékben is gyakorolja: de adakozása és bőkezűsége okokon épült és kiszámolt”. Reflexív patriotizmusának megfelelően pedig áldozata minden esetben az ön- és közérdek egybeesésének belátásán alapul:

Nem a’ neki lelkesülés, sem nem a’ szenvedély oldja ki erszénye’ kötelét, hanem politicalai vagy illendőségbeli indító okok; a’ hasznosnak érzete ’s tudata a’ köz érdeknek, melly belátása szerint, neki mint egyszerű polgárnak, magános érdekét is befoglalja. [...] Azt akarja, hogy a’ közérdek nagyon világosan kitessék a’ szemnek.¹¹³

Ennek a Tocqueville szerint az amerikai élet csaknem minden területét,¹¹⁴ így a közügyek intézését is uraló „kalmáros” számításon nyugvó gondolkodásnak az alapvető vonásai sejlenek fel Vörösmarty költeményének nyolcadik strófájának imperatívuszaiban. Ahogy a francia szerző jellemzése alapján a tengerentúli demokráciában „a’ pénz fontossága valósággal nagyobb”, mint az arisztokráciában, lévén az a társadalmi felemelkedésnek és minden dolog megszerzésének, bármiféle cél elérésének szinte egyedüli eszköze;¹¹⁵ úgy lesz az 1843-as versben a pénz, illetve a vele asszociált haszonelvű, gazdasági logika a hazafiúi cselekvés mintája.

¹¹³ „A’ pénz Éjszakamerikában” 1838, 385.

¹¹⁴ A kereskedőkből és iparúzókból álló társadalomra jellemző gondolkodási forma Tocqueville szerint az amerikaiak filozófiai és politikai elképzelései tekintetében (lásd például a *Philosophiai módszere az amerikaiaknak*; illetve a *Miért nem voltak az amerikaiak soha oly szenvedélyesek politicalai tárgyban az általános eszmék iránt, mint a’ francziák* című fejezeteket: TOCQUEVILLE 1841–1843, 3:8–14, 28–30) éppúgy meghatározó jelentőségű, mint a családi szokások és erkölcsök (vö. uo., 4:67) vagy akár az amerikai angol nyelv vonatkozásában (lásd a *Mint módosította az amerikai democratia az angol nyelvet* című fejezetet: uo., 3:90–98).

¹¹⁵ Vö. uo., 4:96.

Bármilyen különösnek tűnjön is a korabeli képviseleti líra közegében, a *Honszeretet* nyolcadik strófájában a nem csupán az anyagi jólétet közvetlenül elősegítő, ilyen értelemben termelő, fizikai munkára, hanem a hazáért hozható lehetséges áldozatok teljes körére kiterjesztett »gazdasági« logika a korabeli olvasó számára minden bizonnyal nem volt teljesen ismeretlen, és nem csupán figuratív módon volt értelmezhető. Friedrich List magyarul 1843-ban megjelent *A' politikai gazdálkodás nemzeti rendszere* című nagy hatású könyvében hibásnak vagy legalábbis kiegészítendőnek állította Adam Smith elsősorban az anyagi produkcóra vonatkozó munkaérték-elméletét, mivel „[a]zon válaszra, hogy a' munka az oka a' gazdagságnak, és viszont a' henyesség oka a' szegénységnek [...] ismét – és ismét tovább is azon kérdést tenné: de hát a' munkának mi az oka, és hasonlólag a' restségnek mi az oka?”¹¹⁶ A teória alapvető hiányosságát List abban látta, hogy az „vizsgálódásai» tárgyává csupán csak az anyagi gazdagságot, vagy is a' csereértéket tette, és hogy csupán a' testi munkát jelezte ki terményezőerő gyanánt”. A produktív tevékenységek túl szűk körére kiterjesztett elmélet hibás voltát a német szerző szatirikus példasorral illusztrálta:

A' szerint az, a' ki sertéseket növel terményezőtagja a' társaságnak: ellenben, a' ki embereket növel, nem terményezőtagja. A' szerint az, a' ki pásztordudát, vagy dorombot készít eladásra, már terményez; ellenben a' legnagyobb hangász virtuózok nem terményezők; mert az általok eljátszottat vásárra vinni nem lehet. A' szerint az orvos, a' ki betegeit megmenti a' haláltól, nem tartozik a' terményező osztályba: de a' gyógyszerészinás oda tartozik [...]. A' szerint egy Kepler, egy Newton, egy Watt, nem oly terményezők mint egy szamár, egy ló, vagy egy szántó ökör, melyek mint munkások, az újabb időben Mac Culloch úr által, az emberi társaság terményező tagjai' sorába iktattattak.¹¹⁷

¹¹⁶ LIST 1843, 2:30.

¹¹⁷ Uo., 2:39.

Az általa észlelt anomáliát List szerint azáltal lehet feloldani, ha a közvetlenül nem materiális javakat előállító tevékenységeknek is produktív erőt tulajdonítunk:

Minden esetre igaz ugyan, hogy azok, a' kik sertéseket tenyésztenek, bördudákat, vagy labdácsokat gyártanak, valóban terményezők: de még sokkal nagyobb mértékben azok az ifjúságnak és a' felnőtteknek oktatói, a' virtuózok, az orvosok, a' bírák 's a' közigazgatók. Amazok *csereértékeket* terményeznek: ezek pedig *terményzőerőket*.¹¹⁸

Ennek okán List gazdasági rendszerében a szellemi tevékenységek vagy akár a hon védelme – vagyis valamennyi, a *Honszeretet* nyolcadik strófájában felsorolt, a hazafiúi szereprepertoár elemeként megjelenített tevékenység és maga a vers megalkotása is – a nemzeti gazdaság rendszerén belülré kerül, mint olyan, annak hajtóerejét biztosító erőforrás, amellyel a közösség gazdálkodhat és amellyel gazdálkodnia is kell:

Valamely nemzetnek [...] egész társasági állapotját *főleg a' foglalkozatok' felosztásának, 's egyszersmind a' terményzőerők' össze szövetkezéseinek elve szerint*, kell megítélni. [...] A' nemzetnél a' *foglalkozások' legfőbb felosztását: a' szellemiekre, és anyagiakra* való felosztás képezi. Mindkettő költsönösen feltételezi egymást. Mennél többet visznek véghez a' szellemi terményezések, belről az erkölcsösség, vallásosság, felvilágosodás, esméret szaporítás, szabadság és politikai tökélesbülés a' személyek, és tulajdonvagyonok biztosságának, külre pedig a' nemzet önállóságának és hatalmának gyarapítására; annál nagyobb lesz az anyagi terményezés is; – és viszont, mennél többet terményeznek az anyagi

¹¹⁸ Uo., 2:40–41.

terményeszek anyagi javakban: *annál inkább gyarapíthatatik a szellemi terményezés is.*¹¹⁹

A nemzet pallérozása a gazdasági siker feltétele, az erre szánt minden kiadás valójában „a’ jövendő nemzetiterményzőerő ápolására fordítatik”,¹²⁰ vagyis a jövőbe befektetett forrásnak tekinthető.

(*A jövő*) A *Honszeretet* második, tizenegy strófa terjedelmű egysége a jövőről szól, amelynek leírása az előzőekben meghatározott fogalom extrapolációjaként, az attól várható eredmények felvázolásaként érthető. A szakasz első öt versszaka ennek első periódusát mint a hazaszeretet kihunyásának idejét mutatja be. Az 1843-as költeményben – mint arra korábban utaltam – a *Szózat* jövőképétől eltérően nem a hazafi(ak) erkölcsi cselekedeteitől függetlenül bekövetkező lehetőségekről, jóval inkább egy szükségszerűen lezajló folyamat kötött sorrendben megvalósuló stádiumairól van szó. Bár ennek végeredménye a szöveg szerint feltétlenül kedvező, joggal vethető fel a kérdés, hogy Vörösmarty az általa javasolt modell közvetlen következményeit miért látta ennyire sötétén. A lehetséges válasz ismét Tocqueville-nél található. *A’ democratia Amerikában* szerzője könyvének számos helyén deklarált történelemfilozófiai axiómája szerint az egyenlőség terjedése feltartóztathatatlan, a folyamatot azonban „félelmekkel ’s reményekkel telve”¹²¹ szemlélte, s gyakran figyelmeztette olvasóit az abban rejlő kockázatokra is. A *honszeretet* két fajtáját ismertető, korábban már idézett alfejezetben az ezek közötti átmenet időszakát, amelyben a régi forma már teljességgel eltűnt, az új pedig még nem vált általánossá, a demokrácia felé vezető út legkockázatosabb szakaszaként ábrázolta:

¹¹⁹ Uo., 2:61–62. Ezzel az érveléssel találkozhattak a korabeli olvasók Karvasy Ágoston korábban idézett könyvében is, vö. KARVASY 1843, 146–147.

¹²⁰ LIST 1843, 2:34. A nemzet pallérozottságának és gazdaságának összefüggéséről Listnél lásd még: uo., 1:63.

¹²¹ TOCQUEVILLE 1841–1843, 4:238.

De néha a' népek életében olly pillanat fordul elő, mikor a' régi szokások megváltozva, az erkölcsök elromolva, a' hitek ingadozásba hozva 's az emlékek' csábjai eltűnve vannak, 's mikor azonban az isméretek még tökéletlenek, és a' politicalai jogok rosszul biztosítvák, vagy korlátozottak. Ekkor az emberek a' hont már csak gyenge és kétes fényben látják, nem kötik azt többé sem a' helyhez, melly szemeik előtt leketlen földdé változott; sem őseik' szokásához, mellyeket járom gyanánt nézni megtanultak; sem a' valláshoz, mellyről kételkednek; sem a' törvényekhez, mellyeket nem ők hoznak; sem a' törvényhozóhoz, kit félnek és útálnak. E' szerint nem látják azt sehol, sem saját vonásai, sem más alak alatt, 's némi szűk, és észnélküli önzésbe vonulnak. Ezen emberek kikerülnek az előítéleteket, a' nélkül, hogy az okosság' uraságát elismernék; nem bírnak sem a' monarchia' ösztönszerű hazafiságával, sem a' köztársaság' eszmélt honszeretetével; hanem a' kettő közt állnak a' zavarnak 's nyomornak közepette.¹²²

Amit Tocqueville itt leír, az az önérdék helytelen értelmezése, az individualizmus máshol bővebben elemzett eluralkodásának időszaka, amely értelemszerűen kizárja a honszeretet bármilyen formáját. Ugyanezt a két társadalmi forma, az arisztokrácia és a demokrácia között megrekedt állapotot, amelyben a nép már „tetteinek szabályául vette a' haszon elvét”, ám amelyben felvilágosultság híján „önzése szintolly észnélküli, mint hajdan magamegadása”,¹²³ könyvének bevezetőjében Európa, pontosabban Franciaország jelenbeli állapotának jellemzőjeként adta elő:

A' társaság csendes; nem mintha erejében 's jólételében bíznék, hanem inkább azért, mert magát gyengének 's erőtlennek hiszi [...]. Kiki érzi a' gonoszt, senki a' jobbnak keresésére szükséges bátorsággal 's lelkesüléssel nem bír; vannak az embereknek kívánságaik, panaszaik, bosszonkodásaik és örömeik, de mellyek

¹²² Uo., 2:106–107.

¹²³ Uo., 1:18.

semmi látszatot, semmi tartósat nem eszközölnek, hasonlók lévén az öregek' buzgókodásihoz, melyek csak tehetetlenséggel végződnek. E' szerint elhagytuk a' jót, melyet a' régi állapot adhatott, a' nélkül, hogy megszereztük volna a' hasznost, mit az új állapot nyújthatna.¹²⁴

Az átmenet időszakának, a társadalom dermedt állapotának, a nem csupán a közös célok elérését, hanem még az egyéni érdekek érvényesülését is lehetetlenné tevő izolációnak toqueville-i rajzát idézi Vörösmarty a közelebbi jövőről adott prognózisában leírt »sötét kor«. A „[r]emélni, tenni hő”, ám magányos honfiéval szembeállított magatartások a szűk körbe visszahúzódó, csupán önérdékével foglalkozó individuum erőtlenségét, tehetetlenségét és az általános reményvesztettséget demonstrálják:

S midőn a legtöbb emberek
Csüggednek várni jót
Családjok-, társaik- s magokért,
Ha sorsuk csalfa volt;

[...]

Midőn a legbuzgóbb anya
Remény- s munkátalan,
S a veszni indult gyermekért
Csak sóhajtása van

Az előzőekkel ellentétben ezekben a versszakokban semmi nem utal közös célokra vagy az ezek megvalósításához szükséges eredményekre; Vörösmarty egy olyan jövő nyomasztó képét vetíti olvasói elé, amelyben a társadalmi kapcsolatok és együttműködés megszűntek, amelyben nem csupán az ember pozitív erkölcsi cselekedeteit leíró régi fogalmak vesztek el értelmüket, hanem az

¹²⁴ Uo.

egyén gyengesége miatt az azok ellenpólusát jelentő bűnök sem vezethetnek célra. Az általánossá váló individualizmus korának toqueville-i leírásához hasonlóan az önérdék hajszolása, hibás értelmezése miatt az egyén még saját eredeti célját is elvéteti; a »vágyott javak« megszerzése helyett csak zavart és nyomort idéz elő. („Midőn nem méltatott erény / És bűn, mely célt nem ér, / Kifárad újra küzdeni / A vágyott javakért”)

A talán *A' democratia Amerikában* hatását tükröző komor vízió azonban ugyanezen könyv alapján el is osztható. Az egyenlőség terjedésével a közösségre leselkedő veszélyeket Tocqueville megelőzhetőnek vagy legalábbis leküzdhetőnek állítja.¹²⁵ Az új társadalmat fenyegető individualizmus elterjedésének orvossága – mint azt az Egyesült Államok példáján bemutatta – magában a problémát okozó jelenség karakterében rejlik; az önérdék a felvilágosult belátás segítségével önmaga ellen fordítható, s a közérdek előmozdításának hathatós eszközévé formálható. Ahhoz azonban, hogy a jól felfogott önérdék tana általánosan elfogadottá válhasson, vagyis hogy a társadalom tagjai okos számíttással képesek és hajlandóak legyenek pillanatnyi vágyaik és közvetlen érdekeik feláldozására – vagy legalábbis kielégítésük elhalasztására – a hosszútávon érvényesülő közös jóért, szükséges, hogy világosan lássák közösségük távlati céljait.¹²⁶ Tocqueville ezt a demokráciában minden más társadalmi formánál fontosabbnak állítja, ezért szerinte az új kor moralistáinak legfontosabb feladata, hogy az ön- és közérdek szoros kapcsolatát kimutatva meggyőzzenek annak szükségességéről,¹²⁷ a kormányzatoknak pedig

¹²⁵ Könyve utolsó bekezdéseinek egyikében kifejezetten optimistán nyilatkozik ennek esélyeiről: „Látok nagy veszélyeket, melyek elháríthatók, nagy rosszakat, melyek megelőzhetők, vagy megszoríthatók, 's mind inkább megerősödöm azon hiedelemben miképp a' democratia nemzeteknek arra, hogy becsületesek 's boldogok lehessenek, még elég csak akarniok.” Uo., 4:238.

¹²⁶ A jövő víziójának Tocqueville művében betöltött szerepéről részletesebben lásd Roger Boesche könyvének *The Importance of Some Vision of the Future* című alfejezetét (BOESCHE 1987, 206–208); illetve Jon Elster idézett munkájának *Enlightened Self-Interest* című szakaszát (ELSTER 2009, 49–50).

¹²⁷ TOCQUEVILLE 1841–1843, 3:208.

„igyekezniek kell visszahozni az emberekbe a jövőnd szeretetét”.¹²⁸ A jövővel kapcsolatban nem csupán a félelmeket kell eloszlatni; nem helyes az azzal kapcsolatos túlzó elvárások felkeltése sem.¹²⁹ Bár a demokrácia törekszik „az ember’ értelmi ’s erkölcsi munkásságát az anyagi élet’ szükségeire intézni ’s a’ jólét’ eszközésére fordítani”, s az új társadalom célja, „hogy minden benne lakó egyes személyt a’ lehető legjobb állapotba tegyen ’s az ínségtől minél inkább megóvjon”,¹³⁰ de míg e kormányzati forma gyengeségei azonnal láthatók, „üdvös befolyása némi észrevehetlen ’s úgy szolván titkos úton munkál”, ezért „jó tulajdonai csak sokára fedeztethetnek fel”.¹³¹ Ezért a kormányzatoknak feltétlenül szükséges „gyakorlatilag megtanítani a’ polgárokat arra, hogy a’ gazdagság, hírnév, hatalom jutalmi a’ munkának; [...] hogy tartós csak az szokott lenni, mit az ember fáradsággal szerez”.¹³² Vörösmarty versének második szakasza mintha ehhez hasonló funkciót kívánna betölteni, amikor sem túlzó elvárásokat, sem reménytelenséget nem keltve, a jövő lehetőségeit felmérve bemutatja annak kockázatait, de egyúttal azok ellenszerét is a kitarató, „remélni, tenni hő” hazafiúi magatartás formájában. Ez utóbbi hosszú távú eredményességéhez a szöveg szerint nem férhet kétség. A kitarató (megfontolt) honszeretet elterjedésével a verset a biztosan bekövetkező jobb kor idilli képei és a jövőtől való félelem feloldása zárja: „Oh honfi, őrizd e tüzet / S ne félj, ha vész borul”.¹³³

¹²⁸ Uo., 3:209.

¹²⁹ Lásd uo., 3:14.

¹³⁰ Uo., 2:122.

¹³¹ Uo., 2:99. A demokrácia hosszú távon érvényesülő előnyeiről szóló hasonló megjegyzések a mű számos helyén olvashatók. Lásd például uo., 2:113, 121.

¹³² Uo., 3:209.

¹³³ Vörösmarty fenti soraira emlékeztető figyelmeztetésekkel *A’ demokracia Amerikában* több helyén is találkozni: „[K]ortársaink úgy is igen hajlandók kétkedni a’ szabad akarat felől, minthogy kiki közülök magát erőtlensége által minden felől korlátozva érzi, hanem a’ társas testületbe egyesült embereknek még készek erőt és függetlenséget tulajdonítani. Ovakodjunk, hogy ez eszmét be nem homályosítsuk, mert a’ lelkeknek felemeléséről nem pedig végső elnyomásáról van a’ kérdés.” Uo., 3:122.

A vers utolsó szakasza erről a biztos jövőről, a „munkára tette kész” polgárok újra viruló honáról szól. A költeményben felvázolt folyamat célját jelentő közösség metaforája, „a nemzet isten képe lesz” kapcsán S. Varga Pál hívta fel a figyelmet arra, hogy az nem Vörösmarty költői leleménye, hiszen – ha nem is a nemzetre, hanem a hazára vonatkozóan – néhány évvel korábban már felbukkant Vajda Péter egyik írásában.¹³⁴ A *Haza* című, 1839-ben az *Athenaeum* hasábjain napvilágot látott szöveg többféle variációban is használja a valódi haza eszményi fogalmát kifejezni hivatott képet. Az igazi haza „földi isten”, „isten’ országa e’ földön”, „az istenség’ képe” vagy isten „helytartója a’ földön”, egy helyütt pedig valóban Vörösmarty versével azonos módon „isten’ képe”-ként nevezi meg azt.¹³⁵ Egy ezzel csaknem azonos hasonlattal azonban Tocqueville is élt *A’ democratia Amerikában* egyik igen fontos helyén, a népfelség elvének egyesült államokbeli működéséről szóló fejezet lényegének összefoglalásaként: „A’ nép úgy uralkodik az amerikai politikai világban, mint isten a’ mindenségben. Ő oka és vége minden dolgoknak; minden tőle jó ki és belé foly vissza.”¹³⁶ Bár megfogalmazásában kétségkívül Vajdáéhoz hasonlít, versbeli kontextusa miatt Vörösmarty metaforája jelentését tekintve mégis inkább Tocqueville hasonlatával azonosítható.

Az *Athenaeum* 1839-es cikkének szerzője a képet a hazától elvárt funkciók hatásos kifejezésére használta: „A’ haza földi isten legyen, vagy ha e’ kifejezés bálványozásnak tetszik előttemek, legyen isten’ képe, helytartója a’ földön, hatva határai között, a’ honfiakra, míg isten az egész természetben hat és minden lények-re.”¹³⁷ Vajda elvárása, hogy a hon úgy *gondoskodjon* gyermekeiről,

¹³⁴ S. VARGA 2001, 165.

¹³⁵ VAJDA 1839, 757, 760, 761.

¹³⁶ TOCQUEVILLE 1841–1843, 1:91. Mivel Tocqueville szerint a népfelség elve egyszerre jelenti a politikai intézményrendszer és a civil társadalom működésének alapelvét („a’ köztársaság’ nemző elve ugyanaz, mely az emberi cselekedetek’ nagyobb részét szabályozza”), ezért ez jelenti az amerikai demokrácia működésének legfontosabb feltételét. (Uo., 2:375–376.) Erről lásd: MANENT 1994, 131–132.

¹³⁷ VAJDA 1839, 760.

ahogy isten gondoskodik teremtményeiről („tőle a' földön azt várom, mit istentől ti az egekben”),¹³⁸ szövegében megjelölve azokat a funkciókat, amelyeket e tekintetben be kell töltenie; a valódi haza szerető anya, bölcs apa, gondos oktató és törvényhozó.¹³⁹ Az az ország pedig, amely mindezekben „a' haza tökélyképezéhez közelíteni tudna, az isten' országa e' földön”,¹⁴⁰ valóban méltó az áhítatos tiszteletre. Míg Vajdánál olyan, a hazához kapcsolt tulajdonságok szakralizálásáról van szó, amelyek ismerősek lehetnek a hazai olvasók számára, addig Tocqueville hasonlata valóban új minőséget fejez ki. A komparáció nála az amerikai demokrácia alapját, a népfeltség elvét kívánja megvilágítani; az amerikai nép hazájának és önmagának éppoly szuverén ura, mint ahogy isten az egész univerzumé. Vörösmarty metaforája Vajdáétól nem egyszerűen abban különbözik, hogy nem a hon, hanem a nemzet jellemzésére szolgál, hanem a korábbi képviselői lírában hasonló funkcióban használt szóképektől elütő, Tocqueville-éhez viszont hasonlító ›tagolatlanságában‹ is.

A politikai közösség leírására szolgáló talán leggyakrabban használt metafora/hasonlat a korban az emberi test képe. Ennek nemesi nemzetre alkalmazott változatának jellegzetes példája Kisfaludy Sándornak az 1822-es *Aurorában* megjelent *Magyar nemzeti ének* című verse:

A' Nemzetnek teste a' Nép,
 Feje annak a' Király;
 A' nemzettest erős és ép,
 Virág- 's gyümölcsös korban áll,
 Míg azt ősi törvényeink
 Erős lelke élteti; –
 Idő' 's világ' vészeinek
 Dűhe meg nem döntheti.

¹³⁸ Uo., 756.

¹³⁹ Lásd uo.

¹⁴⁰ Uo., 761.

Tartsdmeg, Isten, Fejedelmünknek,
Nemzetünknek, Törvényünknek
Háromágú kötelét!
Egy testté vált lételét!¹⁴¹

De ugyanezt használta például 1840-ben Vörösmarty is a Liszt Ferenc-ódában, természetesen egy, az előbbitől alapvetően különböző, integratív közösségfogalom megjelenítésére az istenészszel gondolkodó (ezer) fej és az óriás kézzel cselekvő nép képében a francia, a vizzályon érckarokkal úrrá levő férfi hasonlatában a magyar nemzetre. E szóképek szerint a közössége egészséges működése, összetartó ereje a részek eleve meghatározott funkciók szerinti (hierarchikus) elrendezettségében és ennek megfelelő harmonikus együttműködésükben keresendő. Az ›isten képe‹ metafora lényege ezzel szemben a részek közti hierarchikus viszonyok hiánya, ilyen értelemben az a test-hasonlathoz/metaforához mérten ›anorganikus‹. Ahogy Tocqueville hasonlata, úgy Vörösmarty metaforája is a részek és az egész közti kétirányú – pars pro toto és totum pro parte – szinekdochikus viszonyt rejt, amely szerint az egész minden részében megmutatkozik, és viszont – a népfenség elve szerint – az egészben minden részének akarata nyilvánul meg. Ha Vörösmarty ›isten képét‹ ebben a kontextusban vesszük szemügyre, akkor világossá válik, hogy abban (Vajdáéval ellentétben) nem a korábban a nemzetre alkalmazott metaforák és hasonlatok szakrális/patetikus fokozásáról van szó. Vörösmarty saját korábbi költeményeihez képest is szokatlan szóképe új minőség; a vers első, a hazafiság fogalmát meghatározó részében megfogalmazott elvárásokat megvalósító, egyenlőségen

¹⁴¹ KISFALUDY 1822b, 344. Az *Aurora* ugyanezen számában megjelent Dobozy-rege ugyanezekkel – az ebben az esetben képzavart előidéző – metaforákkal érzékelte a nemzet pusztulását okozó discordia megszüntetésének fontosságát: „Ezer ilyen történetek / Dúlták Árpád nemzetét, / Valamikor tagjainak / Viszszás felekezetét / Meghasonlott szív és lélek / Jobbra-balra szaggatta; / Eljött hol egy, hol más szomszéd, / És azt nyakon ragadta. – / A fő és test fogjon kezét; / Egy értelem, egy érezt / Lelkesítsen tégedet, – / S ne féltsd, magyar, éltedet.” KISFALUDY 1822a, 34.

alapuló, a lehető legtöbbször a lehető legnagyobb jólétet biztosító olyan közösség végső metaforája és egyetlen lehetséges modellje, amelynek tagjai saját boldogulásukért munkálkodva, jól felfogott önérdékből cselekedve teszik virágzóvá honukat.

(*Hiányok*) Végezetül szót kell ejteni a 19. század eleji képviselői líra motívumkészletének néhány olyan, ha nem is elmaradhatatlan, de mindenesetre gyakran használt eleméről, amelyek nem bukkannak fel a *Honszeretben*. Ezek közül talán a nemzeti múlt ábrázolásának – sőt az arra történő bármiféle utalásnak – a teljes hiánya a leginkább szembeötlő Vörösmarty versében. Noha a szöveg „rég ismert” és régen elfeledett dolgok elmondását ígérő eredeti expozíciója az 1843-as *Athenaeum*-beli változat olvasóiban felkelthette a hazaszeretet jól ismert múltbeli példáinak reiterációjával kapcsolatos várakozást, a folytatás a legcsekélyebb mértékben sem elégítette ki azt. A következő strófákban a nemzeti múlt semmilyen formában, sem mint a jogok forrása (fogalás és megtartás), sem emlékezetre méltó, a történelmi tudatot meghatározó dicső vagy éppen gyászos eseményei felidézésén keresztül, sem a hazaszeretet kiemelkedő példáival szolgáló honmentő, önfeláldozó hőseiben, sem a jelent és jövőt meghatározó teleologikus folyamat korábbi stádiumaként nem jelenik meg. Vörösmarty szövege a jelenhez szóló parancsokat és figyelmeztetéseket, valamint a jövőt illető prognózisokat tartalmaz csupán. Központi fogalmainak, úgy a honszeretnek, mint annak szubjektumának, a hazafinak és objektumának, a hazának/nemzetnek olyan meghatározását adja, amely ha nem is független a történetiségtől, kifejtése és megértése tekintetében a múlt ismerete nem nyújt segítséget.

Bár a hazáról és hazafiságról való jövőorientált gondolkodás olyan axiomatikus meghatározásaival, mint Széchenyié, aki szerint „az okos ember nem néz annyira háta mögé, mint inkább maga elibe, ’s elveszett kincse siratása helyett inkább azt tekinti ’s vizsgálja, ’mit menthetett meg, ’s avval bélelgedni ’s lassankint

többet szerezni iparkodik”,¹⁴² a harmincas évek elejétől találkozni a magyar politikai publicisztikában is, Tocqueville könyve ennek újabb afirmációjaként szolgálhatott. A francia szerző persze nem általában véve mondja figyelmen kívül hagyhatónak a történelmet. Arról nemcsak mint a »múlt terhéről«, az európai társadalmakra jellemző problémaként, a régi szokások, erkölcsök és intézmények az egyenlőség terjedésével egyre sürgetőbbé váló átformalhatóságának kérdése kapcsán beszél, de a jövőképét megalapozó történelemfilozófiai axióma érvényessége mellett is részben a história szolgáltatta tapasztalatokkal érvel: „Ha átfutjuk történetírásunk’ lapjait, nagy eseményeit, majd alig találunk mellyek hétszáz év óta az egyenlőség’ hasznára ne lettek volna.”¹⁴³ Tocqueville a francia történelemben a 11. századtól kezdve minden ötven évben „kettős változást” vélt felfedezni: „A’ nemes alább szálltt a’ társasági lépcsőzeten, a’ polgár főlebb emelkedett azon.”¹⁴⁴ Bár az egyenlőség terjedése ilyen értelemben »régı dolog« – s talán erre utal Vörösmarty versének a szöveg folytatása felől olvasva kissé enigmatikus felütése is¹⁴⁵ –, A’ *democratia Amerikában* alapvető célja azonban nem ennek leírása, hanem a proceszszus jövőbeli kifejlésének megkönnyítése, a benne rejlő veszélyek elkerülése;¹⁴⁶ elemzésének tárgyában, az Egyesült Államokban a demokrácia tiszta példáját és egyben Európa jövőjét mutatta fel.¹⁴⁷

¹⁴² SZÉCHENYI 1830, XIII–XIV.

¹⁴³ TOCQUEVILLE 1841–1843, 1:11.

¹⁴⁴ Uo., 1:11–12.

¹⁴⁵ Tocqueville az egyenlőség terjedésének az európai történelemben évszázadok óta jelenlévő folyamatáról tett állításának a hazai viszonyokkal és a magyar történelemmel való szembesítésére mindenesetre Vörösmarty verse előtt is van példa. Horváth Mihály 1841-ben az *Athenaeumban* megjelent A’ *népérdekek kifejlése honunkban* című írását a fenti tézis Magyarországra vonatkozó mérlegelésével indítja, azt firtatva, hogy vajon az „illik-e ránk [...] van-e nyoma hazánkban az egyenlőség kifejlésének”. HORVÁTH M. 1841, 433–434.

¹⁴⁶ Vö. TOCQUEVILLE 1841–1843, 1:22–23.

¹⁴⁷ „Megvallom, hogy én Amerikában többet láttam Amerikánál; én ott magának a’ *democratianak*, hajlmainak, jellemének, előítéleteinek ’s szenvedelmeinek rajzát kerestem; akartam őt megismertetni, már csak azért is, hadd tudjuk legalább, mit kell tőle remélnünk, vagy miért kell tőle félnünk.” Uo., 1:23.

Magát az amerikai demokráciát pedig olyan jelenségként írta le, amely nem értelmezhető a korábbi történelmi tapasztalatok és példák alapján. A mű első magyar nyelvű ismertetője, Nagy Károly is ezt hangsúlyozta Tocqueville könyvéről szólva 1837-ben, kiemelve, hogy egy nemzet erejét és jelentőségét nem történetének hosszúsága határozza meg, hiszen az alig hatvan esztendeje független Egyesült Államok „ezernyi éveken keresztül élt hatalmas nemzetek” közé áll, „s mi több, az emberiség” mérlegébe lépve, a „polgárosodás” serpenyőjét tetemesen lefelé nyomja”.¹⁴⁸ A fiatal nemzet példa nélküli sikeressége kételyeket ébreszt a tekintetben, hogy a történelmi múlt mérceként szolgálhat a jelen és jövő számára: „A’ jelenet új, mását hiába keressük a’ világtörténelemben: az emberi nem’ fejlődése örökké változó módosításokat szül. [...] Hiába alkalmazzuk a’ múltat Éjszak-amerika’ egyesületére, sehol sem találjuk a’ helyes mértéket”.¹⁴⁹ Noha Tocqueville szerint az egyenlőség fokozatos előretörése egyszerre jelenti az emberiség múltját és jövőjét, az utóbbira való felkészülés összehasonlíthatatlanul fontosabb számára, mint az előbbi megismerése; az európai perspektívából a jövő lehetséges képeként ábrázolt Egyesült Államok pedig olyan virágzó nemzet, amelynek létrejöttében és fennmaradásában nem játszanak szerepet tagjainak közös emlékei és hagyományai.

A múlthoz és jövőhöz való viszony tekintetében Vörösmarty *Honszeretete* Tocqueville könyvének a költészet társadalmi/politikai funkciójáról kifejtett nézeteire emlékeztet. Ami az egyenlőség előretörését illeti, mivel az Tocqueville szerint együtt halad a civilizáció és felvilágosodás terjedésével, abban, mint e folyamat katalizátorának, fontos szerepet tulajdonított az irodalomnak is. „Az irodalom egy közönséges fegyvertár, mellyből a’ gyöngék és

¹⁴⁸ NAGY K. 1837, 202.

¹⁴⁹ Uo. A tétel legtömörebb, *A’ democratia Amerikában* utolsó fejezetében olvasható megfogalmazását (Fábián fordításában: „A’ múlt fel nem derítvén a’ jövőt, sötétségben botorkál az elme.”) Reinhart Koselleck a *történelem modern*, a *historia magistra vitae* toposzát érvénytelenítő tapasztalatának jellemző korai példaként idézte. (Vö. TOCQUEVILLE 1841–1843, 4:235; KOSELLECK 2003, 51.)

szegények naponként felfegyverzik magokat” – idézte a francia szerző tételét Horváth Mihály a „népérdekek” hazai terjedésének ügyét vizsgálva.¹⁵⁰ *A' democratia Amerikában* harmadik kötetének *A' költészet' némelly forrásairól, democratata népeknél* című fejezete pedig az új korok irodalmát két olyan alapvető karakterjeggyel jellemzi, amelyek Vörösmarty *Honszeretetére* is érvényesnek látszanak. Tocqueville szerint az arisztokrácia és a demokrácia költészete közti egyik sarkalatos különbség időbeli irányultságukban mutatkozik meg: „Az aristocrata az emberi elmét természetel a' múltnak szemlélésére vezeti 's azon állapítja meg. Ellenben a' democratia némi ösztönszerű idegenséget önt az emberekbe az iránt, a' mi régi.”¹⁵¹ Az előbbi kétségkívül kedvezőbbnek látszik a költészet számára, hiszen a múlt nagy szabadságot nyújt a fantáziának, lévén „a' dolgok rendesen a' szerint nőnek és homályosulnak a' mint tőlünk távolabb esnek.”¹⁵² Ez azonban nem jelenti azt, hogy a demokráciában teljesen kiapadna a költészet, csupán azt, hogy máshol keresi annak nem kevésbé bőséges forrását:

A' democratata népek nem igen törődnek azzal, a' mi volt, hanem arról szeretnek álmadozni, a' mi lesz, és itt képzelődésöknek semmi határai nincsenek, itt az mérték nélkül terjeszkedik és nagyobbodik. Ez a' költők előtt roppant pályát nyit 's megengedi nekik, hogy rajzolatjokat a' szemtől távol állítsák föl. A' democratia, mely a' költészet előtt elzárja a' múltat, megnyitja neki a' jövőt.¹⁵³

A demokrácia kifejlődése egy további tekintetben is módosítja a költészet hagyományos tárgyait. Mivel a társadalom tagjai

¹⁵⁰ HORVÁTH M. 1841, 435.

¹⁵¹ TOCQUEVILLE 1841–1843, 3:101. Fábián ebben az esetben tompítva adta vissza a francia mondat jelentését; abban valójában nem ösztönszerű idegenségről, hanem – ahogy a szöveg újabb fordításában is olvasható – a múlt iránti >öszönös undorról< van szó. (Vö. TOCQUEVILLE 1993, 676.) Tocqueville eredeti mondata így hangzik: „La démocratie [...] donne aux hommes une sorte de dégoût instinctif pour ce qui est ancien.” (TOCQUEVILLE 1840, 142.)

¹⁵² TOCQUEVILLE 1841–1843, 3:101.

¹⁵³ Uo., 3:103.

egyenlőek, hiányoznak a régi költők megénekelte nagy emberek és félisteni hősök, a költészet ecsetjére „az egész nemzet kínálkozik” az egyéni kiválóság helyett:

Az összes egyedek’ hasonlósága, melly közülök külön kit kit alkalmatlanná tesz arra, hogy a’ költészetnek tárgyává lehessen, megengedi a’ költőnek mindnyájokat azonegy képbe szorítani ’s végre magát a’ népet venni szemlélet alá. A’ democrata népek minden egyebeknél világosabban látják saját alakjokat és e’ nagyszerű alak csudálatosan alkalmas az ideál’ festésére.¹⁵⁴

Ahogy Vörösmarty *Honszeretete* a múlt helyett a jelenről és jövőről, a kiváló hősök helyett a nemzetről, a dicső tettek helyett az eszme közös kiviteléről szól, úgy jósolja Tocqueville is a „democrata korbeli költők inkább szenvedélyeket és eszméket, mintsem embereket és tetteket fognak festeni”.¹⁵⁵

A korabeli képviselési líra kontextusában szemlélve meglepő vonása a *Honszeretetnek*, hogy a címben megnevezett érzelem/szenvedély tárgya a maga fizikai valójában nem, illetve csak igen halványan, s akkor is inkább csak a jövő víziójának részeként (sírhalom, kő, viruló hon) jelenik meg. Ez már csak azért is figyelemre méltó, mivel a hasonló tárgyú költeményekben – ideértve Vörösmarty saját szövegeit is – ritkán marad el a tér ábrázolásának valamilyen formája. A haza költői és nem költői ábrázolásának leghosszabb hagyományra visszatekintő modellje, a *fertilis Hungariae/Pannoniae* toposz alkalmazása ugyan nyilvánvalóan nem felelt volna meg Vörösmarty versbeli gondolatmenetének; annak az országot a bőség földjeként, Kánaánként bemutató, a nemzeti büszkeség növelésére vagy más nemzetekkel való versengésre alkalmas képeiben megnyilatkozó szemlélete a reformkorban már gyakran inkább az országot gazdasági romlással fenyegető önámításként értelmeződött. A gazdagságot a haza adott-

¹⁵⁴ Uo.

¹⁵⁵ Uo., 3:105.

ságaként reprezentáló toposz éppen a *Honszeretet* egyik központi fogalmát jelentő munkának és az azt elvégző csoportoknak a hon fenntartásában játszott szerepét rejti el.¹⁵⁶

Ennél feltűnőbb, hogy Vörösmarty sem történeti tájként, sem a személyes élettörténet tereként nem utal a hazára. A *Honszeretet*ből elmarad a *Szózat* az országot az elődök honszerző és megtartó tetteinek („Itt küzdtének honért a hős / Árpádnak hadai; / Itt törtek össze rabigát / Hunyadnak karjai.” stb.), illetve az életút stádiumainak (bölcso, éltető, sír) helyszíneként láttató deixiseinek katalógusa. Vörösmarty verse e tekintetben azokra a dolgozat első felében idézett szövegekre – mint például Eötvöse – emlékeztet, amelyek a hon valódi fogalmát – Tocqueville Amerikájához hasonlóan – az emlékeket felidéző fizikai tértől függetlenül, az egyenlő jogok, szabadság és jólét feltételéhez kötve határozták meg.

De nem jelenik meg a hon territóriumként sem az 1843-as költeményben. Bár maga a haza fogalma nyilvánvalóan feltételezi a nemzet által birtokolt földrajzi teret, az erre való utalás elmaradásának lehetséges oka a Vörösmarty versében alkalmazott nemzetfogalom. A hazafi/honleány kötelességei között az e tárgyról szóló reformkori szövegek, ahogy arra korábban utaltam, nem ritkán olyanokat is felsorolnak, amelyek szigorú értelemben nem a hazára, hanem – mint például a nyelv és szokások ápolása, eset-

¹⁵⁶ A *fertilitas Hungariae* toposz ilyen alkalmazására Berzsenyi *Magyar Ország*, illetve a Matthisson *Der Genfersee*jével versengő *A' Balaton* című versei szolgálhatnak példával. (Erről lásd FÓRIZS 2021.) Ha nem is közvetlenül a Magyarországra vonatkozó toposzról szólva, de a földrajzi adottságok és az ország gazdasági prosperitása közti közvetlen összefüggésének vitatása, az utóbbinak elsősorban a »szorgalommal való magyarázata Tocqueville könyve, illetve az Egyesült Államok sikerességének kapcsán is felbukkant: »Continensünk' közepét 's éjszaki részeit lakók, amazok geographiai helyzetét, climájok' elsőbbségét említik, és helyesen óvakodnak további hasonlításoktól. Kiknek geographiai helyzetök szintolly jó 's némelly tekintetben jobb, amazoknak nagyobb kiterjedésű birtokát 's termékenyebb földét hozzák fel. Az erkölcsi következés így anyagi okokra támasztatik. Lassanként azonban elismertetik, hogy a' szorgalom, de különösen a' kiterjedt oktatás 's így az értelmesség leghatalmasb előmozdítói a' gyarapodásnak.” NAGY K. 1837, 203.

leg az eredeti nemzeti karakter megőrzése – korabeli kifejezéssel a ›nemzetiségre‹ irányulnak. Azokban az egykorú versekben, amelyek politikai egységként, a Szent Korona országainak a Kárpátoktól az Adriáig terjedő territóriumaként utalnak a hazára, a tér ábrázolása rendszerint hasonló elvárásokkal kapcsolódott össze. Bajza *Honfidalának* vágyott jövője olyan haza képét rajzolja fel, amelyben:

Megszűnend a' vizáلكodás
Hiten és nyelveken,
'S Kárpátoktól a' tengerig
Magyar világ leszén.¹⁵⁷

Ehhez hasonlóan a „[n]yelvben, érzeményben” egységessé váló „[é]bredő magyarnak”, ›Árpád nemzetének‹ territórium a „Kárpátoktól Adriáig” húzódó ország Garay János 1840-es *Hymnusa*ban.¹⁵⁸ Bár a *Honszeretet* sem kizárólag hazáról, hanem nemzetről is beszél, szövegéből éppoly feltűnően hiányzik a ›magyar‹ szó, mint a ›nemzetiségre‹ való bármiféle utalás. Vörösmarty nemzetének tagjait – ismét hasonlóan a Tocqueville leírta amerikaihoz – *ebben a szövegben* nem a közös eredet, nyelv és hagyományok fűzik össze (legalábbis erre nem utal semmi), hanem a jogok egyenlősége és a boldogulás vágya.¹⁵⁹

¹⁵⁷ BAJZA 1845a, 2.

¹⁵⁸ GARAY J. 1843, 121–122. A vers először *Körének* címen jelent meg az *Athenaeumban*, lásd GARAY J. 1841, 520–521.

¹⁵⁹ A nemzet mint közösség ›nemzetiségtől‹ független versbeli meghatározása, amellet, hogy a Tocqueville leírta Amerikára emlékeztet, az egykorú hazai politikai diskurzusban sem példa nélküli. Závodszy Géza hívta fel a figyelmet arra, hogy a Kelet Népe-vitához hozzászóló Kuthy Lajos éppen az amerikai mintára hivatkozva javasolta a kérdés időleges zárójelbe tételét: „Nem szabad leendett feledni, hogy a' nyelv, vallás, nemzeti szegénység 's a' t. magokban túlingerlő elemek, ha személyes, vagy osztály-viszonyainkért egymás ellen nem lázongunk is; [...] hogy, valamint America per excellentiam vett nemzetiség nélkül népét boldoggá teheté: úgy mi, annak némi halasztása mellett is üdvősan láthatnánk alkotványunk' kiképzéséhez; 's előmenetelünk nem csökkenne, ha a' nemzetiség' tárgyait, mik jelenleg többnyire inger-

Végezetül hiányzik a szövegből a kétely és pesszimizmus minden formája. A nemzethalál *Szózat*ban felvetődő lehetőségét az elérendő – és a vers gondolatmenete szerint elérhető – jövőbeli közösséget leíró ›isten képe‹ metafora kizárja. A jövőbeli nemzet, lévén modellje nem organikus (biológiai), hanem transzcendens, nem áll az idő uralma alatt; tagjainak együttes munkájával elért apoteózisa kivonja létét az életkorok logikája alól, és egyúttal megszabadítja a pusztulás fenyegetésétől is. De nem jelenik meg a *Honszeretben* a következő évek egyes költeményeinek (*Gondolatok a könyvtárban; Az emberek*) az ember kettős – anyagi és szellemi; ösztön- és érdekvezérelt, illetve morális – természetének felismeréséből fakadó antropológiai pesszimizmusa sem.¹⁶⁰ Az ember duális karakterének problémája az erkölcsök, a társadalom és a politikai intézmények működésének magyarázata során Tocqueville-nél is többször felbukkan, ám nem mint a közösség szempontjából végzetes következményekkel járó adottság. Az anyagi jellegű vágyak, a legközvetlenebb önrdek kielégítése *A' democratia Amerikában* argumentációja szerint nem – vagy legalábbis nem feltétlenül – áll ellentétben a közösség javát szolgáló intellektuális és erkölcsi törekvésekkel. A felvilágosult önrdek erkölcsi bázisán működő nemzet – a régi moralisták tanítasaival ellentétben – nem e dualizmus megszüntetésére törekszik; éppen ellenkezőleg, csak ezek összebékítésével, az ebben rejlő energiák kihasználásával érheti el célját: a lehető legtöbbek lehető legnagyobb jólétét biztosító, tartósan virágzó társadalmat.¹⁶¹

léssel járvák, egy időre kevésb szigorral kezelnök”. KUTHY 1841. A szövegről lásd ZÁVODSZKY 1992, 195–198.

¹⁶⁰ Erről a szóban forgó versek vonatkozásában lásd MARTINKÓ 1977, 213–217.

¹⁶¹ Bár az anyagi javak hajszolásának kizárólagossá válását Tocqueville is veszélyesnek tartotta, véleménye szerint ugyanakkor a „lélek tökéletesítése 's testi jök' gyarapítása közt sokkal nagyobb az összekötetés, mintsem gondolnök”. A testi jólétre törekvésben az ember ugyan az állatokra hasonlít, azonban bennünket ebben is „a' barmoknak fölébe emel az, hogy mi lelkünket használjuk azon anyagi jök' keresésére, mellyek felé őket az ösztön vezeti”. Az emberi karakter kettős jellege valójában magasabb rendű egységet jelent: „Az emberek-nél angyal tanítja az állatot a' maga kielégítésének mesterségére.” Ahogy az

Vörösmarty ideális, ›isten képére‹ formált nemzetének – ahogy a Tocqueville leírta amerikai társadalomnak is – alapja az ön- és közérdeket egyaránt kielégítő munka. Programja és pozitív jövőképe emiatt a kor gazdasági irodalmának hasonló alapozású, az anyagi érdekek kifejlésével a társadalmi, jogi problémák megoldását asszociáló, derűlátó, fényes nemzeti jövőt prognosztizáló magabiztos előrejelzéseivel teszi hasonlóvá. Trefort Ágoston az anyagi érdekekről szóló, korábban már idézett értekezésének végén kétféle lehetséges jövőt vetít a nemzet elé; az általa megvalósítandónak tartott, az anyagi érdek motiválta reformok esetén a virágzás, míg ellenkező esetben a növekvő discordia és – az utolsó mondatból sejtethetően – pusztulás vár a közösségre:

De bizonyos, hogy, ha e' hathatós eszközök összehatnának, hazánknek szép jövendő mosolyogna. A' közjölét a' társaság' minden osztályaira ki fogna terjedni, a' polgár 's a' paraszt képessé lenne a' társasági hierarchiában magasabb fokra emelkedni, a' nemesség jövedelmei szaporodnának, ez miveltségben haladna 's el fogná ismerni, hogy érdekei ellenséges állásban más osztályok' érdekeivel nem tarthatják fenn magokat, a' hon e' követelések méltányosságáról meggyőződván, nem fogna ellent állani a' társaság' külön osztályérdekei' egybeolvasztásának. Ellenben ha e' tárgyak figyelembe nem vétetnek, a' parasztság még inkább elszegényedik, a' népesség nem szaporodhatik, a' földmivelés [...] nem gyarapodhatik, a' pártok egymástól még inkább eltávolznak, 's a' haza az örvény szélén fog állani, azt a' mi rajta most

anyagi szükségletek kielégítése feltétele a szellemieknek, úgy az is „szükség, hogy a' lélek nagy 's erős maradjon, ha egyébert nem, csak azért is, hogy néha erejét és nagyságát a' test' szolgálatára fordíthassa”. (Tocqueville 1841–1843, 3:204–205.) Mivel pedig az amerikai demokrácia a jól felfogott önérdék tana és politikai intézményei által képes nemcsak megzabolázni, hanem a maga szolgálatába állítani az anyagi vágyakat, így – mint arra művének több helyén is utal Tocqueville – ott még a hagyományosan (Európában) bűnnek tekintett cselekedetek és attitűdök egy része is erénnyé, vagyis a közösség számára hasznossá válhat: „Boldog tartománya az Újvilágnak, hol az ember' vétkei majd szintolly üdvösek a' társaságnak, valamint erényei.” (Uo., 2:188.)

szép és jó, elvesztvén, a' nélkül hogy azt mi helyébe kívántatnék, megnyerné. De még akkor sem érné el aggodalmainak véghatárát, új veszélyek fenyegethetik kívülről, 's mitől nem kell félnie egy olly honnak, melly már annyira jutott.¹⁶²

Trefort prognózisa noha tartalmazza a nemzethalál lehetőségét is, nem a kétkedés hangján szól. A jobb kor vagy pusztulás a közösség jelenbeli választásától függő, annak következményeként feltétlenül bekövetkező lehetőségek. A rossz döntés éppoly szükségyszerűen vezet az utóbbihoz, mint ahogy a megfelelő cselekvés is – hasonlóan a *Honszeret*tben anticipált jövőhöz – teljes bizonyossággal teremti meg az előbbit. Az erkölcsi cselekedet eredményességének garanciája Trefort szövegében, ahogy később Vörösmarty költeményében is, annak összehangolása az anyagi (ön)érdekkel. A morálisan helyes és gazdaságilag hasznos egybefogása megszünteti a közösség jövőjét illető bizonytalanságot, és képes eldönteni a *Szózat* felvetette vagy-vagyot.¹⁶³ Versének készültekor, 1843 nyarának végén legalábbis így láthatta Vörösmarty.

¹⁶² TREFORT 1840, 21.

¹⁶³ A fent kifejtett érveléssel és annak végkövetkeztetésével szemben Martinkó András hivatkozott klasszikus tanulmányában úgy látta, hogy noha az 1836 és 1846 közötti tíz évben Vörösmarty költészetében az ember „égi származása, istenképűsége”, valamint az autonóm ember eszközei és az ezekhez kapcsolódó etikai elkötelezettség, „a munka, a tett pozitívabban hatnak, mint a »föld« determinációi: az ember por, sár volta, a halál, a vak végzet”, ám az ebben az időszakban született versekben, így a *Honszeret*tben is mindig fennáll a *Szózat*-beli vagy-vagy eshetősége. MARTINKÓ 1977, 214.



PETŐFI, A VÉDEGYLET ÉS A KIRÁLY

A VÉDEGYLETI DAL MINT PROPAGANDAVERS

*Tán én nem tudnék írni
Mindig jó verseket?
(Petőfi Sándor: Rosz verseimről)*

Petőfi Sándor *Védegyleti dala* ugyan nem az iparvédelem ügyének „első szépirodalmi reflexiója”,¹ hiszen a *Pesti Divatlap* 1844. évi utolsó számában napvilágot látott költeményt megelőzve jelentek már meg a mozgalmat propagáló verses és szépprózai munkák,² de a téma lírai feldolgozásainak sorában kétségkívül megilleti az elsőség dicsősége. Ennél több azonban aligha, mivel a szöveget, amit egyes feltételezések szerint a mozgalom iránt csak mérsékelt lelkesedő Petőfi nem annyira saját jószántából, mint inkább Vahot Imre szerkesztői unszolásának engedve írt meg,³ s amelyet, ahogy Horváth János fogalmazott, „az agitációs versek szavaló prózaisága”⁴ jellemez, a szakirodalom a költő igazán gyengén sikerült művei között tartja számon. Nem vélekedhetett er-

¹ RATZKY 2000, 102.

² Berecz Károly *Állatmutatvány* című szatirikus jellemrajzát a *Pesti Divatlap*, Kelemenfy László „beszélykéjét” (*Egy font Pannónia-gyertya*) pedig az *Életképek* közölte még 1844 novemberének első felében. (BERECZ 1844; KELEMENFY 1844.) A *Pesti Divatlap*ban december elején Bulyovszky Gyulától jelent meg a *Védegyletes* című epigramma, de Hamar Dániel ugyanekkor közölte *Belföldi ipara* is ugyanehhez a témához kapcsolódik. (HAMAR 1844; BULYOVSZKY 1844.)

³ Vö. FERENCZI 1909, 28; PÁNDI 1960, 418, 420.

⁴ HORVÁTH J. 2008, 128. A vers hasonló értékelését lásd például FERENCZI 1909, 27–28; PÁNDI 1960, 418–419; LUKÁCSY 1969, 988.

ről másképp maga Petőfi sem, aki a divatlapbeli közlést követően a *Védegyleti dal* verseinek egyetlen gyűjteményébe sem vette fel.⁵ Komolyabb irodalomtörténeti érdeklődést csupán a mozgalom törekvéseinek király általi jóváhagyásáról szóló záróstrófa keltett. Mivel az uralkodóba vetett bizalmat kifejező gesztus társtalan jelenség a költői életműben, nem meglepő, hogy többekben felmerült a kérdés, vajon „[m]i lelkesítette fel Petőfit egészen az alattvalói hódolatig, a mi csak ez egyetlen egyszer csendül meg lantján?”⁶

Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy az esztétikai színvonalát tekintve valóban kevésbé figyelemre méltó alkotást az életmű más darabjaival való összevetése és művészi hiányosságainak számonkérése helyett a maga eredeti közegében, a védegyleti agitáció kontextusában, valamint az abban betöltött saját funkciójának megfelelően mutassam be. A *Védegyleti dal* propagandavers, megírásának elsődleges intenciója ezért feltehetően nem maradandó költői érték létrehozása volt, hanem az, hogy közvetlenül és az aktuális helyzethez mérten a lehető leghatékonyabban befolyásolja a közönség magatartását a tárgyat adó kérdésben. Vizsgálódásom elsődleges célja annak feltárása, hogy a szöveg pontosan miként látta el ezt a feladatot; milyen eltéréseket mutat Petőfi verse a védegyleti mozgósítás retorikai apparátusának alkalmazásában a hazai ipar támogatására buzdító más költeményekhez képest, s ezek a differenciák magyarázatul szolgálhatnak-e az uralkodó jó szándékába vetett bizalmat kifejező verszárlatra.

Az 1845 első hónapjaiban megjelent, felütésükben a csatadal/harci induló műfaját idéző agitációs versekkel⁷ összevetve szem-

⁵ Vö. PETŐFI 1845; PETŐFI 1847; PETŐFI 1848.

⁶ SZIGETVÁRI 1901, 624. Ugyanerről a kérdéstről lásd még FERENCZI 1909, 28; MARÓT 1913, 14; FEKETE S. 1958, 57–62; PÁNDI 1960, 423; HATVANY 1967, 2:246; összefoglalóan PSÖM 3, 301–302, 377.

⁷ „Ébredj nagy almaidból, / Ébredj, Árpád fia! / Fölkelt a nap: hazádnak / Föl kell virúlnia! // Ellenséges hadakkal / Vített ezer csatát. / Szívvéreden ezerszer / Váltád meg a hazát: // A felviradt kor ismét / Igényli szívedet: / Vért nem kér, csak hazáért / Égő szerelmedet.” (BAJZA 1845b.) „Fel, fel, leányi e honnak / Magasztos tette fel [...] // Magyar leány, ki élsz, oh fel, / A zászló fenlobog – / Mu-

beöltő Petőfi *Védegyleti dal*ának kétségkívül lelkesítő, ám harciasnak a legkevésbé sem nevezhető hangvétele. Az előbbieket a hazafiakat és honleányokat a belföldi piac védelmére serkentő második személyű imperatívuszai helyett a költemény többes szám első személyben megszólaló, a szöveg hosszához viszonyítva meglehetősen terjedős expozíciója a honszereteten alapuló nemzeti egység létrejöttét ünnepli. De nem mutat több harciasságot a folytatás, a védegyleti eskü az ötödik versszakban olvasható parafrázisa, a királyi áldásra apelláló zárlat, és a közjük illesztett, a hazafitól elvárt erkölcsi cselekedet minősítésére vonatkozó, leginkább belső kritikaként értelmezhető tiltó imperatívusz („Ne beszéljen...”) sem. A későbbi, hasonló céllal készült versekhez viszonyítva feltűnően szelíd hang a Védegylet retorikai arzenáljában rendelkezésre álló eszközök közötti koncepciózus válogatásra utal. Petőfi lemondott annak a már az 1843/1844-es országgyűlés vámmügyi vitáit is átható, az országos egyesület megalapítását követően hírlapi cikkekben és szónoki beszédekben tovább élő krízisretorikának az alkalmazásáról, amely Kosáry Domokos szerint⁸ a Védegylet leghatékonyabb mozgósító eszköze volt. A fennálló vámtörvények hatására, ahogy az egyesület alapszabálya fogalmazott, „a’ naponként rémítőbben terjedő köz elszegényedés’ örvényébe mindinkább több, és több honpolgárnak jóléte, szerencséje, nyugalma fogna sodortatni, s ez örvény el végre még nemzeti önállásunkat is eltemetéssel fenyegetheti.”⁹ A Védegylet az egyes polgárok és a hon anyagi végromlásának képét, ennek nyomán a politikai függetlenség elvesztésének lehetőségét (végső soron pedig a nemzethalál rémét) felidézve az ország lakosságát

tasd meg, hogy *megvédeni* / Ma is tudod honod!” (GARAY F. 1845.) „Fő! hazádnak védtetére / Honfi szív és honfi kar! / Még eddig meg tudta védni / Szép hazáját a magyar! // A törökkel vagy tatárral / Kell-e vününk? kérdezed, – / Nem ! a’ honi müiparnak / Védelmére fogj *kezet!*” (GARAY J. 1845b.)

⁸ Kosáry szerint az egész országot „fenyegető elszegényedés érve” volt retorikai tekintetben az „egyik legsikeresebb fegyver” az ellenzék kezében a vámkérdésről folytatott viták során, és ez alapozta meg a védegylet széles körű támogatottságát is. Vö. KOSÁRY 1942, 449–451.

⁹ *Az országos védegylet alapszabályai...*, 10.

arra buzdította, hogy fogyasztói magatartásuk tudatos irányításával – az ekkor gyakran használt képpel élve: a határokról hiányzó vámsorompókat a házak küszöbén felállítva – a honi ipar megerősítésének érdekében védelmezzék a külföldi áruktól a belső piactól. A mozgalom ezzel a hazafias cselekvés olyan új modelljét hívta életre, amely a csatlakozók számára a gazdaság felvirágoztatásában való részvétel, vagyis a hazafiság fizikai vagy szellemi munkához hasonló békés, »fenntartó« funkciójának betöltése mellett a hon harcos védelmezőjének ettől hagyományosan elkülönült »megtartó« szerepét és annak éthoszáját is felkínálta. Míg ez utóbbi meghatározó jelentőséggel bírt az 1845-ös agitációs versekben, Petőfinél nyomát sem lelmi.

A *Védegyleti dal* ehelyett az általa propagált egyesület egy másik sajátosságát emeli ki. A kritikai kiadás magyarázó jegyzetei szerint a vers első strófái egyértelműen igazolják, hogy „Petőfi egyetértett azzal az érdekegyesítő szereppel, amit a Védegyletnek alapítói szántak”, s abban az öt – más versei (*Dáridó után, A magyar nemzet*) alapján – ekkoriban erősen foglalkoztató discordia megszüntetésének lehetőségét ismerhette fel.¹⁰ A Védegylet, amelynek „rang, és nem különbség [sic!] nélkül minden magyar és erdélyi országi, és a kapcsolt részekbéli”¹¹ egyenlő jogú tagja lehetett, s amelynek végső célja Batthyány Kázmér első elnöki beszéde szerint nem más, mint a társadalom különböző helyzetű csoportjait a köztük lévő „féltekeny, boszus kaján vetelkedés” megszüntetésével „ugyan azon érdek utáni törekvésben” egyesíteni, és őket „ugyan azon hazának polgáraivá” tenni,¹² a teljes társadalomra kiterjedő érdekegyesítés eszközeként (és egyben modelljeként) határozta meg önmagát. A későbbi exhortációs költemények harciasságával szemben a Petőfi versét bevezető redundáns képsor (a közösséget a világ legszebb láncaként összefűző, annak tagjait bűvös karikába gyűjtő „honfitűz”; a keblek

¹⁰ Vö. PSÖM 3, 375. A vers lényege Ferenczi Zoltán szerint sem más, minthogy „üdvözli a hazaszeretet nevében ezt a nagy egyesítő eszmét”. (FERENCZI 1909, 27.)

¹¹ *Az országos védegylet alapszabályai...*, 4.

¹² Vö. BATTYÁNY 1847, 7–8.

sírboltjaiból új életre kelő hazaszeretet feltámadása, a nemzet sok ágra szakadt folyójának egyetlen mederbe terelése) kétségkívül ezt, vagyis a mozgalom közösséget egyesítő, integratív jellegét hangsúlyozza. Ezt még inkább megerősíti a szövegben az esküparafrázist megelőzően elhangzó kívánság („Millió és millió száz / És egyetlen hang legyen”), amely a lakosság nemesi rendbe tartozó tagjainak öt-hatszázézes lélekszámát egy nagyságrenddel meghaladó léptéke¹³ folytán nem csupán az egyesület közvetlen stratégiai céljára, a mozgalom tömegessé tételére vonatkozó kvantitatív elvárást kifejező határozatlan számnévként, hanem olyan kvalitatív leírásként is olvasható, amely magában rejtja a nemzet új, a rendi natio Hungarica keretein túllépő fogalmának deklarációját is.

A Védegylet Batthyány idézett beszéde szerint nem csupán a rendi válaszfalakat bontja le, hanem anyagi érdekeik azonosságá által összekötve „a Magyarot s a Szlávot, a németet s az Oláht”, megszünteti a „nemzetiségek, vallások közti különbségeket és surlódásokat” is.¹⁴ 1844 decemberében a *Pesti Hirlap*ban megjelent

¹³ A milliós nagyságrendű taglétszám elérése valóban szerepelt a Védegylet stratégiai céljai között. A védegyleti választmány elnökségéhez írt 1844. szeptember 11-én kelt levelében az országos szervezet organizációját taglalva Kossuth kitért a finanszírozás problémájára is, annak lehetséges forrását a tagdíjakból felhalmozott tőkében jelölve meg. Számításai szerint, amennyiben megfelelő módon folyik majd az agitáció, és a „vidéki igazgatások [...] lelkesen dolgoznak, egy év alatt a tagok számát felvihetjük egy millióra, miből 30 krjával [ez volt az egyszeri belépési díj tervezett összege – S. L. A.] 300, 000 frt tőke keletkezne”. Kossuth kalkulációja szerint még ennél jóval szerényebb, ötszázézes taglétszám mellett is elegendő tőke állna rendelkezésre a szervezet fenntartásához, ennél kevesebb azonban már valóban végzetes lenne a kezdeményezés sikere tekintetében, mégpedig nem is elsősorban anyagi okokból. Mivel a Védegylet mint nyomógyakorló eszköz hatása egyedül tömegmozgalommá válásán alapulhat, ezért, „ha még ennyire sem megyünk [vagyis a tagok száma nem éri el az ötszázézet – S. L. A.], úgy egyletünk az országos nevet nem érdemeli, s hatása meg van bukva”. (KOSSUTH 1873, oldalszám nélkül.) 1844 októberének elején az *Életképek* többek között azzal buzdított minden egyes polgárt az egyesület támogatására, hogy az önmagukban jelentéktelen egyéni hozzájárulások az ország tizenkétféle lakosával megszorozva igen komoly erőt képviselhetnek. (Vö. *Életképek*, 1844. okt. 2., 444–445.)

¹⁴ BATHYÁNY 1847, 7–8.

cikkében Tóth Lőrinc is abban határozta meg az egyesület nemes feladatát, hogy „e’ széttépett ’s nyelv, vallás, polgári osztályok tekintetében annyi felekezetre oszlott [...] hazában olly közös eszmét ’s érdeket” hozzon létre, „mellyben mágnás és pór, magyar és illir, catholicus és unitarius egyesüljenek”.¹⁵ Ez a patrióta (területi alapú) feladatértelmezés persze igen gyorsan átadta a helyét a nacionalizált interpretációnak. A divatlapok báli jelentéseiben és divattudósításaiban a honi kelmék propagálása már 1844 végén kiegészült a viselet nemzeti (magyaros) szabására vonatkozó elvárással.¹⁶ Az *Életképek* szombathelyi levelezője pedig november végén (igen sértő kifejezésekkel élve) a német nyelv használatáért róttá meg a maguk védegyleti fiókját ekkorra már megalapító kőszegieket:

Kár, hogy e’ jó szomszédok kissé ellenei a’ nemzetiségnek. [...] Uraim! nem fog ártani önöknél *nemzetiség-védegyeletről* is gondoskodni, mert csupán *gyárvédegylet* – ha mellette német elem uralkodik kegyeteknél – még nem menti fel az embert a’ honfiutlanság bűnétől –, ’s engedelemmel legyen mondva, attilába, zrínyibe öltöztetett majmokat láttunk már tánczolni, ’s bizony sohasem tévedtünk annyira, hogy azért magyaroknak hittük volna őket.¹⁷

¹⁵ TÓTH L. 1844, 828.

¹⁶ Csupán két példát említve az 1844-es őszi hazai sajtójából. Vahot Imre *Mi illik, mi nem illik!* címen futó cikksorozatának 1844. november 3-án megjelent tizedik részében kategorikusan állást foglalt a viselet nemzeti szabásának kérdésében: „*Illő, hogy hazánkban minden ember legyen egész magyar, szíve, érzelme, gondolatja, jelleme, társalgás, művészete, irodalma, műipara, kereskedése, étele, itala, ruhájának kelméje és szabása, viselete, – de még az álma is csupán magyar legyen.*” (VAHOT 1844b, 66.) A divatlap november 10-i számának magyaros viseletet ábrázoló divatképehez fűzött (*Pesti magyar divat* címen közreadott) magyarázat szerzője pedig éppen azért állította szükségyszerűnek a hasonló szabású ruhadarabok népszerűvé válását, „mert magyar kelméből viselni idegen szabású ruhát, épen olly fonákság, mint magyar öltönyt külföldi kelméből csináltatni és hordani”. („Pesti magyar divat” 1844.)

¹⁷ *Életképek*, 1844. nov. 20., 682.

Míg Bajza Árpád fiának címzett *Ébresztőjében* és a két Garay az egylet támogatóit kifejezetten magyarként megszólító verseiben nyilvánvalóan megmutatkozik ugyanez a tendencia, addig a *Véd-egyleti dal* nemcsak a ›magyar‹ szó használatát, hanem a nemzetségre tett bármiféle utalást is kerülni látszik.

Arra, hogy Petőfi kizárólag a Védegylet békés, érdekegyesítő törekvéseit hangsúlyozta, feltételezett személyes meggyőződésén kívül az a retorikai szituáció is magyarázattal szolgálhat, amelyhez költeményének mint propagandaversnek alkalmazkodnia kellett. Ez pedig alapvetően különbözött attól, amelyben a későbbi agitációs versek elhangzottak. 1845 elejére a valóban igen gyorsan kiszélesedő társadalmi mozgalom sikeressége a kortársak számára nem látszott kétségesnek. Az *Életképek* február második felének eseményeiről beszámoló *Hírlapi Méh* rovata diadalmas hangon jelentette be, hogy Kossuth, Tóth Lőrinc, Eötvös és a *Jelenkor* a hírlapi vitákban az „ellenséget tökéletesen agyonverte”, így az ügy „papíron egészen nyerve van”, s a tagok és a filiálék számának ütemes növekedésére, valamint a farsangi időszak támogató báljainak sikerére utalva hozzátette: az „életben is *meglehetősen*”.¹⁸ A *Véd-egyleti dal* ugyan csupán hetekkel korábban, ám még a mozgalom körüli – ahogy az *Életképek* fogalmazott: „élet- ’s halálra” menő – küzdelmek időszakában született,¹⁹ amikor az egyesület győzelme egyáltalán nem látszott bizonyosnak. Az agitáció elsődleges feladata ekkor az ellenzői oldalról elhangzó vádak cáfolata, s az ezekből fakadó, a lehetséges támogatók egy részét a csatlakozástól elriasztó aggodalmak eloszlatása volt. A gazdaságpolitikai cél és az ennek elérésére választott eszköz ésszerűségének kétségessé tétele mellett a támadások, amelyek alaphangját Dessewffy Emil *Budapesti Híradója* adta meg,²⁰ elsősorban arra

¹⁸ *Életképek*, 1845. márc. 1., 289.

¹⁹ A *Véd-egyleti dal* keletkezésének (és megjelenésének) dátuma bizonytalan. A kritikai kiadás vonatkozó jegyzetei szerint az 1844. december 8. és december 20. közötti napokra tehető a vers születésének legvalószínűbb időpontja. Vö. PSÖM 3, 374.

²⁰ Erről lásd KOSÁRY 1942, 498–499.

irányultak, hogy az egyesületet mint pártérdeket szolgáló, hirdett céljaival ellentétben éppen a nemzet és birodalom egységét megbontó mozgalmat mutassák be. Ebben pedig fontos szerepet kapott az agitáció harcias vagy még inkább erőszakos voltának hangsúlyozása. Már az országgyűlési viták során is elhangzott a panasz, hogy egyes szónokok „gyűlölséget” hirdetnek, s azokra, „kik a' védegyeletben részt nem vettek, hazafiatlanság' bélyegét”²¹ sütik, és ezzel „a vélemény s tett szabadságát támadják meg”.²² A mozgalom „socialis térre” lépésével csak tovább szaporodtak a hasonló vádak. A *Nemzeti Ujság* tolnai levelezője szerint „az aláírók egész toborzás módjára szedetnek”, az agitálók előbb ugyan szép szavakkal csábítják a potenciális belépőket, „de ha a közrefogott s megszorított fölütni [...] vonakszik, következnak nyomon a kifizetések: pimasz, hazafiatlan, becstelen, esztelen, de még hunczfut címek is (urak, történeteket írok)”.²³ A számos bírálat szerint a „pusztán socialis téren működő egyesületek eszméjével homlokegyenest ellenkező”,²⁴ kirekesztő, a hazafiakat ellenséges táborokba kényszerítő stratégia azt a gyanút keltette, hogy a Védegyelet célja valójában nem a vámkérdés törvényi rendezésének elérése és a nemzet egyesítése, hanem „az erőszakrai appellatio”,²⁵ s a mozgalom csupán azon párt érdekeit szolgálja, „melly politicalai kérdéseinekben türelmetlen rombolásával hazánk haladási sima ösvényén is gátul árkokat rugdala ki”.²⁶ Az alapszabály 74. – a megyei bizottságok kötelességeiről szóló, azoktól egyebek mellett a

²¹ *Pesti Hirlap* 1844. okt. 20., 718.

²² *Nemzeti Ujság* 1844. okt. 16., 260. A lap december végén ismét felidézte az országgyűlési viták során elhangzó sértéseket, melyek szerint „a kormány embere, haladást gátló, tespedő, egy sem becsületes hazafi, ki a védegyeletet nem pártolja”. (*Nemzeti Ujság*, 1844. dec. 28., 419.) Az idézett szövegek az országgyűlés 1844. október 11-én tartott 306. kerületi ülésén lezajlott vita során elhangzottakra utalnak. Vö. Kovács F. 1893–1894, 6:180–195.

²³ *Nemzeti Ujság*, 1844. dec. 28., 421.

²⁴ *Nemzeti Ujság*, 1844. dec. 7., 382.

²⁵ U. B. 1844, 403.

²⁶ *Nemzeti Ujság*, 1844. nov. 23., 350.

belépni vonakodók megnevezését is kérő – paragrafusában²⁷ Dessewffy nyomán többen az ellenvéleményűek pellengérré állításának, nyilvános megszegyenítésének szándékát, a morális erőszak, „terrorismus” és zsarnokság titkosrendőri módszereket idéző eszközét látták.²⁸ Mindez pedig – ahogy azt maguk a Védegylet kritikussai is kiemelték – sokakat elriaszt, s így nyilvánvalóan árt az ügynek.

A mozgalom defenzív pozícióba kényszerült pártolói a vádakra – Petőfihez hasonló stratégiát követve – a harciasság elhallgatásával, s a Védegylet egyesítő és ártatlan jellegének kiemelésével reagáltak. Pest megye 1844. novemberi közgyűlésén a magát a „békés utoni haladásnak” barátjaként jellemző Kossuth Lajos elsősorban az előbbiekhöz hasonló, a helyszínen is megfogalmazott aggodalmak eloszlatására épített beszédével nyerte meg a Védegylet számára a testület támogatását.²⁹ Hasonlóan járt el *Pesti Hírlap*-beli cikkében Tóth Lőrinc is. A gyanúsításokat, amelyek miatt sokan „szörnyeteget” látnak a „tisztá és becsületes arcú, békés és törvényszerű egyesületben”, azzal utasítva vissza, hogy annak célja csupán a széttagolt csoportérdekek a köz javát szolgáló egyesítse „mi ellen [...] senkinek sem lehet kifogása, ki a haza boldogulását kívánja”.³⁰ Tagjaitól az egyesület nem kér többet, mint azt, ami minden hazafitól elvárható, hiszen „homloká-

²⁷ „A vidéki bizottságok [...] kötelesek a vidék egyesületi állapotját mindig világgossággban tartani: [...] Fő kötelességük pedig az egyesület terjesztésiben nem a holt betűkkel iv köztetetésére szoritkozni, hanem minél gyakrabban alkalmat adni a tagoknak, hogy nyilvános gyülekezetekben egybegyűljenek, s azokban az egyesület jótékony hazafíúi szándoka iránti részvét, és fogékony-ság az élőszó erejével terjesztessék. Kötelességük ezen gyülekezetekben [...] ébren tartani a lelkesedést, tudatni minden sikert, minden terjedést, az illy gyűlések nyilvánossága által [...] ellenőrizni a lekötött becsületszó megtartását; megnevezgetni a résztvétől vonakodókat, megdicsérni a buzgolkodókat [...]”
Az országos védegyesület alapszabályai..., 45–46, kiemelés tőlem – S. L. A.

²⁸ Vö. *Nemzeti Ujság*, 1844. dec. 28., 419; dec. 7., 382.

²⁹ *Pesti Hírlap*, 1844. nov. 17., 792.

³⁰ TÓTH L. 1844, 828.

ra nincs egyéb írva, mint: »hazámat jobban szeretem, mint a' külföldet, a' nélkül azonban, hogy a' külföldet is gyűlölném [...]«³¹

Ez utóbbi kitétel már csak azért is fontos volt, mivel a mozgalom célkitűzéseivel, azok gazdasági észszerűtlenségén túl a Védegylet kritikussai szerint a valódi probléma éppen az volt, hogy azok nem is a „szoros értelemben vett külföld” ellen irányultak: „A védegylet tetteleg kizár minden örökös tartományokat Magyarhon és a kapcsolt részeken kívül.”³² Ami azon túl, hogy a fennálló erőviszonyok miatt gazdaságpolitikai tekintetben értelmetlen próbálkozás,³³ azért sem támogatható, mivel az „anyagi érdek-egység” megbontásával a birodalom minden egyéb tekintetben széttagolt népeit az uralkodó azonossága (a fejedelemség) mellett egymással összefűző egyetlen köteléket tépi el. Vagyis discordiát idéz elő, ezzel pedig az állam stabilitását veszélyezteti.

Nem véletlen, hogy Kossuth Pest megye közgyűlésén a *Budapesti Híradó*-ban (október 30-án) közzétett nyílt levelének³⁴ gondolatmenetét elismételve igyekezett eloszlatni azok aggodalmait, „kik ezen egylet' eszméjében az örökös tartományoktól még szorosabb elkülönzésre való törekvést rejteni képzelnek”. Ezzel ellentétben éppen azt állította, „hogy honunk ipar' tekintetében az örökös tartományokhoz egyenlőállásra vergődvén, megszűnendik közöttök az eddig uralkodott féltékenység, mi csak szorosabb

³¹ Uo., 819.

³² *Nemzeti Ujság*, 1844. dec. 28., 421. A szöveg szerzője csaknem ugyanilyen veszélyesnek ítélte az egylet külfölddel szemben mutatott harciasságát is. Érvelése szerint az, hogy mintegy hadüzenetet intézve Európához „dobra ütjük szándékunkat [...] ugyan becstelenségünkre nem válik, de kárunkra igen”, hiszen „elszigetelési szándékunkról” értesülve az érdekelt országok minden bizonynyal ellenlépéseket tesznek majd.

³³ Baranya megyegyűlésén így érvelt követi beszámolójában ifj. Mailáth György: „[P]olitikai helyzetünknel fogva csak kézenfogva az austriai tartományokkal emelhetjük iparunkat és kereskedésünket sikeresen, hagyjunk tehát föl minden erőtlen ellenségeskedéssel Ausztria ellen, intézzük inkább barátságosan el vele viszonyainkat”. *Nemzeti Ujság*, 1844. dec. 21., 412–413.

³⁴ Erről lásd KOSÁRY 1942, 498–499.

egyesülésre vezethet, annyival inkább, mivel rendszerint az anyagi tekintetbeni egyesülést a' szellemi is szokta követni".³⁵

Petőfi költeményének az uralkodói áldásra apelláló zárata tökéletesen illeszkedik a Védegylet körüli vitáknak ehhez a stádiumához. Fekete Sándor a királyra utaló „jó atyánk” megnevezés elé helyezett „valóban” módosítószó miatt a strófában rejtett gúnyt gyanító Pándi Pállal vitatkozva, azt mint az egykorú „közhangulatba teljesen beleillő”, s legfeljebb a megfogalmazás ötlettelensége miatt kárhózzatható „politikai nyilatkozat”-ot értékelte.³⁶ Ennél azonban valószínűleg egy kicsit többről van szó. Az uralkodóra mint „jó atyára” hivatkozás ugyanis egyáltalán nem volt része a védegyleti agitációnak, ellenben igen gyakran éltek vele a mozgalom ellenzői. Így többször előkerült az egyesület támogatásának kérdését tárgyaló, a vers születésének idejében zajló megyegyűléseken, mégpedig olyan retorikai eszközként alkalmazva, amely összefoglalta és erős érzelmi töltettel látta el a mozgalommal szembeni vádakát. Az uralkodót sokgyermekes családfőként, mint „annyi népek s országok atyjá”-t³⁷ ábrázoló konvencionális képből kibontott gondolatmenet ebben az esetben elsősorban arra szolgált, hogy a vámügyi kérdés tárgyalását a következő országgyűlésre halasztó, az ellenzék által sérelmezett királyi leiratot a szülői szeretet és gondoskodás megnyilvánulásaként mutassa be. Eszerint a szövegben, amelynél „fejedelmi nyilatkozat” nem is lehetne „szelidebb, atyaiabb s kérlelőbb hangulatú”, az uralkodó egyértelműen kinyilvánította, hogy az ország gazdasági helyzetének problémáját „rég atyai szíven hordja, hogy az fölséges gondjanak fő tárgya”, s hogy – a Védegylet céljaival is egybehangzóan – „érdekeinket az austriaknak [sic] nem subordinalni, hanem velük

³⁵ *Pesti Hirlap*, 1844. nov. 17., 792.

³⁶ Vö. FEKETE S. 1958, 57–60. Fekete Sándorhoz hasonlóan a hagyományos magyar lojalitás korabeli közhangulatot is kifejező megnyilvánulásaként értékelte Petőfi versének utolsó strófáját a szöveg több korábbi értelmezője. Vö. SZIGETVÁRI 1901, 624; FERENCZI 1909, 28; MARÓT 1913, 14–15; HORVÁTH J. 2008, 128.

³⁷ *Nemzeti Ujság*, 1844. dec. 28., 421.

coordinálni szándéka”.³⁸ Ám felelős családfőként minden gyermeke, így a „többi örökös tartományai iránt is igazságos kíván lenni”,³⁹ ezért egyikük szeszélyének engedve nem hozhat elhamarkodott döntést; avagy – tette fel a kérdést a Tolna megye decemberi közgyűléséről szóló beszámoló szerzője – „annyi bonyolodott igények örje, eligazítója [...] egy pozsonyi kívánatra hevenyészhet-e? Vagy nemzeti dolgok megérésének ideje csak az, mint a tőké?”⁴⁰ A döntés elnapolását éppen a sajátos magyar igények figyelembevételre indokolja, hiszen az uralkodó „az ügyet reánk nézve csak constitutionalis szempontból akarja elintéztetnek”. A bölcs és jóindulatú szülő iránymutatásának makacs megátalkodottsággal ellenszegülő gyermek pozíciójába állított Védegylet, amely „a legfontosabb ügyet a constitutionalis ösvényről leterelni, s nem praeter- hanem anticonstitutionalis úton barangolva s daczolva” (vagyis a törvényes útról letérve) akarja keresztülvinni, nemcsak a család (birodalom) békéjét dúlja fel, hanem önnön érdeke ellen cselekszik. Visszaélve atyja türelmével, annak jogos haragját felidézve egyfelől közvetlen céljának elvételét kockáztatja: „S ha a fejedelem (mit felőle egyébkint föltenni vakmerőség) dacznak daczot szegezne ellenébe, s minden hatalmában álló eszközöket használná az egylet céljának meghiusítására; nem menne minden enthusiasmus s erőlködés párába?” Másfelől az egész nemzet a birodalmi családon belüli jogait játszhatja el: „Nem sietteték így bizonyos urak constitutionkat végfeloszláshoz?”⁴¹

Annak lehetősége, hogy az uralkodóra „valóban” jó atyaként utaló sor, mint Pándi Pál vélte, Petőfi versének egyetlen rejtett értelmű része, s a lojálisnak tűnő nyilatkozat mögött valójában a költő későbbi királyellenes állásfoglalásaival harmonizáló ironizáló/gúnyos intenció rejlik,⁴² ugyan nem zárható ki teljes bizonyossággal, ám a konvencionális frázis szövegbe való beemelésé-

³⁸ Uo.

³⁹ *Nemzeti Ujság*, 1844. dec. 14., 395.

⁴⁰ *Nemzeti Ujság*, 1844. dec. 28., 421.

⁴¹ Uo.

⁴² PÁNDI 1960, 419.

sének gesztusa az 1844-es viták közegeiben ennél egyértelműbb jelentéssel és funkcióval bírhatott. Innen szemlélve az nem más, mint az ellenfél fontos retorikai fegyverének elbirtoklása, a benne rejlő érzelmi effektusnak és a belőle kibomló argumentációnak a védegyleti agitáció szolgálatába való állítása. Annak egyértelmű kinyilvánítása, hogy az 1843/1844-es országgyűlésen a vámügyi kérdés rendezésének igényét – az 1790/X. tc.-re hivatkozva⁴³ – kifejezetten közjogi problémaként felvető ellenzék törekvéseit „socialis téren” folytató mozgalom továbbra is a törvényes kereteken belül kíván maradni. Mivel az uralkodói szentesítés e közjogi kérdés egyetlen kedvező (törvényes eszközökkel és békés úton elérhető) megoldását jelentette, az ebbe vetett bizalom hangoztatása kétségtől kívül hasznos agitációs eszköznek tűnhetett az egyesület céljai és eszközei miatt aggodalmaskodó bizonytalanok megnyerésére, és a támogatói kör kiszélesítésére. Azt, hogy erre a november 7-i királyi leiratot követően is szükség lehetett, Kossuth a pesti megyegyűlésen való felszólalásának már említett esete is igazolja. Az elsősorban a kételyek eloszlatását célzó szónoklat igen sikeresnek bizonyult, a teremben „[n]em volt senki [...] ki az eszmét általában ellenezte volna”, egy szónok pedig „bevállván beszéde’ elején az előtti hibás véleményét az egyletről, ’s előadva az okokat, mik őt annak pártolásától eddig visszatartóztatták – kijelenté, hogy most K. L. tbíró által teljesen felvilágosítván, azt ezután tetteleg pártolandja”. Kossuth indítványának elfogadásával kapcsolatban mindössze egyetlen kiegészítés hangzott el: „egy

⁴³ A gazdasági ügyeket az 1790–1791/X. tc. alapján az országgyűlés illetékességi körébe tartozónak, s ezért azok rendeleti úton való szabályozását törvénytelennek tekintő közjogi érvelés jelentőségéről lásd például KosáRY 1942, 454–455, 461, 467–468, 474. Így, vagyis az ország függetlenségének és jogainak megsértéseként értelmezte 1844. november 9-i felszólalásában Klauzál Gábor, s indítványozta, hogy „határozatban fejeztessék ki a kereskedésünket bilincselő vámviszonyok igazságtalansága s törvénytelenége”. (Vö. Kovács F. 1893–1894, 6:403–405.) Az alsótábla 1844. július 11-i ülésén felolvasott, a kereskedelmi választmány által javasolt ezt tükröző törvénycikkeket lásd Kovács F. 1893–1894, 5:105–106.

szónok által csupán azon kívánság terjesztett elő, hogy feliratban kéressék meg ő felsége a' védegyelet' pártolására.⁴⁴

A bizonytalanok megnyerése mellett a záró strófának egy további, az agitáció tekintetében szintén nem mellékes funkció is tulajdonítható. A versszak egyfajta szillogizmusként (vagy enthüzmeként) is olvasható, amelynek két premisszájából – a király a hon atyja, a király jó atya – szükségszerű konklúzióként következik az uralkodói jóváhagyás prognosztizálása. Ez pedig egyet jelent a hazai piac védelmét s ezáltal az ipar fejlődését szolgáló vámszabályok törvénybe iktatásával, vagyis a mozgalom céljainak elérésével. A strófa ebben az értelemben nem (vagy nem csupán) az alattvalói hódolat konvencionális kifejezésére, hanem – ahogy az egy agitációs verstől elvárható – legalább ennyire a megszólított közösség lelkesítésére is szolgál, hiszen a vers logikus zárlataként felmutatja az első strófákban ünnepeelt összefogás és a hazafiúi kötelesség teljesítésének értelmét, a győzelem bizonyosságát.

Bárhogyan vélekedett is Petőfi a Védegyeletről, a szöveg pillanatnyi vitaszituációhoz alkalmazása, az ennek megfelelő érvelés következetes végigvitele az agitációs cél és a retorikai feladat komolyan vételéről árulkodik. Ilyen értelemben pedig a költői műként igazán sikerültnek, invenciózusnak, maradandó értékűnek valóban nem mondható *Védegyeleti dal* a maga efemer funkcióját kétségkívül betöltő, vagyis jó propagandavers.

Petőfi agitációs dalában ugyan mindvégig a mozgalom békes voltát és céljainak törvényességét hangsúlyozta, a költemény egyik strófája mégis alkalmas lehetett arra, hogy – ha nem is az 1845-ös versek nyíltságával – a Védegyelet harciasabb oldalát is felidézze a korabeli olvasók számára. Az ötödik versszak esküparafrázisa⁴⁵ ugyan tartózkodik a fogadalom konkrét tárgyainak

⁴⁴ *Pesti Hirlap*, 1844. nov. 17., 792.

⁴⁵ A szöveg agitációs céljának megfelelően Petőfi versének esküparafrázisát igen kategorikusan fogalmazta meg: „Elfogadjuk, bármi durva, / Amit a hon méhe szül; / Bármi lágy és bármi pompás, / Semmit, semmit e kívül!” A védegyeleti tagok fogadalma alapvetően csupán arra vonatkozott, hogy 1850. október 1-ig

– a hazai gyártású cikkek, illetve az ezek kizárólagos fogyasztásában megnyilvánuló hazafiúi cselekedet, vagyis a vásárlás – megnevezésétől, s helyett csupán mindannak „elfogadásáról” beszél, amit a „hon méhe szül”, az abban szereplő három mellék-név mégis pontosan azonosít egy termékcsoportot. A „lágý” és „pompás” minőségekkel meghatározott idegen, és a vele szembe-állított „durva” hazai egyértelműen a ›honi‹ kelméket, illetve az ezekből készült ruhákat írja körül. Az allúzió jelentőségét az adja, hogy a Védegyelet legfontosabb deklarált céljainak egyike valóban a hazai textiliparnak a fogyasztás irányításával megvalósítandó piaci támogatása volt,⁴⁶ ezért a külföldi gyártmányokról való lemondás, s ezek helyett az olykor gyengébb minőségű honi készítmények viselése az ország felvirágoztatásáért hozott áldozat megnyilvánulásaként értelmeződött, s mint az igazi hazafit és honleányt azonosító jel komoly szimbolikus jelentőségre tett szert.⁴⁷ Nem meglepő, hogy a szegényes külsejű, a hon üdvéért

azokból az iparcikkekből, amelyekből lakóhelyükön „belföldi kapható, tudva külföldit” nem vesznek. A *Védegyeleti dalban* elhangzóhoz hasonlóan szigorú esküt a magukat erre kötelezők az aláírási ívek „különös kikötések” rovatában tehettek, nevük mellé a „semmi külföldi ipar műczikket nem veszen” szavakat írva. (Vö. *Az országos védegyesület alapszabályai...*, 4–5.)

⁴⁶ Ennek gazdaságtörténeti elemzését lásd KOMLÓS 1981.

⁴⁷ A honi kelmék viselését a honleányi és hazafiúi erények megnyilvánulásaként dicsérő szövegek tömegével idézhetők az 1840-es évek közepének sajtójából. Arra, hogy a ruha anyaga mint a haza iránti elkötelezettség kifejezője mekkora jelentőséggel bírt ezekben az években, szemléletes példával szolgál a *Honderű Társaséleti Szemléjének* egy 1845 elején közölt szövege. A haszaszeretet túlzásait kárhóztató írás apropójául két, a szerző állítása szerint a közelmúltban a pesti Váci utcán történt szegyenletes eset szolgált. Az egyik történet szerint jól öltözött fiatalemberek csoportja inzultált egy hazafelé igyekvő nevelőnőt: »Ejnye be cizfra szoknya« szólal meg egyikök; »pedig fogadom, nem is védegyeleti« mond a másik; »jere pökjük le« szolt ismét amaz, s a szó azonnal teté is lón.» A másik történetben két kísérő nélküli úrhölgyet ért hasonló atrocitás: »A váczutczában néhány fiatal ember kerül köréjök, trágár beszédeket forgatva piszkos ajkaikon, a nőket gyorsabb sietésre kényszerítöket. Idő telt, míg ezek a szemtelen kísérettől menekültek, s íme honn a főnebb említett módon beundokítva találák felruháikat, mellyek ama betyárok' szemeit híhetőleg azért sérték, mert nem kék kartonbul készülvén, *nem védegyeletinek* tarták.” *Honderű*, 1845. febr. 18., 139.

durva anyagú vagy foltozott ruhát hordó honfi és honleány alakjával minduntalan találkozni az egykorú vitairatokban, agitációs beszédekben. Egyetlen példát említve, Beöthy Ödön 1844. december 15-én ezt használta nagyváradi hallgatóságának lelkesítésére:

[T]örvényt nem alkothatott a' nemzet gyáripara virágoztatása végett, ti töletek, honleányok várjuk azt, hogy a' mit a' nemzet törvénye nem alkothatott, ti tettegesítsétek azt önbüszkeségre lett ébredéstökkel. Örökös panasz, hogy pénzünk nincs, hogy szegények vagyunk, és mégis, ha megérkeznek a' bécsi 's más pipere- 's csipkekereskedők tömött ládái egy-két nap mulva üresen konganak Buda felé a' fóti szekereken. Im itt a' szép ürügy! Ne vegyetek magatokra öltönyt, ha az nem honi kelme, hiszen ugy sincs pénzünk! és kétszeresen nyerünk; a' honpártolás színe alatt büszkén járhatunk durva szövet- 's foltos ruhákban, pénzünk is megmarad 's a' hon gyáripara is felvirágzik.⁴⁸

A publicisztikai és szónoki szövegek mellett 1844–1845 folyamán a mozgalmat támogató költői művekben is többször találkozni a témával. A *Védegyeleti dalt* megelőzve, a *Pesti Divatlapban* 1844 novemberének első felében közölt *Állatmutatvány* című satirikus rajzának lelkesítő zárósoraiban már Berecz Károly is élt vele:

Igyunk magyar bort, és szívjunk magyar
Szivart, habár még most kissé fanyar, –
S legyen ruhánknak szőre bár kemény,
Megfinomítja azt, ez öntudat:
Ha durva is még – ámde *nemzeti!*
S egy szebb jövődő itt a pályacél.⁴⁹

De ennek variációjával buzdított kitartásra 1845 januárjában Bajza József *Ébresztője* is:

⁴⁸ *Életképek*, 1844. dec. 28., 848–849, 849.

⁴⁹ BEREZ 1844, 83.

S függjön rajtad daróc bár,
S szembántó színzavar,
Becsés, mikor hazáért
Égő szivet takar.

A hon jólétéért a saját kényelmükről és fényűzés iránti vágyukról lemondó polgárok Petőfi versének ötödik strófájában elhangzó fogadalma, ahogy minden más ehhez hasonló, a magyar ipar felvirágoztatása érdekében a hazafiakat és honleányokat gyengébb minőségű honi kelmékből készült öltözékük büszke viselésére buzdító szöveg is, a kortárs publikum számára egy, a *Védegyleti dalban* hangoztatott békés célokon jóval túlmutató értelemmel is bírhatott. Felidézhete ugyanis azt az amerikai függetlenségi háború előtörténetéhez kapcsolódó anekdotát, amelyet a hazai ipar ügyével összefüggésben először a *Pesti Hírlap* 1841. május 5-i, *Műipar* című vezércikke adott elő:

Éjszakamerika még mint gyarmat a' szabadulási küzdés előtt biztosul küldé Angliába az öreg *Franklint*. Több óráig tartó vallatást kellett az alsóház korlátai előtt kiállania. Végül azt kérdezik tőle: van e valami különbség az amerikaiak lelkületében, a' minő volt ezelőtt 's a' minő most? És a' tisztos öreg, kiről a' sírvers mondja: hogy „az eget villámától, a' zsrnokot sceptrumától fosztá meg” – válaszolt: „Igen, uraim, ezelőtt dicsőségünknek tartottuk, műipari szükségünket angol készítményekkel fedezni; most dicsőségünknek tartjuk, rongyosan jární, míg uj ruhára valót magunk készítünk.” – És mintegy lábdobbantásra támadtak elő a' gyárvárosok; mi bámuljuk a csudát, de nincs erőnk utánozni a' hazafitettet, melly azt létre hozá.⁵⁰

Az ipar ügyében itthon tapasztalható részvétlenséget ostorozó vezércikkbe foglalt exemplumot Kossuth ekkor még a példa nagyszerűségét ugyan elismerő, ám annak magyarországi kö-

⁵⁰ HARASZTHY 1841, 293.

vetetősége tekintetében kétkedő „szerkesztői észrevételekkel” kommentálta, a következő év elején azonban már maga idézte fel azt, mégpedig úgy, hogy két ponton is jelentősen megváltoztatta a történet hangsúlyait. Az *Iparegyesületről* szóló vezércikk egyértelművé tette, hogy az amerikaiak ellenállását kiváltó helyzet a gyarmatok gazdasági fejlődését tudatosan ellehetetlenítő angol politika eredményeként állt elő:

Kezdeni kell, hogy véghez érjünk. Eszembe jut itt egy kis történet a' híres Franklin életéből. [...] Éjszakamerika gyarmat vala, melly az anyaországot ellátta nyers termékekkel, 's ezért kényyszerítve volt minden kéz- és gyárműveket Angliából vásárolni; hiszen az angol parlamentben [...] nyíltan kimondatott, miképen Éjszakamerikának nem kell megengedni, hogy otthon csak egyetlen egy patkó szöget is készíthessen.

A honi ipar érdekében felszólaló Kossuth által sugalmazott, az amerikai gazdaság megerősödését önnön gyarapodása érdekében akadályozó angol törvényhozás eljárása és a magyarországi viszonyok között fennálló analógiát az egykorú olvasók számára csak elmélyíthette, hogy Fényes Elek ugyancsak 1842-ben megjelent statisztikai művéből részletesen megismerhették annak a birodalmi vámpolitikának a történetét, amelyet a szerző a honi műipar elmaradottságának legfontosabb okaként tárgyalt.⁵¹ Fényes nyomokban már III. Károly uralkodásától kezdve érzékelhető tendenciaként mutatta be a bécsi kormányzat gazdaságpolitikai törekvését, amelynek célja

a' német örökös tartományokat gyári státusokká emelni, Magyarországot pedig részeivel egyedül a' nyers termesztésre szorítani, azonkívül a' harminczadot ugy igazgatani, hogy a' német tartományok a' magyar természetmények árának uraivá legyenek, 's azok szállításának mennyisége a' német tartományi földmivelők

⁵¹ FÉNYES 1842–1843, 1:229–271.

javára mérsékelte, 's így magyarország a' német tartományok gazdagságának 's jólétének forrásává, szóval, miként magát később II. József kifejezé gyarmati állásba 's viszonyokba tétessék.⁵²

Az 1843/1844-es országgyűlés vámügyi vitáiban felszólaló ellenzéki követek az ország helyzetét jellemezve pedig szinte már közhelyként utaltak annak gyarmati státuszára.⁵³

Kossuth vezércikkében nem csupán az amerikai gyarmatok „nyersterményezői” stádiumban való megrekedését kikényszerítő okot jelölte meg teljes egyértelműséggel az elnyomó brit gazdaságpolitikában, hanem az 1841-es verzióhoz képest jóval fenyegetőbbé tette az anekdota csattanóját is. Az ő változatában az ellenállás végső eredménye már nem pusztán az ipar fellendülése és a gyárvárosok születése, hanem a szabadság elnyerése, az ország függetlenségének kivívása: „Mire helyezik az amerikaiak büszkeségöket? – És Franklin felelt: abba, hogy ócska ruháikat mindaddig hordják, míg magok képesek lesznek magoknak újakat készíteni. – Amerika e' feleletet megértette, és szabaddá lön.”⁵⁴

A védeyleti agitációban a következő évek folyamán gyakran felbukkanó szegényes viseletű honleány és hazafi figurája a későbbiekben ugyan soha nem kapcsolódott össze ilyen egyértelműen a politikai függetlenség kivívásának esélyével,⁵⁵ használata azonban – különösen történeti példázat keretében foglalva – mindig tartalmazta ezt az értelmezési lehetőséget is. Jó példája ennek az exemplum Madách Imre 1844 novemberében megjelent vitacikkében olvasható változata:

⁵² Uo., 1:230–231, kiemelés tőlem – S. L. A.

⁵³ Vö. például Kovács F. 1893–1894, 6:172, 266–267, 404.

⁵⁴ Kossuth 1842a, 77. A hónap végén, saját vezércikkére visszautalva, Kossuth már sürgetőleg jegyezte meg, hogy „egy kissé követve szeretnők látni hazánkban, mit Franclintól [sic!] említettünk”. Kossuth 1842b, 137.

⁵⁵ A *Jelenkor* beszámolója szerint Pest megye 1844. novemberi közgyűlésén maga Kossuth is csupán azért idézte fel az anekdotát, hogy hallgatósága emlékezetébe idézze, hogy „nem szégyenlett egykor Franklin durva darócza öltözve közhelyeken megjelenni, 's mint lön ez által honának nemzetének jóltevője”. *Jelenkor*, 1844. nov. 28., 570.

Előttünk már nincs töretlen út, csak a' történetekbe kell tekintelnünk, hogy lássunk füstölgő oltárokat, melyekre ifju, vén, gyermek, nő lelkesedve hordták a' külföldi árukat, 's honi darócban keblük fendobogott, mert tudták, a' felszálló füst édes a' népek istenének, mert benne egy ujra felviruló hon' születése írva.⁵⁶

Madách ugyan nem nevezte meg a hivatkozott történelmi példát, ám az annak követése esetén kilátásba helyezett eredmény, az „ujra felviruló hon' születése”, éppen a megfogalmazás nem egyértelmű volta miatt olvasói számára legalább annyira értelmezhető lehetett a gazdasági prosperitás Védegylet által szorgalmazott elérésének, mint a politikai önrendelkezés visszanyerésének jelentésében. A hon érdekében a külföldi luxusról lemondó polgárok esküje Petőfi dalának olvasóiban is felidézhetette a függetlenségét kivívó Amerika példáját, s így számukra jóval inkább ez, semmint az uralkodóhoz szóló s inkább csak a költő későbbi műveinek tükrében kétértelműnek látszó záróstrófa tűnhetett a békés hangvétellű költemény egyetlen (potenciálisan) provokatív részének.

⁵⁶ MADÁCH 1844, 787.

ANYAGI MENNYORSZÁG, MAGYAR ÉDEN

BAJZA JÓZSEF: *ÉBRESZTŐ*

Az 1840-es évek közepén kibontakozó országos védeyleti mozgalom „rendkívüli erejét” semmi sem jellemzi jobban, „mint az, hogy e közgazdasági témáról kiváló költők egymás után írtak verseket” – vélekedett az 1923 áprilisában két változatban is közölt *Kossuth Lajos korának iparvédelmi mozgalmi* című írásában Lengyel Géza.¹ A cikkben az állítás bizonyítékeként említett három lírikus, Petőfi, Garay és Bajza közül azonban az utolsóként megnevezett volt az egyetlen, „aki védeyleti verset tudott írni úgy, hogy patetikus, lendületes maradt, sőt helyenként költői, mindenesetre sikerült költői képekkel teljes”.² Mivel az *Ébresztő* a honi ipar pártolására buzdító egykorú költeményekkel ellentétben nem csupán túlélte az általa propagált mozgalmat, hanem még a következő évszázad elején is kifejezetten népszerű műnek számított, a cikk írója biztos lehetett abban, hogy olvasói közül a verset „mindenki ismeri, mindenki vagy szavalta már, vagy hallotta szavalni”. Bajza költeménye nemcsak a 19. század második felében igen kedvelté váló hazafias antológiák lapjain és ünnepi műsorok programjában bukkant fel sűrűn, hanem bekerült az iskolai oktatásba is;³ a 20. század elejére már kétszer is megzenésí-

¹ LENGYEL 1923b, 79.

² LENGYEL 1923a, 6.

³ A vers mellett, hogy memoriterként szerepelt a tananyagban, a 19. század végétől elemző feladatok témájaként is gyakran előkerült a középfokú oktatásban. Az 1891–1892-es tanévben például a nagyikikindai gimnázium negyedik osztályának tételéi között bukkant fel („Mire tanít és buzdít Bajza »Ébresztője«?”), a következő tanévben pedig a hatodik osztályában volt írásbeli dolgozat tárgya „Vörösmarty Szózatának és Bajza Ébresztőjének párhuzamos magyará-

tett⁴ költemény szállóigévé vált kezdősorait pedig számos szöveg idézte hol komolyan, hol humorisztikus célzattal.⁵ Ennek az agitációs versek esetében szokatlan időtállóságnak a magyarázata Lengyel Géza szerint mindenekelőtt abban keresendő, hogy a mű »közgazdasági« témája a »[l]endületes strófák s szép képek közt egészen el van rejtve»,⁶ olyannyira, hogy az, »aki keletkezésének történetébe nincs beavatva, a Védegyletre nem is gondol». ⁷ Noha a szövegből valóban hiányzik az egyesület megnevezése, annak gazdasági protekcionista indíttatását pedig csupán néhány, a kontextus ismeretének hiányában nem feltétlenül világos utalás sejteti, ez korántsem jelenti azt, hogy frazeológiája, gondolatmenete vagy a benne megjelölt célok meghatározása tekintetében a vers kirítt volna egykorú környezetéből. Ellenkezőleg, megjelenésekor az *Ébresztő* tökéletesen illeszkedett a védegyleti agitáció aktuális stádiumához; nemcsak felhasználta annak szinte teljes retorikai eszköztárát, hanem – első pillantásra talán meglepő módon – nem kis részben éppen ennek, vagyis a szöveg lehető legszorosabb értelemben vett aktualitásának köszönhetette időtállóságát, egy évszázadon keresztül töretlen népszerűségét is.

Amikor Bajza költeménye 1845 januárjának végén napvilágot látott az *Életképek*ben,⁸ a korabeli közönség már több, a Védegylet ügyéhez kapcsolódó szépirodalmi művel találkozhatott a divatla-

zata”. (Vö. KRCSMÉRY 1892, 36; KRCSMÉRY 1893, 43.) A hasonló kiadványokban a következő évtizedekben is gyakran találkozni Bajza költeményével, mint írásbeli dolgozatok témájával. Csak néhány példa: Zomborban „Bajza »Ébresztő«-jének szerkezete és külalakja” volt elemzési feladat tárgya, Versecen „Vörösmarty »Az úri hölgyhöz« és Bajza »Ébresztő«-jének eszmei kapcsolatát”-ról kellett értekezniük a diákoknak, az esztergomi főreáliskola tanulói pedig azon a kérdésen törhették a fejüket, hogy „Mily elhatározásokat kelt bennem Bajza »Ébresztő«-je?”. BODNÁR 1900, 44; VÁRHELYI 1904, 77; BARTAL 1935, 38.

⁴ Az *Ébresztő* megzenésítésével 1882-ben Erkel Ferenc fia, Erkel Gyula elnyerte a debreceni országos dal- és zeneünnepély 20 arany értékű versenydíját. 1903-ban a *Zenelap* egy újabb megzenésítésről adott hírt. (*Zenelap*, 1903. dec. 5., 11.)

⁵ Lásd TÓTH B. 1895, 205–206.

⁶ LENGYEL 1923b, 79.

⁷ LENGYEL 1923a, 6.

⁸ BAJZA 1845b.

pok oldalain. A verses formájú szövegek közül ide sorolhatók az országgyűlési ifjúság olvasóköreinek felhívására készült szatírák (Túri Sámuel: *Országgyűlési közvélemény*; Berecz Károly: *Államtu-tatvány*; Molnár György: *A' haza reményei*),⁹ vagy fél tucat epig-ramma,¹⁰ Petőfi a mozgalmat támogató arisztokrata hölgyeket ün-neplő *Batthyányi és Károlyi grófnék* című költeménye és *Védegyleti dala*,¹¹ *A magyar leány dala* Garay Jánostól,¹² valamint Sujánszky Antalnak az 1845-ös évre szóló köszöntője.¹³ Ezekről a műfaji tek-intetben elég változatos, a honi ipar védelmének kérdését pedig esetenként csak közvetett módon (például a külföldieskedés vagy az abszentizmus gúnyolása által) érintő vagy azzal melléktéma-ként, olykor csupán egy-egy rövid utalás erejéig foglalkozó mű-vektől azonban az *Ébresztő* több tekintetben is különbözött. A dif-ferenciák közül a leginkább szembeötlő a szöveg hangvételének, illetve ehhez illeszkedő műfaji mintájának a korábbi ›védegyleti‹ költeményekétől homlokegyenest eltérő megválasztása. Az egye-sület céljait népszerűsíteni igyekvő verses szövegek szerzői közül Bajza volt ugyanis az első, aki a hadi mozgósítás hagyományos zsánerét, a csatadalt¹⁴ használta fel arra, hogy a magyar közön-séget egy alapvetően békés tevékenységre, a honi árucikkek fo-gyaszására buzdítsa:

⁹ Vö. *Életképek*, 1844. okt. 30., 573–577; BEREZK 1844; *Életképek*, 1845. jan. 18., 80–81. Az egyes szövegekről részletesebben lásd *A védegyleti eszme az 1840-es évek költészetében* című antológia jegyzeteit: S. LACZKÓ 2023.

¹⁰ FEKETE J. 1844; HAMAR 1844; BULYOVSKY 1844; PAJOR 1844; Új 1844.

¹¹ Vö. PETŐFI 1844a; PETŐFI 1844b.

¹² GARAY J. 1845a.

¹³ SUJÁNSZKY 1845.

¹⁴ 1849-ben a versnek napvilágot látott egy valóban csatadalnak szánt részleges átírata. A *Közlöny* a szabolcsi állapotokról szóló egyik tudósításának végén a beszámoló, „Egy reform. pap” szignójú szerzője, az *Ébresztő* szó szerint idézett keretversszakai, illetve kilencedik („Járj egyesült erővel [...]”) és tizenegyedik („Mutasd meg a világnak [...]”) strófái közé a második szakasz következő átköltését illesztette: „Ellenséges hadakkal / Rakták meg e' hazát, / Nem birnád-e leölni / A' sok gazt és kutyát?” *Közlöny*, 1849. jan. 31., 53.

Ébredj nagy álmaidból,
Ébredj, Árpád fia!
Fölkelt a nap: hazádnak
Föl kell virúlnia!

Ellenséges hadakkal
Vittál ezer csatát.
Szívvéreden ezerszer
Váltád meg a hazát:

A felviradt kor ismét
Igényli szívedet:
Vért nem kér, csak hazáért
Égő szerelmedet.

Az expozíció és utolsó versszak műfaji mintájának kiválasztása a védegyleti agitáció attitűdjének és nyelvének megváltozását jelzi. Az országos egyesület hivatalos megalapítása (1844. október 6.) és az *Ébresztő* megjelenése között eltelt hónapokban készült versek egyszerűen a honi termékek fogyasztására lelkesítették olvasóikat,¹⁵ a mozgalom békés jellegét hangsúlyozták (Petőfi *Védegyleti dala*),¹⁶ vagy óva intették a hazafiakat attól, hogy a ›belipar‹ védelmének ürügyén megzavarják az ország rendjét és nyugalmit (Sujánszky *Új évre írt darabja*),¹⁷ hódolattal adóztak az ügy támogatóinak (*Batthyányi és Károlyi grófnék*), vagy mint Garay *A magyar leány dalában*, szelíden érveltek a hazai cikkek vásárlásának

¹⁵ Jó példa erre Berecz Károly *Állatmutatványának* zárata: „Igyunk magyar bort, és szívjunk magyar / Szivart, habár még most kissé fanyar, – / S legyen ruhánknak szőre bár kemény, / Megfinomítja azt ez öntudat: / Ha durva is még – ámde *nemzeti!* / S egy szebb jövőndő itt a pályacél.” BERECS 1844, 83.

¹⁶ Erről lásd a kötet *Petőfi, a Védegylet és a király* című fejezetét.

¹⁷ Sujánszky verse ugyan mint hazafiúi kötelességre utal az ipar támogatására („Ha nincsen egy, ki hőn / Ne védné az ipart, / Mit annyi mostoha / Körülmény kötte tart.”), de csak azt követően, hogy figyelmeztet; a hasznos célokért való sikra szállás nem jelentheti a béke feldúlását: „Ha hasznos célra tör / Az edzett férfikar; / S hiú ábrándokért / Szent békét nem zavar.” SUJÁNSZKY 1845.

honleányi kötelesség volta mellett („A könyv, mely lelkem nemesíti, / Rosszabb-e, ha magyar? / S a honi kelme, melyet öltök, / Tán rútabbúl takar?”). Az 1844 utolsó hónapjaiban készült szövegek közül legfeljebb a külföldi divat majmolóin, az abszontistákon vagy a honi ipar ügyének támogatását annak nemzeti karakterrel ellentétes voltára hivatkozva elutasítókon élcelődő szatírákban és epigrammákban mutatkozott némi támadó él. 1845 tavaszán azonban rövid időn belül két, az *Ébresztő*höz hasonlóan a harci indulók hangütését használó költemény is napvilágot látott. Március közepén a *Pesti Divatlap* közölte a *Védegyleti szózat – a magyar hölgyekhez* című verset, amelynek a lapban Ninaként feltüntetett szerzője (valószínűleg Garay Franciska, Garay János testvére) Bajza művének expozíciójára emlékeztető hangvételben („Fel, fel, leányi e honnak, / Magasztos tette fel [...]”), az egri nők példáját felidézve sarkalta cselekvésre a honleányokat.¹⁸ Hasonlóan járt el Garay János is a következő hónap elején az *Életképek*ben közölt *Iparvédegyleti dalában*:

Föl, hazádnak védletére,
Honfiszív és honfíkar!
Még eddig meg tudta védni
Szép hazáját a' magyar!¹⁹

Az 1845-ös év elején készült agitációs versek harciassága minden bizonnyal nem független attól, hogy az országos fogyasztói mozgalom indulásának időszakában az annak sikerességével kapcsolatban fennálló kezdeti bizonytalanság²⁰ ekkorra már eloszlott. Azt, hogy a Védegylet ügye az alapítástól eltelt néhány hónap leforgása alatt valóban jelentős támogatottságra tett szert, a honi termékek vásárlásának mind divatosabbá válásáról vagy a farsangi időszak egyesületi báljainak népszerűségéről szóló beszá-

¹⁸ GARAY F.1845.

¹⁹ GARAY J. 1845a.

²⁰ Erről lásd a *Petőfi, a Védegylet és a király* című fejezetet.

molók éppen olyan meggyőzően igazolhatták a korabeli közönség számára, mint az országos szervezet taglétszámának növekedéséről és a vidéki fiálék folyamatos szaporodásáról szóló hírek.²¹ Ezért nem meglepő, hogy a *Pesti Divatlap* már 1845-ös első számában a Magyarországon valaha volt leglátogatottabb mozgalomként jellemezte a ›belipar‹ védelmét, amelynek általános pártolása nem pusztán a pillanatnyi lelkesedés szülte „divateszme”, hanem valódi, „vérré vált”²² közügy. Mindez nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy 1845 első hónapjaira érezhetően megváltozott a mozgalmat propagáló költemények jellege, s az olyan óvatosabb, békés tónusú agitációs versek után, mint Petőfinek az előző év végén közölt *Védegyleti dala*, már a publikumot a hadi mozgósítás jóval erőteljesebb és határozottabb hangján megszólító darabok is napvilágot láthattak.

Az agitációs retorika módosulását a zsáner megválasztásán túl egy további mozzanat, a hon(i ipar) védelmére felszólító parancs címzettjének megnevezése is jelzi Bajza költeményében. A szervezet alapításának dokumentumai, az alapszabály, illetve Batthyány Kázmér az Országos Védegylet elnökeként 1844. október 6-án tartott első beszéde *patrióta* alapon határozták meg a mozgalom célját és az annak elérése érdekében követendő stratégiát. Mivel az egyesület a fogyasztói magatartás irányítása által a *belföldi* termékek számára kívánt védelmet és piacot biztosítani az *idegenben gyártott* árucikkekkel szemben, a mozgalmat létre hívó gazdasági célkitűzés szempontjából a *honi* és *külföldi* oppozíciója értelemszerűen felülírt (vagy legalábbis felül kellett volna írjon) a társadalmon belül fennálló minden ellentétet. Ezt deklarálta az alapszabály második paragrafus, amelynek értelmében az egyesületnek „rang, és nem különbség [sic!] nélkül minden magyar és erdélyi országi, és a kapcsolt részekbéli”²³ egyenlő jogú tagja lehetett. A honi gyártású árucikkek (és ezáltal a hon) védelmét

²¹ Erről lásd a kötet *Petőfi, a Védegylet és a király*, illetve *A reklám helye* című fejezeteit.

²² *Pesti Divatlap*, 1845. jan. 1., 16.

²³ *Az országos védegyesület alapszabályai...*, 4.

szintén az ország összlakosságának közös ügyeként nevezte meg elnöki beszédében Batthyány Kázmér, az alapszabály szövegénél jóval egyértelműbben utalva arra, hogy a gazdasági célok azonossága a valódi társadalmi egység létrehozásának eszköze is lehet. A szónok szerint a mozgalom célja ugyanis nem más, mint a lakosság különböző csoportjait a köztük lévő „félékeny, boszus kaján vetélkedés” megszüntetésével „ugyan azon érdek utáni törekvésben” egyesíteni, és őket „ugyan azon hazának polgáraivá” tenni. Ez pedig nem csupán a rendi válaszfalak lebontását jelentette; az egyesület anyagi érdekeik azonossága által összekötve „a Magyar s a Szlávot, a németet s az Oláht”, felszámolhatja a „nemzetiségek, vallások közti különbségeket és surlódásokat” is.²⁴ Két hónappal később megjelent vitacikkében Tóth Lőrinc is abban jelölte meg a védegyeleti mozgalom legfontosabb törekvését, hogy „e széttépett ’s nyelv, vallás, polgári osztályok tekintetében annyi felekezetre oszlott [...] hazában olly közös eszmét ’s érdeket” hozzon létre, „mellyben mágnás és pór, magyar és illir, catholicus és unitarius egyesüljenek”.²⁵ Mint ahogy az *Életképek* Védegyeletet – annak hivatalos megalapítását némileg megelőzve – népszerűsítő cikke²⁶ is a hon *minden polgárát* szólította fel egységes cselekvésre:

Magyarok! a’ hon várja, hogy Hunnia minden polgára teljesítse kötelességét! – – Szegények vagyunk, hazafiak! olly szegények, hogy legnyomasztóbb szükségünk fedezésére nincs tehetségünk, nincs pénzerőnk. ’S napról napra mindinkább szegényedünk, mert ezer csatorna nyílik tőlünk a’ külföld sóvár pénztáraiba, mellyek szomjan nyeldesik hontestünknek életadó vérét: vagyonunkat, pénzünket; ’s midőn olly számosan vannak köztünk, kik a’ közhaza legszentebb követelésének, az adózásnak ellenségei: nincs, nem volt eddig egy sem, ki saját szükségei fedezése, fényvágya kielégítése végett a’ külföldnek nem adózott

²⁴ BATTHYÁNY 1847, 7–8.

²⁵ TÓTH L. 1844, 828.

²⁶ *Életképek*, 1844. okt. 2., 454–456.

volna... És út nyílik most előttünk, takarékoskodni minmagunk a' kedves hon számára.

Mivel a cikk szerzője a mozgalom sikerét kizárólag a teljes öszszefogás esetén látta biztosítottak, ezért annak támogatását, az ország *mind a tizenkétmillió lakosához* szólva,²⁷ mint a közös haza iránti hazafiúi és honleányi (vagyis patrióta) kötelesség teljesítésének minimumát határozta meg, amely csupán

abból áll, hogy a' mit honi termékül vagy készítményül megkap-hatunk ('s legyen bár az gyárhiány vagy kézműveink fejletlensé-ge miatt még kevésbé tökéletes), azért ne adjuk, ne vesztegessük, ne pazaroljuk a' külföldnek pénzünket. Nemcsak nem áldozat ez, de lehet-e a' szülő, a' tápláló, 's fentartó honnak ennél sze-rényebb, igénytelenebb kívánata, mely nem arra vágyik, hogy pénzünkkel adózzunk oltárára, hanem csak azt kéri egyedül,

²⁷ „Ne véljétek, *Magyarhon lelkes leányai!* ne vélje egy se közületek, hogy ő vál-lait az országos védegyelet gyámolításától visszavonhatja, tán azon gondolat-tal, melyet olly gyakran szokott különben a' hanyagság és részvétlenség el-mondani: hogy az ő egyes hozzájárulása vagy elmaradása sem előmozdít-ni, sem hátráltatni nem képes az ügyet. Illy szót, fájdalom! igen gyakran van alkalmunk hallani; pedig ha minden egyes így gondolkoznék, pusztán és gyámolítlanul állna a' legszentebb ügy. Hiszen ha ki Magyarhon lakosságát összeszámolni akarná, 's minden egyes embernél azon gondolattal állna to-vább: »hiszen ez csak egy«, és »vele vagy nélküle számom nem igen szaporod-ik vagy kevesbül«, – az illykép számolónak papírján végül is a' várt tizen-két millo helyett zerus állna, a' számolónak nem nagy vigasztalására ugyan, de tökéletesen megfelelőleg számolási módjának, mely szerint minden egyest mellőzhetőnek tekinte. És ha, nemeslelkű hölgyek! e' hon virágzását ohajtja kebletek, miért ne iparkodjatok azok sorába állani, kik, bármilly csekély le-gyen is egyes erejük, azt buzgóan csatolják a' nagygyá csak így emelhető köz-erőhöz? 'S mire mehet itt az összemunkálás, a' vállak egybevetése, rövid szá-molás megmutatja: ha az országos védegyesületre ötszáz ezer aláíró találko-zik, 's ha mindegyiknek egy évi költségét, mit edig külföldi árukért adott, csak 20 forintra tesszük is, évenként *tíz millio* forint vándorolt ez úton szegény ha-zánkból a' külföld számára, mely nagy összeg – egyesek összemunkálásának gyümölcse – a' honnak fog ezentúl javára háramlani... Azért mindenek felett lelkes pártolást az országos védegyesületnek mindenkitől, minden egyestől!” Uo., 454-455.

hogy a' vagyont, a' pénzt, mellyet ő nyújt nekünk, ne tékozzunk bővelkedő idegeneknek, hanem – kiadni akarván azt – őt inkább, mint az idegent, gyámolítsuk?

Noha Bajza *Ébresztőjének* első versszaka az előbbieken idézett szövegekhez hasonlóan a *hon* érdekében buzdít cselekvésre („hazádnak fel kell virulnia”), a strófa az imperatívusz címzettjét megnevező, később szállóigévé vált felütése mégis jelentős mértékben módosítja a megszólított csoport értelmezését. Mivel Magyarország lakosai közül egyedül a magyar nemzetiségűek tekinthetők a honfoglaló vezér leszármazottainak,²⁸ így az „Árpád fia” megszólítás lényegében kizárja a közös haza területén élő minden más nemzetiség képviselőit, jócskán leszűkítve ezzel a közösség a védegyleti mozgalom piacvédelmi funkciójával összhangban lévő, s ebből a gyakorlati szempontból egyedül észszerűnek tekinthető integratív/patrióta meghatározásának eredeti kereteit.

Az *Ébresztő* Árpád fiát buzdító felütése ugyan elmentmondani látszik a honi ipar támogatásáért indított fogyasztói mozgalom csupán néhány hónappal korábban deklarált törekvéseinek, ám tökéletesen harmonizált a védegyleti agitáció 1845 januári alaphangjával. A közösségnek és a közös célnek a vers expozíciója sejtette módosulása, vagyis a patrióta gazdaságvédelem nemzeti protekcionizmus felé tolódása az egyesület támogatására buzdító egykorú szövegek tanúsága szerint ekkorra már végbement. Mivel ez a Bajza-vers értelmezése tekintetében is alapvető jelentőségű folyamat az iparvédelmi mozgalom legfontosabb szimbólumai közé tartozó ruhaviselettel kapcsolatos egykorú elvárások változásán keresztül mutatható be a legszemléletesebben, érdemes kitérni a >védegyleti< divat 1844–1845-ös alakulástörténetére.²⁹

Az országos szervezet megalapítását követő első hetek új ruhadivatjában – az egyesület piacvédelmi céljával egybehangozón

²⁸ A kérdésről lásd például MAXWELL 2019, 23–25.

²⁹ A védegyleti mozgalom divatra gyakorolt hatásáról lásd LUKÁCS 2017, 81–97.

– még egyértelműen a belföldi textilipar termékei iránti kereslet élénkítésének szándéka volt meghatározó. A *Pesti Divatlap* október végén számolt be a „fényűzés ellen” alapított marosvásárhelyi nőegyletről, amely „a költségkímélés és a hazai szöveteknek kelendősegre emelése” céljából „az egyszerűség, de még is csinoság” kettős jelszavával jelölte ki az öltözködésben követendő elveket tagjai számára.³⁰ „[N]incs kívánatosabb fényűzés s külföldieskedés által annyira megrongált társasállapotunkra nézve, mint a legderekből magyar nők illy gyönyörű példája”, kommentálta a kezdeményezést a lap. A honi ipar támogatásának ökonómiai és morális szempontjai által meghatározott divat legfontosabb propagátorai ezekben a hónapokban a Petőfi által is megénekelte Károlyi Györgyné és Batthyány Lajosné voltak; az arisztokrata hölgyek nyilvános szereplései a honleányhoz illő megjelenés mintájával szolgáltak. Az *Életképek* 1844 novemberének végén közölt egyik divattudósításának szerzője lelkesen számolt be arról, hogy a grófnők

a’ színházban olly ruhában, shawllal ’s szép hajukba font szalaggal jelentek meg, mik *Magyarországban* készültek, ’s ha ezek tán nem voltak is olly finomak ’s gyöngéd tapintatúak, mint a’ külföldi készítmények, mégsem vesztettek a’ szeretetre méltó hölgyek legkevesebbet is azon eredeti szépség- és kellemből, melly őket jellemzi, sőt ez a’ feltűnőtlen öltözéken át a’ valódi honszeretetet fényében tündökölt mint a’ lényképe gyanánt mindazoknak, kiket, fájdalom, nem gyulaszt e’ láng ’s kiken fájdalmas érzettel csak szánakozhatunk e’ mostohaleányi ragaszkodásuk miatt, mellyel azon országhoz viseltetnek, hol születtek.³¹

A cikk írója nemcsak azt a reményét fejezte ki, hogy a főrangú testvérpár követésre méltó példája „hölgyeinket is megbarátságosíthatja a’ még most egyszerű ’s szerény hazai kelmékkel”, ha-

³⁰ *Pesti Divatlap*, 1844. okt. 20., 44–45.

³¹ *Életképek*, 1844. nov. 27., 724.

nem egyúttal a divat fontosságát is kiemelte a belipart támogató fogyasztói mozgalom sikerre vitelében; ha valamennyi magyar nő csak honi szövetekből készült ruhát viselne, „s kötelességünk-ké tennők a’ komoly-szilárd akaratot és kitartást e’ határozat mellett” egy év múlva nem lenne szükség Védegyletre.

A divat kérdésének korabeli jelentőségét mutatja, hogy a téma többször felbukkant politikai beszédekben is. Kossuth Lajos Pest megye 1844 novemberi közgyűlésén a belföldön készült textíliák viselését mint a polgári erény megnyilvánulását és egyben a Védegylet sikerének garanciáját határozta meg hallgatósága számára: „Mondjuk ki, hogy dicsőség habár legdurvább hazai kelmével is ruházkodni, ’s meglátjuk, az áldás nem marad el.” Beszédének ezen a pontján a publikumot mint vásárlóközönseget meggyőzni igyekvő szónok a morális (a külföldi árukról való lemondás honleányi és hazafiúi kötelesség és dicsőség) és racionális (a belföldön készült iparcikkek vásárlása biztosítja a közösség jólétét) érvek mellett a fogyasztói viselkedést befolyásoló trend/divat hatásra is apellált:

Mondják ki csak lelkes hölgyeink, hogy termeik nem tárvák más mint így öltözött hazafiak előtt, ’s a’ magyar ifjú mondja ki: hogy tánczra nem hí föl más, mint a’ haza javát tetteleg pártoló honleányt, szóval váljék csak divattá a’ honi úgy mint eddig divatszerrű volt a’ külföldi.³²

Marosvásárhelyen tartott szónoklatában Kossuthéhoz hasonló »divatteremtő« javaslattal élt Beöthy Ödön is:

Ha ifjú volnék, egy olly hölgyet soha nőül nem vennék magamnak, kin idegen föld piperéjére ismernék. – Nemde az a’ czélunk, hogy mi *nektek* tessünk, és ti *nekünk* viszont. Mi férfiak tehát

³² *Jelenkor*, 1844. nov. 28., 570.

ezenel kijelentjük, hogy ti nekünk ezután csak *honi kelmében* tetszhettek és *fogtok* tetszeni.³³

1844 őszén a magyar sajtóban több olyan írás is napvilágot látott, amely – Kossuth és Beöthy kívánságával egybehangzóan – a honi szövetből készült ruha viselését a ›divatos‹ megjelenés alapkövetelményeként, a külföldi piperéről való lemondásban megnyilvánuló honleányi érzést pedig mint a női szépség mércéjét állította olvasói elé. Ahogy azt a *Pesti Divatlap*ban olvasható *Tanulságos és mulattató egyveleg – Fülbevaló szépeink számára* egyik aforizmája megfogalmazta: „Szép a nőben, ha kerüli a nagyon kitűnő öltözetet, szebb, ha ízléssel választja ruháit, de *legszebb* az, ha kedves alakját *a hazában készült kelme fődözi*.”³⁴ A november végén Pestre érkező Károlyi és Batthyány grófnők tiszteletére rendezett fáklyás zene alkalmával elmondott beszédében Vay Dániel szintén a divat az iparvédelem hazafias eszméjének terjesztésében betöltött szerepére utalt, amikor azt hangsúlyozta, hogy hirdetni kell a hon leányai között, hogy a főváros első palotájának úrnője „büszkén viseli a kelmét, mellyet közhazánk kebléről tépe fel a magyar szorgalom”, meghatározva egyúttal az új módi lényegét is: „ezentúl nem öltöny nőinknek, de a magyar nők lesznek ékei öltönyüknek”.³⁵

Az új öltözködési trend terjesztéséhez a divatlapok beszámolóí alapján nagyban hozzájárultak az iparvédelmi mozgalom támogatására szervezett bálók is. Károlyi Györgyné és Batthyány Lajosné már október közepén tervbe vették, hogy a következő farsangon „néhány estélyt adandnak, mellyben csak azok jelenhetnek meg, kik belföldi magyar gyártmányokat fognak viselni magukon”.³⁶ Példájuk nyomán számos hasonló táncmulatságot kezdtek előkészíteni „a főrendűek termeiben szintúgy, mint nyilvános helyeken”, és ahogy a *Pesti Divatlap* egyik írásának szerzője

³³ *Életképek*, 1844. dec. 28., 849.

³⁴ *Pesti Divatlap*, 1844. okt. 20., 47.

³⁵ *Pesti Divatlap*, 1844. nov. 24., 123.

³⁶ *Pesti Divatlap*, 1844. okt. 13., 27.

megjegyezte, az évadban „csak ezek fognak a' valódi »nobel« bálokhoz számíthatni”.³⁷ Az 1844 decemberétől megrendezésre kerülő táncvigalmakról szóló híradásaikban a divatlapok az egyszerű honi szövetek viselését rendszerint az igazi honszeretetet csalhatatlan jeleként értelmezték, és mint a valódi (női) szépség garanciáját mutatták be olvasóközönségüknek. Így tett a Zalaegerszegen december 2-án tartott bárról az *Életképek*ben megjelent tudósítás szerzője is, aki szerint az eseményen

a' hölgyek *egyől egyig mind* magyar szövetből készült kék karton-ruhában jelentek meg, és ők mégis olly bájosak valának, oh, ezerszer bájosabbak, mint egyébkor, mert keblök a' részvét gyöngyeivel volt fölékítve, 's egész lényökön foszlányos selyem 's csipke helyett a' honleány buzgó hazaszeretete csillámlott.³⁸

Fontos kiemelni, hogy az eddig idézett példákban az öltözködés tekintetében megfogalmazódó elvárásokat a Végeylet gazdaságpolitikai céljai határozták meg. A szövegek szerzői a Magyarország (vám)határain belül gyártott textíliák vásárlására és viselésére buzdítottak, s ezzel egy kifejezetten patrióta divathullámot kívántak elindítani, amelynek szempontjából kizárólag a ruha *anyaga* (annak eredete) volt meghatározó, míg *szabása*, annak külföldi vagy magyaros/nemzeti jellege semmiféle jelentőséggel nem bírt. Sőt, az országos egyesület alapításának időszakában néhány olyan írás is napvilágot látott, amelyek a nemzeti szabású öltözék viselését (legalábbis amennyiben az nem honi kelméből készült) a valódi hazafiságnak ellentmondó viselkedésként azonosították. A céltalan, vagy még inkább hipokrita magyarkodás példajaként gúnyolódott ezen az *Életképek Mit teszünk mi budapes-*

³⁷ *Életképek*, 1844. nov. 20., 686.

³⁸ *Életképek*, 1844. dec. 18., 819–820. Ezeknek a heteknek a báli beszámolóiban persze többször előfordulnak hasonló méltatások. A *Pesti Divatlap* nagyjából ugyanekkor a törökszentmiklósi táncvigalomban megjelent hölgyeket dicsért meg azért, hogy „Pestről megrendelt belföldi catonruhákban képviselendik tisztá honszerelmők magasztos érzelmét”. *Pesti Divatlap*, 1844. dec. 15., 171–172.

tiék? című közleménye: „Egy szép délután sujtásos panaszokra fakadunk, hogy a’ magyar ipar nem tud lábra kapni: másnap reggel a’ gácsi posztógyár rakboltja előtt – elsétálunk, délre szabót rendelünk, hogy készítsen nekünk magyar öltönyt – külföldi szövegekből.”³⁹ Túri Sámuel 1844 októberének végén szintén az *Életképek*ben napvilágot látott *Országgyűlési közvélemény* című szatírája mint az álhazafiság (lehetséges) szimptomáját ábrázolta a magyaros külsőségek hangsúlyozását. A politikai élet visszasságait, elsősorban a pusztá frázisokban megnyilvánuló, népszerűséghajhász nemzetieskedést gúnyoló verses formájú mű elbeszélője a szöveg egy pontján bevallja beszélgetőtársának, az országgyűlési ifjúság egyik hangadójának, hogy a szép szólamok puffogatásában és zajos véleménynyilvánításban kimerülő közéleti aktivitás helyett inkább szeretné a fiatalságot „Hőn egybeforrva látni más egyéb / – Hogy ugy nevezsem – honfi czélokért”. Ezek egyik példajaként pedig a „belmű-ipar” védelmének aktuális ügyét nevezi meg, amire a megjelenésében igen magyaros (attila, pödrött bajusz, kard) „ifjú bölcs” így válaszol:

A’ hős magyarnak nem kell műipar.
Ha rászorultak külországokon,
Dolgozzanak számunkra: jól teszik!
De a’ magyart más nemzetek felett
Urrá teremté még az isten is.
Ha háború van: harczol bajnokul,
'S ha béke van, – hoz bölcs törvényeket.
Ez a’ magyarnak tiszte; – 's azt hiszem,
A’ műipar csak szolgának való.⁴⁰

A hazafias divatnak az eddigiekben bemutatott, a piacvédelmi logikával korreláló módon kizárólag a ruhaanyag hazai eredetét előíró meghatározása azonban egyes szövegekben már az orszá-

³⁹ *Életképek*, 1844. okt. 2., 451.

⁴⁰ TÚRI 1844, 575.

gos egyesület létrehozását követő napokban kiegészült az öltözet magyaros szabására vonatkozó, a Védegylet közvetlen gazdasági célja tekintetében indifferens, sőt, annak inkább ellentmondani látszó elvárással. A *Honderű Divat* rovatának szerzője 1844 októberében örömmel konstatálta, hogy a vásárlóközönség figyelme egyre inkább a belföldi textiliák felé fordul, ezért kötelességének érzete, hogy beszámoljon olvasóinak az ezen a területen tapasztalható legújabb fejleményekről. A Koch és Fritz Antal gyártotta honi divatcikkek bemutatását követően azonban sajnálkozva jegezte meg, hogy a ruhák szabása mit sem változott; e tekintetben továbbra is az idegen módi, s nem a nemzeti jelleg az uralkodó. Azt, hogy ez utóbbira is volna igény, a divattudósítás egy általános olvasói levéllel támasztotta alá, amelynek írója, Nemes Amália grófné ugyan üdvözölte a közönség a honi gyártmányok vásárlása és viselése iránti lelkesedését, ám azt, a cikk szerzőjéhez hasonlóan, önmagában még korántsem vélte elégségesnek:

Hát még akkor milly dicsszozoru körítné a magyar hölgy s férfi halántékát, ha elég erős lenne párisi divatalakok helyett magyar szabású köntösöket viselni; mellyek nem Franczhon' piperkőczeit tüntetnék elő frakk, redingot, meg szürke zsákjaikkal, sem a nőnem' megannyi idegennemű cziczomáit, hanem magyart magyar öltözetben, természetesen igazi, s nem elferdített magyar szabásúban.⁴¹

Az, hogy a nemzeti öltözet divatba hozása miként viszonyul a mozgalom iparpártoló és piacvédelmi céljaihoz az egykorú szövegekben is felvetődő probléma. A *Pesti Divatlap* 1844. november eleji *Műmelléklete Pesti magyar divat* címen látott napvilágot. Mivel a divatkép kísérőszövegének szerzője úgy vélte, hogy az idegen módi követéséhez szokott publikum számára meglepőnek tűnhet a nemzeti szabású darabokat ábrázoló metszet, annak közlését a következőképpen indokolta:

⁴¹ *Honderű*, 1844. okt. 12., 246.

Essék bár milly nehezen a kezdet, mi bátran állunk elő azon kívánattal: hogy legyen már köztünk valahára magyar divat is a ruhaviseletek sokféle nemeiben, mint volt azelőtt, midőn még az elkorcsosodás nem vetközteté ki a magyart eredeti, szép, nemzeti öltönyéből.

A *Pesti Divatlap* írása igyekezett a *Honderű* imént idézett divattudósításánál pontosabban meghatározni azt, hogy a nemzeti divat felélesztése miként illeszkedik az iparvédelem logikájához. Ha, fejtegette olvasóinak a szerző, a magyaros szabású ruhákat

belföldi kelméből készülve veenditek magatokra, már akkor csakugyan büszkébb önérzettel mondhatjátok: íme igazi magyarok, hű honleányok, hű honfiak vagyunk! – Viseljünk hát magyar ruhát, magyar kelméből; e részben is emeljük a kedves honját, s feleljünk meg nemzetiségünk kívánatainak emberül!⁴²

Az érvelés szerint a belföldön gyártott anyagokat viselők hű honleányok és hazafiak (patrióták), ám akik ezen túlmenően honi kelméből magyaros ruhát készíttelve a nemzetiség iránti elkötelezettségüket is kinyilvánítják, »igazi magyarok«. A két elvárás logikai rendje ugyan kötött, hiszen a nemzeti viselet kizárólag belföldi gyártmányú kelméből készítve lehet a valódi hazafiság kifejezője, a szukcesszív viszony ugyanakkor mintha a két elem közti hierarchiát is jelezné; úgy is értelmezhető, hogy az anyagi cél megvalósítása csupán eszköz egy másik, magasabb rendű cél eléréséhez, amit viszont kizárólag az öltözet magyaros szabása jeleníthet meg. Erre utal az is, hogy míg az országos védegyeleti mozgalom elindulásának időszakából idézett szövegek szerzői számára még az idegen anyagból készített magyaros ruha tűnt nevetségesnek, néhány hét múltán egyesek már a hazaiból készített idegen mintájú darabokat kárhoztatták; „mert magyar kel-

⁴² „Pesti magyar divat” 1844.

méből viselni idegen szabású ruhát, épen olly fonákság, mint magyar öltönyt külföldi kelméből csináltatni és hordani.⁴³

A divat irányváltását jelzi, hogy amikor 1844 decemberének elején a *Pesti Divatlap* közölte a Batthyány és Károlyi grófnék szervezte védegyeleti bál meghívójának szövegét, abban a novemberi tervekkel ellentétben már nem csupán a honi gyártású szövetek viselését illető kívánság szerepelt; „a vendégek a mennyire lehet belföldi kelmékben s nemzeti szabású öltönyben kéretnek megjelenni, egyszerűség leendvén fődísze e nemzeti vigalomnak”.⁴⁴ A magyaros szabású ruházat mellett ugyanekkor természetesen a magyar zene, tánc (és persze a magyar nyelv) is mind fontosabbá vált,⁴⁵ s ezek együttes használata egyre inkább elvárásként fogalmazódott meg: „Sajátságos szép nemzeti tánczunkhoz, magyar kelméü, magyar szabású öltözet kívántatik. E három elválaszthatatlan kapcsolatban áll egymás között; egyenként is jó és szép az mindenik, de nem kiegészített, nem tökéletes.”⁴⁶ A *Pesti Divatlap* 1844-es utolsó számában közölt, „nemzeti bálias” viseletet bemutató divatképhez fűzött kommentár szerint a nemzeti eszköztár elemei egységes rendszert alkotnak, ezért önmagukban hiányosak; a magyar tánc a magyar kelméből készült magyar szabású viselet nélkül „csak paródiája a valódi nemzetiségnek”. Úgy tűnik, a bálók célja ekkor már nem is annyira a Védegyelet gazdasági törekvéseinek népszerűsítése, mint inkább a magyar nemzeti karakter megóvása, fenntartása és reprezentálása: „Legyünk e tekintetben is hű pártolói, képviselői a sajátos nemzetiségnek, hogy midőn a külföld emberei meglátogatni jönnek bennünket, már külsőnkből is kiismerjék, miként mi egy keletről ide vándorlott saját jellemű

⁴³ Uo.

⁴⁴ *Pesti Divatlap*, 1844. dec. 8., 155.

⁴⁵ A fogyasztói mozgalom nemzeti zenével és táncsal való összekapcsolásának dokumentuma a *Pesti Divatlap* december eleji híre, amely azt adta a közönség tudtára, hogy Rózsavölgyi Márk után (*Iparvédő*) Bartay Emil (*Védegyesületi körmagyar*) is írt egy darabot a honi ipart támogató bálra: „E szerint a védegyeleti tánczvizalom már bír két zeneművel mind a kétféle magyar táncz számára.” (*Pesti Divatlap*, 1844. dec. 8., 156.)

⁴⁶ *Pesti Divatlap*, 1844. dec., utolsó szám, 195.

nemzetnek testileg lelkileg derék, önállású tagjai vagyunk!” Az 1845-ös évre szóló *Újévi kívánatok* című írásában Vahot Imre – továbbfejlesztve Kossuth és Beöthy a honi kelmék divatossá tételét célzó korábban idézett javaslatát – arra szólította fel a honleányokat, hogy ne álljanak szóba „korcs férfival”, akit azonban szerinte már nem csupán arról lehet felismerni, hogy semmibe veszi az ország anyagi érdekeit (vagyis idegenben készült kelmébe öltözik, külföldi illatszert használ stb.), hanem arról is, hogy nem magyarul beszél, szégyelli a nemzeti ruhát és táncot.⁴⁷

⁴⁷ Vö. ВАНОТ 1845a, 1–2. A védegyleti mozgalom elindulásakor deklarált patrióta gazdaságvédelmi cél módosulása, az agitációs retorika ennek megfelelő kiterjesztése az elsősorban anyagi vonatkozásokat képviselő hon(i)ról a szellemi értelemben vett nemzet(i)re természetesen nem csupán a divat és a bálók esetében érhető tetten. Vajda Péter *Ipar* című írásában a vásárlóközönség a hazai árucikkek iránti korábban csekély érdeklődését és a magyar irodalommal szembeni részvétlenséget azonos okra, a „külföldieskedés” divatjára vezette vissza: „Az volt kérdés: hogyan lehet ipart előállítani? – hisz a’ magyarnak csak az jó, mi nem magyar... dráma, czipó, bor, szivar, kesztyű, kalap, szövet, könyv ’s még nyelv is. Világos volt, hogy illy szellem mellett semmi vállalatba nem bocsátkozhatni. Hisz tudtuk, hogy a’ belföldi készítményeket külföld czím alatt kelle árulni; különben nem keltek volna. Ez vala nemzeti életünkben a’ legnagyobb kórság.” A Védegyletnek köszönhetően bekövetkezett öröndetes fordulatban, a cikkek ezen a pontján már nem is „honi”, hanem „nemzeti” jelzővel ellátott iparművek kelendőségében Vajda a magyar kultúra termékeinek divatossá válásának lehetőségét látta, s írását a következő gondolatmenettel zárta: „Utoljára pedig szerény óhajtasom, hogy az iparvédőegylet tagjai vessék szemeiket az irodalom természetnyeiére is, tartásák nemzeti bűnnek, felejteni, hogy itt is vannak emberek, kik a’ haza javára dolgoznak, kikben részint a’ szorgalmat, részint az isteni szikrát becsülni kell és pártolni. Mert a’ szellem az irodalomban van lerakva: ’s bár lesz is nemzeti posztónk, vásznunk, pezsögök ’s minden, mi a’ testnek és testre szükséges, csak a’ tökéletlenebb részt bírjuk, míg fölvirágozott irodalmunk nincs. Azért az iparvédőegylet az irodalomra is, habár nem kizárólag, de ápolólag kiterjesztendőnek óhajtom!” (Vö. VAJDA 1845, 133–135.) Azt, hogy a hon(i) és nemzet(i) fogalma milyen gyorsan keveredett össze egymással az iparvédelmi mozgalomról szóló egykorú diskurzusban, s a közös anyagi érdekek hazafias képviselése milyen hamar vált önmagában elégtelenné, jól szemléltetik azok az 1844 novemberében és decemberében megjelent olvasói levelek, amelyek a maguk védegyleti fiáláit már működtető városokat vádoltak meg a „nemzetiség” iránti közömbösséggel. November végén az *Életképek* szombathelyi levelezője Kósznegnek javasolta a „gyárvédőegylet” mellett egy „nemzetiség-véd-

Ahogy a divattudósításokban és báli beszámolókból egyre határozottabb elvárásként fogalmazódott meg a *honi anyag nemzeti szelleművé* formálásának követelménye, úgy módosult a Bajza költeményének címében főnévi, a szövegben pedig felszólító igei alakban két változatban is („ébredj”, „eszmélj”) felbukkanó epokalista⁴⁸ parancs eredeti jelentése. Madách Imre 1844 novemberében a *Pesti Hírlap*ban megjelent írásának elején még egyértelműen a kor követelményeihez való alkalmazkodás és az Európához való felzárkózás szükségességének érzékeltetésére használta az álom/ébredés metaforikát:

Mindenben elmaradtunk. Százados álmot aluvánk, rohant körülünk az idő, rohant a' művelődés, de nem vette roszt néven a' hősnék senki, hogy kivívott harcz után pihenni tért. 'S ha a' jólétben vívuló Europa' közepett parlagon nyultak el hazánk' térei, ipara, közszelleme: élt lakosaiban az öntudat, hogy parlagjokat azon harcz vágta fel, melly az egyetemes civilisatiót menté meg az emberiségnek; 's ha dicsők valának nyugvásunk' álmai az „extra hungariam non est vita” modorában, ki vette volna azt is roszt néven a' hősnék, ha sírok' hantjain nagyság 's szabadságról álmodott? De örökké a' sebhelyek' hegedt helyére utalva, alalmizsnát

egylet” felállítását a német nyelv visszaszorítása céljából. (*Életképek*, 1844. nov. 20., 682.) December elején ugyancsak az *Életképek*ben jelent meg az a levél, amely azt veti Nagyszombat lakóinak szemére, hogy azok ugyan „szinte lelkesen ölelék fel” a honi ipar ügyét, a várossal szemben mégis „az a' kívánnivaló volna, bár a' *magyarosodás* is hasonló lelkesedéssel haladna előre és ne nyargalna – rákháton!”. (*Életképek*, 1844. dec. 4., 753.)

⁴⁸ A Clifford Geertzről származó esszencialista/epokalista fogalomról Takáts József magyarázata szerint a 19. századi Magyarországhoz hasonló, „a modernitással érintkezésbe került nem modern társadalmak elitjének kétféle nacionalista választípusát” írja le. Az előbbi szerint a modernitás a nemzeti sajátosságok (életmód, szokások) fennmaradását fenyegeti, ezért elsődleges feladatának ezeknek – mint a nemzet lényegének – a modernizálódás utánra való átmentését tekinti. Az ezzel ellentétes epokalista megközelítés a nemzeti érdek képviseletét nem a hagyományok fenntartásához, hanem a korszellemhez való alkalmazkodáshoz kapcsolja. Geertz nyomán Takáts felhívja a figyelmet arra, hogy a két típusú érvelés gyakran keveredik egymással a politikai beszédben, s csak igen ritkán fordulnak elő tiszta formájukban. (Vö. TAKÁTS 2007, 64.)

kódulva a' megmentettől, nagylelkűségünket lerontaná; 's mentől hosszabb volt az álom, annál kínosabb az ébredés' önmegismerése, annál szégyenletesebb az alárendeltség' érzete. Szabad, önálló ember csak az, mond egy bölcs, ki szükségletei' fedezésében másra nem szorul.⁴⁹

Ugyanezzel az argumentációval és képhasználattal találkozni az *Életképek* 1844. decemberi, a fogyasztói mozgalom addigi eredményeit méltató cikkében is:

Valóban, ha meggondoljuk, mi történt rövid pár hónap óta a' védegyelet és az ezzel lelkesen felölelt rokontárgyak érdekében: nem győzünk eléggé csudálkozni magunkon és az isteni gondviselést magasztalni, hogy valaha önerőnk elismerésére ébresztett fel bennünket – olly hosszú álom után, 's hogy ezentúl könnyült kebellem 's bizodalmas hangon mondhatjuk el egymásnak, mikép Magyarország már nem *leszsz*, hanem *van!*⁵⁰

Az idézett példákban az ›álomból ébredés‹ a Védegyelet gazdasági célkitűzéseivel harmonizáló módon, az *országban élők közös anyagi érdekének felismerését* és annak a *kor parancsának megfelelő*, a hazai ipar fogyasztói támogatásával megvalósítandó védelmét jelenti. Az ›ébredés‹ szót azonban már az 1844-es év végén sem kizárólag ebben az ökonómiai, epokalista és patrióta értelemben használták a Védegyelet ügyében szót emelő szerzők. A *Honderű* korábban idézett divattudósításának állítólagos levélírója, Nemes Amália grófnő a védegyeleti mozgalom gazdasági protekcionista törekvéseinek időszerűségét hangsúlyozó epokalista argumentációt a nemzeti karakter visszanyerését/fenntartását szorgalmazó esszencialista érveléssé formálta át a magyaros viseletek ügyét propagálva. Okfejtése szerint a honi kelmék kelendősége kiváló lehetőséget teremthet a nemzeti divat elterjesztésére, ezért

⁴⁹ Vö. MADÁCH 1844, 787.

⁵⁰ *Életképek*, 1844. dec. 28., 851.

a külföldi módival való szakítás „soha nem volt s nem is leend olly könnyű, s szemre olly erőltetésnélküli, mint most”. Már csak azért sem, mivel mint mondja az európai divat aktuálisan éppen a magyaros szabáshoz hasonló mintát követ, „[d]e mivel az idő gyorsan halad”, és meglehet, hogy „soha többé ezen tárgyra vissza nem térend” a cselekvés ez ügyben nem tűr halasztást. A kedvező alkalom elmulasztása ugyanis azzal a kockázattal jár, hogy „a magyar idegen nemzetek’ burkaiban [...] torzítja továbbra is a magyar nemzetiséget”. Ebben a gondolatmenetben az ›ébredés‹ már nem az ország és lakossága közös anyagi érdekeinek felismerésére és megóvására, hanem a *magyar nemzeti karakter* megőrzésére/regenerációjára buzdító jelszó:

Vajha fölébredne e tárgyra nézve is már valahára a magyart jellemző nemes büszkeség – s vetné meg a külföldieskedést. Tegyük szívökre magyar uraink kezöket, nem ver-e melegebben, nemzetiebben szívök a nemzeti öltöny alatt, s nem emeli-e az kedvezőleg a csak közepes szépségű keleti vonásokat is? Bizony sokkal inkább, mint másféle divatos öltözékek, mellyek magyar arczhoz egyáltalában nem illenek.⁵¹

Az ›ébredés‹ jelentéstartalmának ebbe az irányba való gyors átalakulását mutatja, hogy az 1845-ös farsangi bálokról szóló beszámolók szerzői már jóval inkább a nemzeti/etnikai protekcionizmus esszencialista törekvéseinek kifejezésére használták a szót és annak szinonímáit, vagy perifrázisait, semmint a gazdaság védelmének és a honi ipar fejlesztésének epokalista jelszavaként. Az *Életképek*nek a február 10-i ipolysági táncvigalomról szóló tudósítása az esemény nemzeti jellegét hangsúlyozva kiemelte, hogy annak résztvevői magyar táncokat táncoltak, s nagy lelkesedéssel köszöntötték „a’ magyar szabású öltönyökben megjelent szebbnél szebb nőket, különösen a’ mindenben lelkes Nedeczky-Dacsó családot, melly honi zöld kartonban jelent meg ’s ruháik

⁵¹ *Honderű*, 1844. okt. 12., 246.

sötétével a' már elkorcsosult magyar női szellem ébredési világát hirdeté!⁵² Valamivel korábban a lap *Hírlapi Méh* rovata elégedetten nyugtázta, hogy a divatlapokhoz az ország minden zugából érkeznek báli beszámolók, hiszen minden város büszke arra, hogy „ők is honi ipart pártolnak, tánczvigalmaikban »a' honi karton« 's általában honi kelmék, magyar szabású öltönyök 's nemzeti tánczok játszák a' főszerepet”. Az örvendetes jelenség értékelésében azonban már nem esik szó az eredeti célról, a honi ipar pártolásáról; a bálokat a nemzeti szellem regenerációjának szimptomájaként értelmező szerző csupán afölötti örömének adott hangot, hogy

társaséletünk, nemzetiség tekintetében, e' farsangon át mind a' fővárosban, mind a' vidéken – szülte legyen azt magasztos lelkesültség vagy pusztá divat, vagy akár mindkettőnek vegyülete – olly örvendetes fordulatot vőn, hogy az eredménnyel méltán megelégedhetik, 's azt „visszamagyarosodásunk” előhajnala gyanánt teljes szívből üdvözölheti a' magyar hazafi.⁵³

1845 márciusának elején a *Hírlapi Méh* az előbbihez hasonló jellemzést adott az ekkorra már lezárult farsangi időszak egészéről. A báli szezon ebben az értelmezésben nem a *honi* ipar fejlesztésének támogatásáról, az *ország* gazdasági felzárkózásának elősegítéséről, hanem egy korábbi állapotba való visszatérésről és a *nemzeti önazonosság* visszanyeréséről szólt:

A' farsangi mozgalmak utóhangjai végig híven azon szellemés színben csendültek el lapjainkban, mellyben elején emelkedtek, folytak 's most végződnek, 's ha társaséletünket magát nem is nevezhetjük valódi magyarnak, hogy legalább azon négyheti rövid idő alatt, mellyet farsangnak nevezünk, színe, szelleme e' társaséletnek nemzetibb vala, mint valaha, 's idei farsangunk

⁵² *Életképek*, 1845. febr. 22., 252.

⁵³ *Életképek*, 1845. febr. 1., 158–159.

– legalább általában, ’s körvonalaiban – magyar volt. Adja Isten, hogy ez örvendetes fordulat, e’ régi korcsosodásunk- ’s elkülföldieskedett állapotunkból átmenet, ez önmagunkbai visszatérés, hűség és ragaszkodás nyelvünk-, szokásaink- ’s viseletünkhöz, szóval: nemzetiségünkhez, ne csak rövid farsangi tünemény vagy bohóskodás lett legyen: hanem e’ társaséleti krónikánk lapjain olly sokat ígérőleg elkezdett történeti rajznak (vagy, ha tetszik, nemzeti regénynek) megszakasztás nélkül sokáig, még igen sokáig „folytatása következék”.⁵⁴

Bajza Árpád fiát ébresztő verse már az utóbb idézett szövegek szellemében buzdította cselekvésre olvasóit. A költemény ugyan a védegyeleti agitáció 1844 őszétől kezdve használt retorikai eszköztárának szinte hiánytalan katalógusával szolgál, ám miközben az elsődleges rendeltetésük szerint a belföldi ipar támogatása, a honökonómiai érdekeinek védelme és a lakosság anyagi jólétének növelése érdekében való mozgósításra szolgáló argumentáció és lelkesítő szlogenek jól felismerhetőek maradnak, az *Ébresztő* gondolatmenetében betöltött szerepük eredeti funkciójukhoz képest határozottan átalakul. Az iparvédelmi propaganda elemei egy a gazdasági patrióta programtól teljes egészében ugyan nem függetlenedő, de azon mindenesetre túlmutató nemzeti protekcionista agendába illesztve kapnak új jelentést.

Igaz ez a honi ipart támogató szelektív fogyasztásnak az ország fegyveres védelmének történelmi példáival való összemérésére, s az ezekben megmutatkozó hazafias erények alapvető azonosságának hangsúlyozására is, amely az agitációs lírában ugyan az *Ébresztő* második és harmadik strófájában bukkant fel először, ám nem Bajza költői leleménye. Madách Imre 1844 novemberében a *Pesti Hírlap* hasábjain megjelent cikkében a belipar védelmének gondolatát a haza boldogságát és jövőjét szíven viselő nemzethez leginkább illő és legkorszerű eszmeként jellemezte, s a honvédelem hősiek példáit felidézve buzdította annak támogatására olva-

⁵⁴ *Életképek*, 1845. márc. 1., 288–289.

sóit, hangsúlyozva, hogy „azon haza mellyért vér ’s önfeláldozás is volt már elégszer szent áldozat” most „nem vért, nem önfeláldozást kíván”, csupán csekély „kényelmi” áldozatokat.⁵⁵ Deák Ferenc 1845 tavaszán szintén arról kívánta meggyőzni zalaszentgróti hallgatóságát, hogy a vérüket áldozó hajdani hősök és az ipar ügyét támogató, a külföldi árucikkekről tudatosan lemondó vásárlók helytállása lényegét és jelentőségét tekintve egyenértékű. Az utóbbi nem egyéb, mint a hazafias kötelességteljesítés újszerű módja: hiszen az egykori és jelenbeli honleányok és hazafiak célja (vagyis a hon elvesztének megakadályozása) azonos, a tőlük elvárt cselekedetek másságát pedig nem hazaszeretetük mértékének különbözősége vagy a fenyegető veszély eltérő nagysága, hanem a kor viszonyaihoz való szükségszerű alkalmazkodás indokolja:

Vannak minden időnek saját kötelességei: apáink pánccélban fizették le a’ hazának tartozásukat; de míg ők nem egyedül tűzhelyökért, hanem egész Europaért küzdött nehéz harcokban évek’ hosszu során szívök’ vérét folytatták, addig más nemzetek a’ béke’ olajága alatt az ipar és szorgalom’ pályáján előrehaladtak. Megtették tehát apáink, a’ mit tenniök kelle; mert hazát tartottak meg és hagytak hátra nekünk. Azonban igen rosszul vélekednék, ki azt hinné, hogy csak harcok’ zivatara sodorhat el egy nemzetet; van még egy más, lassubb, de disztelen és aljas nemzeti halál is – a’ *közelszegényülés, vagy nemzeti sorvadás*. Ettől hazánkat megóvni a’ jelen időnek föltétlen parancsa, nekünk legszentebb kötelességünk, legmagasztosb honfitisztunk.⁵⁶

Az *Ébresztő* szóban forgó két stróféja látszólag semmivel sem mond többet az imént idézett szövegeknél: az ősök által az ellenséges hadaktól „szívvérük” árán számtalanszor megvédett hon az újabb veszélyek elhárítására – hasonlóan ahhoz, ahogy Madách

⁵⁵ MADÁCH 1844, 787.

⁵⁶ DEÁK 1845, 205.

cikkében is olvasható – „[v]ért nem kér” fiaitól csupán szívüket és a „hazáért [é]gő” szerelemüket. Érdeemes azonban megjegyezni, hogy míg Madáchnál és Deáknál a honért hozható áldozatok egyik lehetséges formájára (az élet feláldozására) utaló „vér” a hazafiakkal szemben támasztott múlt- és jelenbeli elvárások közti differencia leírására szolgál, Bajza versében ugyanez egyszerre fejezi ki a cselekedetek különbségét és a cselekvő(k) azonosságát. Az *Ébresztő* második strófájának megszólítottja továbbra is „Árpád fia”, így az abban felidézett események („Ellenséges hadakkal / Váltál ezer csatát. / Szívvéreden ezerszer / Váltád meg a hazát”) nem pusztán a hazafias önfeláldozás lelkesítő példáiként funkcionálnak, hanem a hont vérral szerző vezérrel vérségi kapcsolatban álló közösség a terület (mint territórium) birtoklásához való történeti jogának folyamatos megerősítésére való hivatkozásként is. Mivel pedig a következő sorok az iparvédelem ügyének 19. század közepi támogatóit ugyanebbe leszármazási sorba illesztik, a költemény e szakaszát megalapozó költői invenció, vagyis a „szív” és „vér” szavak összevonása, majd a szóösszetétel felbontása a különböző korok hazafiakkal szemben támasztott követelményei közti eltérés kifejezésébe egyúttal a közösség genealógiai kontinuitásának gondolatát is belefoglalja. Az *Ébresztő* címzettjei eszerint már nem csupán patrióták (az ország és a benne élők közös anyagi érdekeinek védelmezői), hanem az etnikai alapon meghatározott nemzet örökségének fenntartói is. A védegyeleti agitációban többször felbukkanó, a hazafiaktól aktuálisan elvárt viselkedést az önfeláldozás hősi példáihoz hasonlító, azok célját (a hon védelmét), motivációját (a honszeretetet) és jelentőségét (az elhárítandó veszély mértékét) azonosként feltüntető, ezáltal a szelektív vásárlás erkölcsi súlyát jelentősen megnövelő, így kétségkívül igen lelkesítő hatású gondolatmenet Bajzánál az etnikai protekcionizmus keretében kapott új értelmet.

A szöveg a továbbiakban is a fentihez hasonló logikával építkezik. A negyedik strófa („Igényli [t. i. a kor], hogy becsúljed / Honod külföld felett; / Véd, ápd, mikkel Isten / Megáldá földed.”) imperatívuszai ugyanannak a gazdasági patriotizmusnak a

szellemében szólalnak meg, amelyben 1844 decemberének elején a *Pesti Hirlap* hasábjain Tóth Lőrinc fogalmazta meg az egyesület pártolótól elvárt attitűdöt; „hazámat jobban szeretem, mint a’ külföldet, a’ nélkül azonban, hogy a’ külföldet is gyűlölném”.⁵⁷ Az ápolandó és védendő javak ezt követő felsorolása az 1845-ös költeményben a *fertilitas Hungariae* toposzának szerkezetét követi:

A mit gyártott magyar kéz,
Nevelt a honteleak,
A mit magyar zamattal
Ihlettek a szelek;

Mi a rónák felett él,
Hegyaknában terem:
Mind az nemes fajodnak
Erőt adó elem.

Ám a hagyományosan csupán nyerstermékeket és terményeket tartalmazó lista (az *Ébresztő*ben az, amit „nevelt honteleak”, a búzára és borra; a „[m]i rónák felett él”, az állatállományra; az, ami a „[h]egyaknában terem”, pedig az ásványkincsekre való utalásként érthető) jelentését Bajza egy új, a (kézmű)iparra utaló elem felvételével („A mit gyártott magyar kéz”) a Védegylet törekvéseinek megfelelően formálta át. A bővített katalógus így már nem kizárólag az ország természeti adottságai, termékenysége felett érzett büszkeség kifejezésére alkalmas, hanem a versben propagált fogyasztói mozgalom céljával összhangban az önálló honi ipar létrehozásának lehetőségét is igazolja.⁵⁸ Az *Ébresztő* *fertilitas Hungariae*-variánsa esetében ugyanakkor egy további eltérés is megfigyelhető a toposz tradicionális formájához képest. Bajza aktualizált listájának elemei kettős természettel bírnak. Matriális mivoltukban az ország gazdasági szisztémájának részét képezik,

⁵⁷ TÓTH L. 1844, 819.

⁵⁸ Erről részletesebben lásd *A reklám helye* című fejezetet.

fogyasztásuk ennek sikeres működését/működtetését garantálja, éppen ezért hazafias/honleányi (vagyis patrióta) cselekedet. Az egyes tételekhez fűzött, azok magyar/nemzeti voltát hangsúlyozó kiegészítések azonban úgy eredetükben („A mit gyártott magyar kéz / [...] / A mit magyar zamattal / Ihlettek a szelek”), mint céljuk/funkciójuk („Mind az nemes fajodnak / Erőt adó elem”) tekintetében túl is emelik a lista elemeit a pusztá anyagiságon. Inentől kezdve azok nem csupán gazdasági jelentőséggel bírnak, nem egyszerűen termékek/termények; konzumálásuk a saját birtokbavétele, a nemzethez tartozás kinyilvánításának egyik lehetséges módja. A negyedik versszakban olvasható, a hazai föld javainak védelmére és ápolására szólító imperatívusznak engedelmeskedő etikus vásárlónak tehát nem csupán az ország és teljes lakossága közös gazdasági érdekeit szem előtt tartva, hanem önön »természetének«⁵⁹ megfelelően kell fogyasztania: a szelektív konzumáció eredeti ökonómiai célján túl a nemzeti/etnikai protekcionizmus eszközeként, mint a „nemes faj” erejének biztosítéka nyeri el a maga végső értelmét és valódi jelentőségét.

A hazafias fogyasztás céljának és tartalmának módosulása a haza fogalmát sem hagyta érintetlenül. A Védegyelet alapításának időszakában született szövegek alapvetően az egyesület piacvédelmi és ipartámogató törekvéseivel harmonizáló módon határozták meg ez utóbbi jelentését. Magyarország mint haza ebben az értelemben elsősorban a vámhatárok kijelölte gazdasági egység, amely csak abban az esetben felel meg fogalmának, ha minden rajta élő jólétét szolgálva képes megszüntetni a lakosság különböző csoportjai között fennálló ellentéteket, megteremtve az egységes társadalmat. A *Pesti Divatlap* egyik levelezője 1844 decemberében ennek, vagyis a hon az egyén és közösség gazdasági érdekeinek azonosságából kiinduló meghatározásának a nevében korholta azon honfitársait, akik nem képesek a Védegyelet képviselte „hazafi eszmék birodalmában anyagi mennyországun-

⁵⁹ Erről lásd T. SZABÓ 2023.

kat” látni.⁶⁰ Néhány nappal később, az *Életképek* 1845. januári első számának címdalán, az újévi köszöntők szokásos helyén közölt *Honfidalában*⁶¹ Bajza ettől az ökonomiai alapú és patrióta szellemű vízótól jelentősen eltérő módon festette le a vágyott hazát. A vers második felében ábrázolt jövőbeli országban az értelem és jogegyenlőség uralkodik („Emberkénynél hatalmasabb / Lesz a törvénybetű”), a társadalmon belüli feszültségek pedig eltűnnek; ahogy azt Batthyány elnöki beszéde és Tóth Lőrinc idézett vitacikke is prognosztizálta, megszűnik a „viszállkodás [h]iten és nyelveken”. Ez utóbbi, öröndetes fordulatot azonban a védegyeleti mozgalomra semmilyen formában nem utaló *Honfidalban* nem a közös anyagi érdekek a felekezeti és nemzetiségi ellentéteket felülíró felismerése hozza el, hanem a nyelvi és kulturális asszimiláció. A „boldog, nagy és erős” nemzet kora akkor köszönt be, amikor a „Karpátoktól a’ tengerig / Magyar világ leszen”, s az ország a „[m]agyarnak édené”-vé válik. Néhány héttel később, a fertilitas Hungariae toposz *Ébrestő*-beli variánsával Bajza a hazának ezt a vízióját írta bele az ország mint produktív tér ábrázolásába. A szöveghely (illetve a két Bajza-vers egymással való kapcsolata) annak a folyamatnak a szemléletes költői példája, ahogy a negyvenes évek iparvédő fogyasztói mozgalmának újszerű és jelentős mozgósító erővel bíró gazdasági protekcionista argumentációját magába olvasztotta, abszorbeálta a nemzeti kulturális protekcionizmus mintázata. Az ›anyagi mennyország‹ elérése Bajza toposzvariánsa szerint már nem önmagában vett cél, csupán szükséges előfeltétel, a ›magyar éden‹ megvalósításának eszköze.⁶²

⁶⁰ A Pogány Áron néven aláírt, komáromi hírekről beszámoló olvasói levelet lásd *Pesti Divatlap*, 1844. dec., utolsó szám, 196.

⁶¹ BAJZA 1845a.

⁶² A jövővel kapcsolatos hasonló várakozásoknak adott hangot Vahot Imre is, aki az ország gazdasági védelmét kifejezetten a nemzeti-kulturális protekcionizmus győzelmének feltételeként mutatta be már 1844. október 6-án (a Védegyelet hivatalos megalapításának napján) a *Pesti Divatlapban* megjelent *Fővárosi hírek a jövő század közepén* című írásában. Az 1950-es évek Budapestjét, mint megvalósult nemzeti utópiát lefestő írás a védegyeleti eszme diadalával

A *Pesti Divatlap* 1845 májusának végén tudósítást közölt a Dunaföldváron április 8-án megtartott első helyi védegyeleti bálról, amelyről a beszámoló szerzője büszkén jelentette ki, hogy az nem egyszerűen a honi ipar fellendítése érdekében tevékenykedő egyesület támogatója, hanem – ahogy az ország számos településén rendezett hasonló társas események is – „tisztán nemzeties szellemű tánczvigalom” volt:

Felesleges talán megjegyezni, midőn védegyeleti vigalomról szólunk: hogy a társalgás magyar nyelven folyt, hogy egy pár franczián kívül kizárólag közmagyar [sic!] és csárdás lejtetett; valamint felesleges volna azon körülmény megemlítése is; miszerint honleányi szellemű hölgyeink bájtagjain magyar szabatus honi karton öltönyök hullámozottak [...].

a nemzeti divat győzelmét is összekapcsolta: „Fővárosunkban már 10 posztógyár s 8 selyemgyár létezik, s a külföldiek mégis panaszkodnak, hogy a bel-földi vevők minden gyártmányt elkapdosnak orraik elől. [...] végre, mi szinte erős tényezője a nemzetiségnek, még a ruha, a viselet is – melly egykor, mint régi képekből tudjuk, majdnem egészen külföldies volt, – most általában magyaros, a néhai frakk és rokk helyett mindnyájan nemzeti szabású köntöst viselünk, bajszungkat, szakállunkat megnövesztjük, s mivel, lovagias nemzet utódai lévén, köztünk a lovaglás ismét felkapott, s a divatból kikopott deutsch és française helyett most már csak toborzót lejtünk, – csizmánkon sarkantyút viselni nem pirulunk, mint elődeink száz év előtt.” A jövő fővárosát a magyar kultúra abszolút dominanciája jellemzi. A 20. század közepének Budapestjén szinte csak magyar szót hallani, az iskolákban is ezen a nyelven tanítanak, s az egyházi szónoklatok is magyarul hangzanak el. Az étlapokon csak néhány fogás szerepel idegen nyelven, s azok is csak az ide látogató külföldiek kedvéért. Mindhárom fővárosi színház magyar. A magyar sajtót (a húsz politikai és tíz divat- és tudományos lapot) a közönség tartja fenn, s csupán egy német lap jelenik meg, „az is csak azért, mert magyar nevet visel, s nemzetünk érdekében apostolkodik”. Az írás beszámol a kor kifejezetten nemzeti szellemű művészeti életéről is; a Széchenyi-emlékmű, illetve egy magyar történelmi témájú festmény mellett arról is hírt ad, hogy „N. drámaírónak Mátyás király című színművét most már negyvenötödször adják tele színházban, s a költőnek eddigelé már 20,000 forintot jövedelmezett”. A nemzeti irodalom megbecsülését (és jövedelmező voltát) egy másik hír is jelzi: „X. költőnk pompás palotát vett a Hunyady-János-utczában. Most már költőink sem tarthatnak éhenalástól.” (Vö. VAHOT 1844a, 9–10.)

A divatlap vidéki levelezője írásának végén a bálon meg nem jelent hölgyeket arra buzdította, hogy a jövőben ne szalasszák el a hasonló alkalmakat, s honszerelmüket „igyekezzenek [...] tettleg is megmutatni, tartozásaikat e honnak némileg is leróván”. Ennek nyomatékosításaként pedig az *Ébresztő* harmadik („A felviradt kor ismét / Igényli szívedet [...]”) és a fertilitas Hungariae toposz Bajza-féle átíratát követő hetedik strófáját idézte:

S függjön rajtad darócز bár,
S szembántó színzavar,
Becsés, mikor hazáért
Égő szívet takar.

A báli tudósítás szerzőjének a citátumokat illető választása egy kissé meglepő; miközben a dunaföldvári vigasságról adott leírása egyértelműen a kulturális protekcionizmus sikereként ünnepli a honi ipar fellendítésére létrejött egyesület égisze alatt megtartott rendezvényt, alig egy-két megjegyzést szentelve a mozgalom eredeti, gazdasági céljainak, Bajza költeményének mégis két olyan szöveghelyét választotta mondanivalójának nyomatékosítására, amelyek egyáltalán nem utalnak a (magyar) nemzetiség védelmére. Különösen igaz ez az *Ébresztő* hetedik strófájára. A szegényes megjelenésű, saját kényelméről a hon érdekében lemondó hazafi ebben megénekelt alakja a kezdetektől fontos eleme volt a védegyleti agitációnak, hiszen egyszerre jelenítette meg a fogyasztói mozgalom közvetlen gazdasági célkitűzéseinek egyikét, a honi textilipar felvirágoztatását, és működött a jó hazafit és honleányt mint a hon (és nem a magyar nemzet) iránt elkötelezett etikus fogyasztót azonosító jelként.⁶³ A képet Bajza is ebben az értelemben használta költeményében; a hazáért égő szívű, darócba öltözött polgár figurája, mint honfiúi erényt mutatja fel a belföldi gazdaság védelmét, miközben a nemzetiség kérdését illetően neutrális marad. A *Pesti Divatlap* egykorú közönsége azon-

⁶³ Erről lásd a *Petőfi, a Védegylet és a király* című fejezetet.

ban a szöveg végén elhelyezett citátumot mégis a báli jelentés kulturális protekcionista alaphangjához illő buzdításként olvashatta. A szöveg ugyanis már a versszak idézését megelőzően is utalt annak legfontosabb képeire, ám minden esetben a magyar nemzetiség védelmének ügyéhez kapcsolta azokat, így preformálva a strófa értelmezését. A báli beszámoló írója először is akkurátusan definiálta a Bajza-költemény „hazáért égő” szív fordulatának jelentését:

Kinek keble honáért verő szivet fedez, lehetetlen édes öröm élvezetében nem részesülnie, midőn az egyesülésnek ellenszegülő választó falakat ekkint omladozni, a különböző elemeket egymáshoz simulni, s társas életünk nemzeti irányú kifejlődéséhez közeledni látja.

A gondolatmenet szerint a honért verő szív örömeinek elsődleges oka ugyan a Védegyelet létrehozta társadalmi egyetértés (az ezt akadályozó „választó falak” leomlása és az eddig egymással érdekellentétben álló csoportok egymáshoz simulása), ám elsősorban azért, mivel az megteremti a társas élet „nemzeti irányú” fejlődésének lehetőségét. Ha nem is ennyire egyértelmű módon, de hasonló átalakuláson ment át az *Ébresztő* hetedik strófájának „szembántó” viselete is a dunaföldvári levelező tolla alatt. A versben az esztétikus megjelenésről a közösség anyagi érdekeinek védelmében való lemondás mint hazafiúi/honeányi erény méltatására szolgáló szó szinonímája (szembosszantó) az eredeti intencióval homlokegyenest ellentétes funkcióban bukkan fel a báli beszámolóban. Noha az eseményen – ahogy az az eddigiekből kiderült – a nemzeti viselet dominált, a szerző mégsem volt teljesen elégedett; méltatlankodásának kiváltója a helyszínen megjelent néhány frakkos úr volt, akik sajnálatos példával szolgáltak arra, hogy „nemzeties vigalmainkon ezen éppen nem szép állású öltözettel még ekkorig találkozhattunk”. Ami a zsörtölődést figyelemre méltóvá teszi, az a hozzá kapcsolt prognózis és annak magyarázata:

Reméljük azonban, hogy ifjaink előtt nem birhatand már sokáig előnnyel e *szembosztató öltözék*, a magyar deli vállakra olly igen illő attiladolmány felett; s ezt legalább nyilvános mulatságokban nem fogják nélkülözni; mert igaz, mit egy lelkes író valahol megjegyzett: „hogya bár alárendelt dolog az öltöny, mégis ismertetőjele s része lévén a nemzetiségnek bir saját fontossággal, s magyarnak nélküle nyilvános helyen vagy ünnepies alkalommal megjelennie egyáltaljában nem illik.”⁶⁴

Noha a „szembosztató öltözék” fordulat jó eséllyel Bajza költeményének hatására került a szövegbe, az a versbeli „szembántó” ruházattal ellentétben már nem áll semmiféle kapcsolatban a Védegylet ökonómiai törekvéseivel; a frakk mint ünnepi viselet elutasításának oka nem annak idegenben gyártott anyaga, hanem a nemzeti karakterrel összeegyeztethetetlen szabása. Az, hogy az *Ébresztő* hetedik strófája a dunaföldvári bárlól szóló tudósításban minden nehézség nélkül kaphatott a konkrét szöveghelyből nem következő értelmezést, mindenesetre arra utal, hogy 1845 tavaszán a Védegylet ügye a közvéleményben már nem annyira a gazdasági patriotizmussal, jóval inkább a nemzet és a magyar kultúra védelmével asszociálódott.

Az *Ébresztő* szövegét az egyesületi eskü parafrázisa (8–9. strófa), illetve a fogyasztói mozgalom leghatékonyabb mozgósító eszközét, az ország és lakosság fennálló vámszabályok miatti elszegényedését prognosztizáló, végső soron pedig a politikai önállóság elvesztésének és a »nemzethalál« *bekövetkezésének lehetőségét is kilátásba helyező krízisretorikát* felelevenítő passzusok (10–12. versszak) zárják. E két egység közös jellemzője, hogy miközben átveszik a mintáik struktúráját meghatározó haza(i)/külföld(i) oppozíciót, azok eredeti tartalmára, ökonómiai vonatkozásaira sem a fogadalom tárgyát, sem a hont fenyegető veszély jellegét és elhárításának módját illetően nem utalnak. Az idegen-

⁶⁴ A Verner M. néven szignált olvasói levelet lásd *Pesti Divatlap*, 1845. máj. 22., 255, kiemelés tőlem – S. L. A.

ben gyártott egyes iparcikkek vásárlásáról való időleges lemondásról, illetve azok honi termékekkel való helyettesítéséről szóló esküből⁶⁵ Bajzánál eltűnik mind az iparvédelmi cél, mind az annak megvalósítása érdekében a mozgalomhoz csatlakozóktól elvárt vásárlói attitűd megnevezése. Ami marad, az a *nemzeti* önértzet felélesztésére és a ›külföld‹ szolgálai követésének elutasítására biztató imperatívusz:

Oh nemzet, nemzet, eszmélj,
Becsüld meg tenmagad,
Gyilkold le szolgavágyad,
Mely külfödhöz ragad

Az ezután következő, az ›idegen‹ bálványozása helyett a ›saját‹ isten kizárólagos imádásra felszólító, bibliai allúzióval átszőtt sorok („Hazádnak istenén kül / Nem fogsz imádni mást”) az elvárt magatartás konkretizálása híján az előbbiekhöz hasonlóan legalább annyira értelmezhetők a honi ipar, mint a nemzet védelmére vonatkozó ösztönzésként.

Hasonlóan kétértelmű a vers gondolatmenetét záró egység is. A három versszak terjedelmű, a hont/nemzetet fenyegető veszély nagyságát és annak elháríthatóságát egyszerre hangsúlyozó szakasz retorikai mintája számos az iparvédelem ügyét propagáló szövegben felismerhető. A birodalmi vámpolitika fennmaradása esetén, ha nem is a nemzethalált, de legalábbis az ország politikai önállóságának elvesztét kilátásába helyező jóslatokkal már az országos szervezet létrehozását közvetlenül megelőző időszakban, az 1843/1844-es országgyűlésen a vámügyi kérdés kapcsán elhangzó ellenzéki felszólalásokban is többször találkozni.⁶⁶ A társadalmi mozgósítás tekintetében igen eredményesen működtethető krízisretorika,⁶⁷ amely mind a fenyegetettség (elszegénye-

⁶⁵ Lásd *Az országos védegyesület alapszabályai...*, 4.

⁶⁶ Erről részletesebben lásd *A reklám helye* című fejezetet.

⁶⁷ Vö. KOSÁRY 1942, 449–451.

dés), mind a megoldás (megfelelő vámtörvények hiányában a bel-földi ipar megerősítését szolgáló szelektív vásárlás) tekintetében összekapcsolta az egyéni és közösségi aspektusokat, a Védegylet megalapítása után különböző variációkban számos agitációs célú szövegben kapott központi szerepet, de bekerült az egyesület alapszabályába is.⁶⁸ Használatának egyik ismert (és figuratív nyelve miatt Bajza költői változatához közel álló) példája Deák Ferencnek az *Ébresztő* megjelenése után nagyjából két hónappal elhangzó zalaszentgróti beszéde. A szónoklat már idézett részében a politikus a sok évszázadon keresztül zajló honvédő harcokéhoz hasonlította a hazai ipar fogyasztói pártolásának jelentőségét, mondván, nem

csak harcok' zivatara sodorhat el egy nemzetet; van még egy más, lassubb, de disztelen és aljas nemzeti halál is – a' *közelszegényülés, vagy nemzeti sorvadás*. Ettől hazánkat megóvni a' jelen időnek föltétlen parancsa, nekünk legszentebb kötelességünk, legmagasztosb honfitisztünk.

Éppen ennek a veszélynek az elhárítására alakult a Védegylet,

mellyben minden egyes tag becsületszavával köti le magát, hogy honunkban is kapható kelméket kívülről nem vesz, nem visel, nem használ. A' csudák' ideje lejárt, de elég csudaerő rejlik magában az emberben, ész és szilárd akarat, mit nem vitt már véghez? A' cél nem csekélyebb, mint a' hazának a' temetkező sír' partjáróli visszarántása, 's csak öszvetett vállakkal akarnunk kell, sikerült magasztos vállalatunk.⁶⁹

Deák orációja lényegében az *Ébresztő*ével azonos elemekből építette fel logikai struktúráját tekintve ugyancsak a verséhez hasonló argumentációját; érzékeltetette a hazát/nemzetet fenyegető

⁶⁸ Vö. *Az országos védegyesület alapszabályai...*, 3–4.

⁶⁹ DEÁK 1845, 205.

veszély roppant nagyságát („nemzeti sorvadás”, „temetkező sír”), amelynek elhárítása a hazafiak egységes fellépésén („öszvetett” válak, illetve Bajzánál: „Járj egyesült erővel”) és eltökéltségén (az egyik írásban „szilárd”, a másikban „ércz” akaraton) múlik, s amelyek egyben a biztos siker, vagyis a haza és nemzet megmentésének garanciáját is jelentik. A két szöveg hasonlósága persze nem igazán meglepő, hiszen a szónok (aki beszéde elkészítésekor akár támaszkodhatott is a korábban megjelent versre) és a költő egyaránt a védegyleti agitáció ekkora már jól bejáratott retorikai paneljeit használta. A műfaj és a beszédhelyzet eltérése miatt az sem túlzottan feltűnő, hogy a zalaszentgróti hallgatóságát az egyesületbe való belépésre és a honi ipar ügye iránti fogyasztói elköteleződésre rábírní igyekvő, s ezért a mozgalmat létrehívó gazdasági problémákról, illetve a Védegyletről mint ezek orvoslásának biztos módszeréről viszonylag részletesen értekező Deákkal szemben Bajza költeményének paralel passzusai közvetlenül nem utalnak semmi effélére.

Mindezek mellett is szembeötlő azonban a »nemzethalál« képzetének érzékeltetésre választott képek differenciája. Deák a magyarországi ipar fejlődését ellehetetlenítő vámtörvények hatását olyan hosszan elnyújtott agóniaként („nemzeti sorvadás”) írja le, amely már a sír szélére sodorta a *hazát*. Bajza ugyancsak régóta fennállóként jellemzi a végső pusztulással fenyegető veszélyt, ám a „népek óceánjának” hullámainól vert, „ezer jós” szerint elsülyedésre ítélt sziget képe a »földrajzi« metaforika dacára sem a hazára, hanem az előző strófákban megszólított (magyar) *nemzetre* vonatkozik, legfőképpen pedig igen kevéssé látszik alkalmasnak a védegyleti szövegek kijelölte halálozási ok, a birodalmi vámpolitika hatására bekövetkező gazdasági stagnálás és általános elszegényedés kifejezésére. Egyszerűen azért, mivel az utóbbi esetben a fenyegetést elsősorban nem a környező népek, hanem egy konkrét ágenshez köthető politikai akarat és az ennek megfelelő törvényi szabályozás jelenti. A magyar más nemzetektől való különbözőségét sugalló sziget/óceán ellentétpár ráadásul igencsak nehezen hozható összhangba az iparvédelmi agitáció eredeti cél-

jával. Ez utóbbi ugyanis azzal, hogy a más országokhoz/nemzetekhez való gazdasági felzárkózás szükségességéről, illetve az abban való aktív közreműködés fontosságáról igyekezett meggyőzni a publikumot, a kor követelményeinek való megfelelést, vagyis a másoktól való különbözőség csökkentését (a megkülönböztető jegyek egy részéről való lemondást) jelölte meg a politikai önállóság jövőbeli fenntartásának alapfeltételeként. Az így értett »elszigeteltség« feladására szólított fel Madách Imre korábban idézett írásában a *Pesti Hirlap* hasábjain, de még egyértelműbben fogalmazta meg a korhoz és a környezethez való idomulás elkerülhetlenségét Kossuth Lajos 1845 májusában a *Hetilap*ban megjelent cikkében. Érvelése szerint a belipar fejlesztése nem egyszerűen a jólét növelése és a haza elszegényedésének megakadályozása miatt szükséges, hanem azért, mivel az a nemzet fennmaradásának (per definitionem) alapfeltétele: »[A] népek életében nem egy jelentékeny eszme van, mellynek értelmezése (definiíója) ma már nem az, mint a' mi századok előtt vala», írta Kossuth, s ezek közé tartozik a nemzet fogalma is, amelynek mindenkori értelmezését a kor viszonyai határozzák meg. A »19. század exigentiája» szerint pedig a 'nemzet' szó *csakis* azokra a népekre alkalmazható, amelyek a »civilisatió önálló emeltyűinek» birtokában vannak: »Ezen emeltyűk közé tartoznak pedig mellőzhetlenül *az önálló nemzeti kereskedés, és a' műipar*. E' nélkül ma már Európában lehet gyarmat, lehet népfaj, de nemzet nem.»⁷⁰ Ezért az ezeket támogató mozgalmakban »az anyagi számvetésen kívül, a' nemzeti érzések szent sugalma» is mindig benne rejlik,⁷¹ hiszen céljuk nem kevesebb, mint a nemzet fenntartása.

Ezekhez a honi ipar ügyét értelemszerűen időbeli problémaként (lemaradás), annak megoldását dinamikusan (felzárkózás), a nemzet fogalmát pedig epokalista módon meghatározó argumentációkhoz képest Bajza sziget metaforája a maga nemcsak térbeli, de kifejezetten statikus jellege miatt határozottan esszencialista

⁷⁰ KOSSUTH 1845, 179.

⁷¹ Uo., 178.

karakterű. Azt sugallja, hogy a nemzet évezredes fennmaradása éppen a környezettel, a népek óceánja erodáló hatásával szembeni ellenállásnak, a másoktól megkülönböztető sziget-lét megőrzésének köszönhető, s ugyanez jelentheti annak újabb ezer évvel való meghosszabbításának biztosítékát is:

Mutasd meg a világnak,
Hogy még erőd szilárd,
Hogy ezredes fokodnak
Új ezred év sem árt.

Mutasd meg, mit vihet ki,
Erős szívláng alatt,
Az elszántság hatalma,
És az érc akarat.

A krízisretorika Bajza-féle használata tehát igen kevésbé látszik kompatibilisnek a védegyeleti agitáció közvetlen céljaival, ám kiválóan alkalmas arra, hogy felidézze a nemzethalál prófécia eredeti változatát. Herder szorongást keltő mondata valóban a »népek óceánjától«⁷² körülölelt, szigetként létező nemzet fenyegetett helyzetét írta le, hosszú távon eltűnésének lehetőségét is kilátásba helyezve. Az *Ébresztő* szóban forgó strófáinak képei nem csupán visszavezetik a védegyeleti agitációban igen hasznosnak bizonyuló nemzethalál próféciát annak ősforrásához, hanem ezzel egyidejűleg módosítják annak tartalmát is; Herder prognózisa ugyanis nem az országról, annak lakosságáról és gazdaságáról szól, hanem kifejezetten a *magyar nyelvről és nemzetről*.

A *fogyasztható hazaszeretet* című tanulmányában T. Szabó Lvente meggyőzően érvelt amellett, hogy az iparvédő mozgalom gyors terjedése nagyrészt annak volt köszönhető, hogy a honi

⁷² „Da sind sie jetzt unter Slawen, Deutschen, Wlachen, und andern Völkern der geringere Teil des Landeseinwohner, und nach Jahrhunderten wird man vielleicht ihre Sprache kaum finden.” HERDER 1791, 20.

ipar és általában a belföldi gazdaság fogyasztói támogatásának eszméje a nemzetről való gondolkodásban és az azt reprezentáló irodalmi művekben már az 1840-es évek közepét megelőzően is kimutatható protekcionista beszédmód keretébe illeszkedett. A megszólított közönség számára ismerős mintázat (és az ezt megjelenítő figuratív nyelv) felhasználása nagyban hozzájárult a védegyleti agitáció gyors sikereihez, ám a »nemzeti« kategóriájának a hazai iparra és annak termékeire való kiterjesztése által a hazafias konzumerizmus nem csupán új elemekkel gazdagította a nemzeti protekcionizmus terrénumát, hanem egyúttal a mindennapi élet szerves részévé, bárki által gyakorolhatóvá tette a nemzet sorsának alakításában és a hon védelmében való aktív részvételt. T. Szabó szerint elsősorban ebben, vagyis a hétköznapiak nemzetiesítésében és a nacionalizmus »fogyaszthatóvá« tételében, piacosításában ragadható meg a Védegylet valódi jelentősége. Mivel pedig ez utóbbi hatása messze túlterjed az egyesület fennállásának időszakán, sem a csupán néhány évig működő fogyasztói mozgalmat, sem az azt propagáló szépirodalmi műveket nem helyes kizárólag tematikusan érdekes,⁷³ zárványszerű jelenségnek tekinteni. Bajza *Ébresztőjének* esete éppen ezt demonstrálja. A szöveget a maga eredeti kontextusába állítva világosan kirajzolódik az a folyamat, ahogy az iparvédelmi propaganda nyelvét birtokba veszik, vagy még inkább visszahódítják az annak kezdeti, gazdasági patrióta logikájával ellentétes, a nemzeti/etnikai/kulturális protekcionizmus retorikai eszköztárából származó elemek. A vers mint e folyamat 1845. januári aktuális stádiumának pontos lírai lenyomata, akár az 1844–1845 fordulóján a védegyleti agitációban végbemenő változások dokumentumaként is olvasható. A neki szánt mozgósító funkciót megjelenésekor tökéletesen betöltő *Ébresztőnek* az iparvédelem gondolatától gyorsan függetlenedő, a 20. század közepéig terjedően egyértelműen sikersztorinak nevezhető használatörténete ugyanakkor a védegyleti eszme, a hazafias konzumerizmus nemzetről való

⁷³ Vö. T. SZABÓ 2023, 68.

beszédre és képviseleti lírára gyakorolt hosszú távú hatását is megmutatja. Lengyel Géza a fejezet elején idézett írásában annak a véleménynek adott hangot, hogy az agitációs vers időtállósága elsősorban a »közgazdasági«
téma ügyes (költői) elleplezésének köszönhető, ám ennél talán pontosabb úgy fogalmazni, hogy Bajza fordította le azt a legsikeresebben a nemzeti/kulturális protekcionizmus nyelvére.



A REKLÁM HELYE

A VÉDEGYLETI AGITÁCIÓ ÉS GARAY JÁNOS

IPARVÉDEGYLETI DALA

Az *Életképek* 1845. április 5-i számának címlapján közölt *Iparvédegyleti dal*ának¹ ötödik versszakában Garay János az anyagi javak élvezetével kapcsolatos vágyaik, mi több, a luxus iránti vonzal-
muk kiélését javasolta a költeményében megszólított honleányok-
nak és hazafiaknak. Az ajánlat a magyar képviselői líra rend-
szerint ezzel éppen ellentétes magatartásra buzdító, az erkölcsö-
ket, különösen a köz érdekét a magánérdekek elé helyező polgári
erényt romboló s ezzel a közösség létét veszélyeztető fényűzésről
való lemondás republikánus parancsát² megfogalmazó hagyomá-
nya felől szemlélve igencsak furcsának hat. Még akkor is, ha az-
zal Garay agitációs verse egyértelműen a köz, vagyis a nemzet és
a haza érdekét akarta szolgálni, s az általa propagált védegyleti
mozgalom céljainak megfelelően kifejezetten honi iparcikkek fo-
gyasztására kívánta serkenteni közönségét. Az ötödik strófában
elhangzó ajánlatot csak még zavarba ejtőbbé teszi, hogy az ellent-
mondani látszik a szöveg ezt megelőző részében kifejtett, a haza-
fiakat éppen a hon ellenségeként ábrázolt luxussal szembeni ›har-
cias‹ és határozott fellépésre mozgósító gondolatmenettel.

Az *Iparvédegyleti dal* első négy versszaka nem sok érdekesség-
gel szolgálhatott a divatlap egykorú olvasói számára. Az 1844 ok-
tóberében alapított, a következő hónapok folyamán valóban or-
szágos mozgalommá szélesedő s Garay szövegének megjelené-

¹ GARAY J. 1845b. A költemény Garay verseinek következő gyűjteményes kiadá-
sában *Védegyleti dal* címen szerepel, vö. GARAY J. 1848, 35–38.

² A republikánizmus politikai nyelvéről lásd TAKÁTS 2014, 54–55.

sekor már sikereinek csúcsához közelítő Védegyletet³ propagáló költemény e szakaszával kapcsolatban legalábbis igen könnyen támadhatott az a benyomásuk, hogy annak szerzője nem tett többet annál, mint hogy egyszerűen átemelte a képviseleti líra műfaji közegébe a honi ipar támogatására létrejött egyesület melletti agitációnak az elmúlt mintegy fél esztendő folyamán szónoki beszédekben, vitacikkekben, publicisztikai írásokban, sőt szépirodalmi művekben⁴ is számtalanszor elismételt, olykor a versével csaknem azonos képekkel és frazeológiával előadott legfontosabb érveit és legismertebb szlogenjeit.

A keretversszakaiában a csatadal műfaját imitáló szöveg („Föl, hazádnak védletére, / Honfi szív és honfi kar! / Még eddig meg tudta védni / Szép hazáját a magyar!” stb.) annak a krízis-retorikának a kontextusába helyezi a költői exhortációt, amely már az Országos Védegylet megalapítása előtt is jellemezte az 1843/1844-es országgyűlés vámügyi vitáit. Ezek során az ellenzék tagjai arra hivatkozva állították halaszthatatlanul sürgetőnek az aktuá-

³ Az *Életképek Hírlapi méh* rovatának írója már 1845 márciusában kihirdette a Védegylet győzelmét. Véleménye szerint az előző hónapokban a mozgalom gazdasági és politikai célszerűségéről folytatott hírlapi vita a honi ipar pártolóinak győzelmével zárult: „Kossuth, Tóth Lőrincz, Agricola 's többien az ellenokokat megczáfolák”. A divatlapok vidéki szemléi pedig az eszme a társaséletben való gyors terjedését bizonyítják, előrevetítve annak végső diadalát. (Vö. *Életképek*, 1845. márc. 1., 288–289.) Ebben az évben maga a szervezet is gyorsan terjeszkedett; amikor a *Hetilap* 1846 márciusában „[t]öbb rendbeli tudakozás és kívánat következtében örömmel” közölte az egylet vidéki osztályainak listáját, azon már 144 filiálé szerepelt. (Vö. „Az országos védegylet...” 1846.) A lap egy néhány héttel későbbi, a fiókszervezetek számát megyei bontásban közlő cikkéből az is kiderül, hogy a vármegyék közül Árva az egyetlen, amelyben az egyesületnek nincs helyi osztálya. (Vö. „Az országos Védegylet...” 1846, 473.) Az Országos Védegylet történetéről lásd HORVÁT 1911; KOSÁRY 1942, illetve a kötet *Petőfi, a Védegylet és a király* című fejezetének megfelelő hivatkozásait.

⁴ 1845 tavaszára már mindegyik műnemben születtek a témáról szóló alkotások. Csak néhány fontosabbat említve: Petőfi *Védegyleti dala* az előző év decemberében, Bajza *Ébresztő* című agitációs verse, illetve a *Magyar leány dala* Garaytól pedig 1845 januárjában látott napvilágot. Ahogy Degré Alajos *Eljegyzés álarca alatt* című, ugyancsak a Védegyletet propagáló vígjátéka, valamint Kelemenfy László *Egy font Pannonia-gyertya* című elbeszélése is elkészült ekkorra.

lisan fennálló, nemcsak igazságtalannak, hanem törvénytelennek⁵ is tartott, az országot „gyarmati sorba”⁶ süllyesztő, annak anyagi érdekeit Ausztria és az örökös tartományok gyarapodásáért feláldozó, gazdasági fejlődését akadályozó vámszabályok megváltoztatását, mivel azok egyszerre fenyegettek az ország rohamos elszegényedésével és a nemzet politikai függetlenségének elvesztésével.⁷ Az egyes polgárok és a hon anyagi végromlásának lehetőségét, ennek nyomán pedig a nemzethalál rémét is felidéző argumentáció a vámügyi kérdés törvényi rendezésére tett kísérlet sikertelenségét követően, az azt – a korabeli kifejezéssel élve – „socialis téren” megoldani kívánó Védegylet leghatékonyabb mozgósító eszközévé vált.⁸ Ennek megfelelően már maga az egyesület alapszabálya is igyekezett igen kritikusként bemutatni egykorú közönségnek a fennálló helyzetet, amelyben „a’ naponként rémítőbben terjedő köz elszegényedés’ örvényébe mindinkább több, és több honpolgárnak jóléte, szerencséje, nyugalma fogna sodortatni, s ez örvény el végre még nemzeti önállásunkat

⁵ A vámszabályok rendeleti úton való szabályozásának törvénytenségéről szóló közjogi diskurzus dokumentumait és későbbi összefoglalását lásd a *Petőfi, a Védegylet és a király* című fejezet 424. lábjegyzetében.

⁶ Az 1843/1844-es országgyűlésen gyakran hangzottak el az ország „gyarmati” helyzetére vonatkozó utalások. (Vö. például Kovács F. 1893–1894, 6:172, 266–267, 404.) Ennek gazdaságtörténeti háttéréről valamivel korábban Fényes Elek részletesen írt *Magyarország statistikája* című munkájának a kereskedelemről szóló részében. (FÉNYES 1842–1843, 1:230–231.) Fényes elemzése szerint a 18. század végére határozott formát öltő birodalmi vámpolitika magyar külkereskedelmet és gazdaságot sújtó vonásai a 19. században is megmaradtak. (Vö. uo., 1:229–271.)

⁷ Bezerédj István a felirati javaslat elfogadását megelőző hozzászólásában közjogi érveléssel fűzte egybe az elszegényedés és az önálló nemzeti lét elvesztésének rémét: „Most már nem csupán az a kérdés, hagyjuk-e magunkat végelszegényülésünkben elporlani, hanem ezen válasz nemzeti önállásunkat is kockáztatja, mert az 1790-ik törvényben nyilván ki van mondva, hogy a vámszabályzat a törvényhozást illeti. 300 éve tapasztaljuk már, hogy felírásunknak semmi sikere nincs.” (Kovács F. 1893–1894, 6:402–403.)

⁸ Kosáry Domokos szerint ez, vagyis az egész országot „fenyegető elszegényedés érve” volt retorikai tekintetben az „egyik legsikeresebb fegyver” az ellenzék kezében a vámkérdésről folytatott viták során, és ez alapozta meg a Védegylet széles körű támogatottságát is. Vö. KosÁRY 1942, 449–451.

is eltemetéssel fenyegetheti”⁹ A polgárokat élőlőszóban vagy írásban a honi ipar pártolására buzdító szerzők nem ritkán még ennél is határozottabban fogalmaztak, ahogy azt 1845 tavaszán elhangzó zalaszentgróti beszédében Deák Ferenc is tette, aki szerint az országos mozgalom célja „nem csekélyebb, mint a’ hazának a’ temetkező sír’ partjáróli visszarántása”.¹⁰ A Garay versét nyitó imperatívusz e veszély elhárítására mozgósítva, a hazafiság képzetéhez tartozó legalapvetőbb funkció betöltésére, a hon védelmére szólított fel; ennek eszköze azonban már nem az élet és vér feláldozását követelő fegyveres harc volt.

A Védegyelet egy minden kétséget kizáróan újszerű szerepváltozással bővítette a hazafiasként elfogadott magatartásformák addigi repertoárját. Alapszabálya első pontjának értelmében az egyesület végső célja szerint „ipart, és szorgalmat, és mi ebből következik jólétet kíván terjeszteni hazaszerte”.¹¹ Ennek feltétele pedig a vállalkozási kedv élénkítése és az ipari termelés volumenének növelése „a honi iparúzó osztályok munkásságának jutalmazóvá, s gyümölcsözővé” tétele, vagyis termékeik kelendőségének biztosítása által.¹² Mivel ez utóbbinak legfőbb akadálya az idegenben készült iparcikkek piaci túlsúlya és jelentős versenyelőnye a hazaiakkal szemben, ezért a mozgalom legközvetlenebb feladata nem más, mint hogy általa „a külföldi gyártmányok, és kézművek az ország piaczaról lassanként kiszoríttatván a pénznek külföldi árukért kiözönlése meggátoltassék; s ekép’ a Nemzet [...] anyagi önállásra emeltessék”.¹³ Az ország gazdasági megerősítését Friedrich List protekcionista elgondolásai alapján¹⁴ elérni szándékozó egyesület azonban ennek megfelelő vámszabályok, vagyis jogi kényszerítő eszközök hiányában a belső piac védelmének feladatát az egyes háztartásokra hárította, és mint hazafiúi/honleányi

⁹ *Az országos védegyesület alapszabályai...*, 10.

¹⁰ DEÁK 1845, 205.

¹¹ *Az országos védegyesület alapszabályai...*, 4.

¹² Uo., 3.

¹³ Uo.

¹⁴ Lásd LIST 1843.

erkölcsi kötelességet értelmezte. A Védegyelet az akkoriban gyakran használt metaforával élve azt várta el a hon polgáraitól, hogy az ország határaitól ›hiányzó‹ vámsorompókat saját házaik küszöbén felállított erkölcsi sorompókkal¹⁵ pótolják. Ez nem figuratív nyelven kifejezve egyszerűen azt jelentette, hogy az egyesületbe való belépésekor minden tag fogadalmat tett arra, hogy a következő hat évben

csak honi mesteremberek által fog dolgoztatni, s általában minémüségei tekintet nélkül semminemű ipar műczikkéből, mellyből lakvidékén belföldi kapható, tudva külföldit nem veszen, nem csináltat, nem visel; s tőle függő gyermekei, vagy gyámoltjai, ' azon cselédei által, kiket ruházattal ő lát el, nem viseltet.¹⁶

A Védegyelet a nemzeti érdek szempontjából értelmezte újra és töltötte fel pozitív erkölcsi tartalommal a konzumálás korábban ebben a tekintetben általában neutrálisnak számító, szélsőséges megnyilvánulásaiban pedig inkább kárhoztatott gyakorlatát, s létrehozta a *hazaftias*, vagyis hétköznapi fogyasztását a nemzet iránti morális elkötelezettsége alapján (ön)tudatosan irányító/

¹⁵ A kép több variációban felbukkant a kérdésről folytatott országgyűlési viták során is. Zsoldos Ignác Veszprém megye követeként úgy érvelt, hogy a jelen helyzetben szükséges az „anyagilag védő vámsorompók mellett erkölcsi vámsorompókat is húzni a külföld ellen, s ez a honi termények melletti lelkesezés”. (Kovács F. 1893–1894, 5:117.) Szentkirályi Móric a megegyezés sikertelensége esetére, végső kényszer szülte megoldásként látta „szükségesnek azon módhoz nyúlni, mi rendkívüli erőltetéssel van egybekötve, t. i. ha nem állíthatjuk fel gyárvédő sorompóinkat határainkon, állítsuk fel ajtónk küszöbén”. (Uo., 5:128.) Bezerédj István pedig így használta a képet a felirat elfogadását megelőző felszólalásában: „Ha a magyar kormány nem elég erős műiparunk kifejtésére a határokon védvámokat felállítani, állítsuk azt fel mi – mint már mondatott – és fel kell állítanunk saját ajtaink küszöbeinél!” (Kovács F. 1893–1894, 6:402.) A metafora az országgyűlés lezárulása után is használatban maradt a védegyeleti vitákban és a mozgalom melletti agitációban: „Most arról van szó, hogy azon a' képviselő tábla által helyeslett védrendszer, mellyet hazánk határain, honi iparunk' javára fel nem állíthatunk, egyénileg alkalmazzuk.” (TÓTH L. 1844, 819.)

¹⁶ *Az országos védegyesület alapszabályai...*, 4.

korlátozó *vásárló* típusát. Ezáltal pedig a honfíui/honleányi szerep olyan változatát teremtette meg, amely egyesítette a hazafiság két, addig egymástól világosan elválasztott funkcióját vagy működési területét. Noha az ország és nemzet jövőbeli jólétének garanciáját jelentő fogyasztói magatartás gazdasági irányultsága, hétköznapisága és békés volta miatt inkább az olyan *fenntartó* tevékenységekhez hasonlított, mint a fizikai vagy szellemi munka, ugyanakkor a vásárlóként honát az idegen befolyástól óvó, azt függő, „gyarmati” helyzetéből felszabadítani igyekvő, a határokról hiányzó vámsorompókat a saját háza küszöbén felállító polgár a tradicionálisan a nemesség önértelmezésének legfontosabb elemét jelentő honvédő, *megtartó* funkcióval (és annak éthoszával) is azonosíthatta saját viselkedését.

Az *Iparvédegyleti dal* csatadalszerű kezdő strófáját követő versszakai azonban, a refrénként visszatérő iparvédelmi buzdítások („a honi műiparnak / Védelmére fogj kezet!”) dacára, az expozíció felidézte zsáner műfaji jellegzetességeinek elmentmondva nem annyira az érzelmekre hatva mozgósítanak, mint inkább érthetővé próbálják tenni a közönség számára az új és szokatlan hazafíui szerepváltozatot. Garay bennük részletes magyarázatokkal igyekszik meggyőzni olvasóit a hétköznapi fogyasztás hazafias tettként való értelmezhetőségéről, valamint a nekik felkínált hazafias vásárlói szerep gazdasági célszerűségéről:

Ős időben kardot edzél,
S vértül ázott lobogód;
Most a kardot és a zászlót
Mint iparműt magad ódd,
Hogy mit önkezed csinálhat,
Pénzért azt mástól ne vedd;
Föl tehát, a hon iparnak
Védletére fogj kezet!

Ős időkben vérrel szerzéd
S azzal védéd szép hazád;
Vér helyett most munka kell csak,
Fölkarolni a mit ád.
De a munka csak úgy áldás
Ha remélhet keletet,
Föl tehát a hon iparnak
Védletére fogj kezet!

Az elsőként idézett strófa a hazafias vásárlás lényegét megfogalmazó parancsában („mit önkezed csinálhat / Pénzért azt mástól ne vedd”) könnyen felismerhető a korábban citált védegyleti eskü parafrázisa. Mint ahogy a következő versszak ezt piaci/gazdasági tekintetben értelmező passzusaiban („a munka csak úgy áldás / Ha remélhet keletet”) sem nehéz azonosítani az egyesületi alapszabály (és persze számos más agitációs szöveg) hasonló funkciójú helyeit. Ezeknél cseppet sem eredetibbek a versnek a hazai gazdaság védelmét a honvédelem (h)ősi példáival azonosító, azonos alanyhoz társító, konkrét megvalósulásuk differenciáját pedig epokalista argumentációval¹⁷ magyarázó passzusai sem. Többekhez hasonlóan ilyen, a hétköznapi vásárlásban megnyilvánuló hazafiúi cselekvés pátoaszát is növelő összetetéssel élt nem sokkal korábban Deák Ferenc is zalaszentgróti beszédének az előző fejezetben már idézett passzusaiban („Vannak minden időnek saját kötelességei...”, stb.).¹⁸

Az egykori és jelenbeli honvédelem feladatainak különbségét az *Iparvédegyleti dal* második strófája az epokalista logikának megfelelően a kor viszonyaival, a cselekvési környezet megváltozásával, pontosabban – a vers csatadalszerű felütéséhez illeszkedve – az ellenség karakterének módosulásával indokolja:

¹⁷ Erről lásd TAKÁTS 2007, 64.

¹⁸ DEÁK 1845, 205. A Deákéhoz hasonló, az ipart pártoló vásárlói magatartást az egykori honvédó harcok példájához viszonyítva értelmező magyarázatokkal nem ritkán találkozni a korban. Erre építette fel a *Pesti Hírlap*ban megjelent vitacikkének argumentációját többek között Madách Imre is: MADÁCH 1844, 787.

Ósi időkben vad tatárság
Harczra hitt és dúlni jött;
Most a sima fényüzés áll
Házad és kapúd előtt,
Mint barát kér bebocsátást,
De, te nézd mint ellened-

A múltbeli barbár és pusztító, nyílt fenyegetést jelentő ellenféllel szemben az új ellenség startégiája a disszimuláción alapul; nem üzen hadat a nemzetnek, hanem barátságot színelve érzéki örömkre csábítja annak tagjait. Jellemzése alapján az új ellenség nem tűnhetett egészen ismeretlennek a korabeli közönség számára, hiszen annak leírása ebben a formában erősen emlékeztet a gazdagsággal és a luxus terjedésével a társadalom számára fontos erények eltűnését és végső soron a közösség pusztulását asszociáló, régtől ismert republikánus felfogásra. Mivel a vers következő két versszaka ebből levezetve adja elő az aktuálisan elvárt hazafiúi magatartás értelmezését, a korabeli olvasónak joggal támadhatott az a benyomása, hogy a neki felkínált új szerepet Garay kifejezetten a luxusról való lemondás morális imperatívuszára alapozva határozza meg. A költemény ötödik strófája azonban ezt a lehetőséget egyértelműen kizárja:

S mi az, a mivel kecsegtet
Az ellenséges barát?
Kéjes ízt ígér az ínynak,
Testnek ékszert s szép ruhát,
Nézz körül! nem kapható-e
Itthon mind ez élvezet?
Ha a honi műiparnak
Védelmére fogsz kezét.

Ez utóbbi sorok értelmében a hon sorsát szíven viselő polgárnak, ellentétben az eddig elmondottakkal, nem kell harcolnia a luxus csábításai ellen, nem kell leküzdenie a testi élvezetek iránti vá-

gyát. Feladata jóval inkább az, hogy szenvedélyeit helyes irányba terelve élje ki. Az *Iparvédegyleti dalban* a luxussal szemben a hazafitól elvárt magatartás bemutatásának ambivalenciája a védegyeleti agitáció ellentmondásosságát tükrözi. Ez utóbbiban ugyanis a magyarországi ipart pártoló fogyasztói attitűd gyakran asszociálódott az erkölcsök rombolójaként láttatott (külföldieskedő) fényűzés csábításának való ellenállás erényével. Sőt, a kérdésben megszólalók közül sokan éppen ebben látták a védegyeleti mozgalom lényegét. A Pest megyei közgyűlés egyik felszólalója a mozgalom támogatását azért tartotta fontosnak, mivel az arra az útra vezet „mellyen a' hazafiság nélkülözni tanul, hogy kikerülve a' fényűzés enyészettel fenyítő mélységeit, biztos jövőnek mehessen elibe”.¹⁹ Az *Életképekben* közölt írásában Pongrácz János a Védegyelet céljának elérését garantáló legfontosabb eszközök egyikeként tárgyalta ugyanezt. A cikk mint „a' gazdaság és gazdagság főellenségét” mutatta be a luxust, amelynek feltétlenül gátat kell szabni, „ha akarjuk, hogy e' hon jólét- és virágzásra fölmerüljön”.²⁰ Pongrácz érvelése szerint a mozgalom gazdasági tekintetben csak úgy érhet el sikereket, ha mint a „nemzetünket végenyészettel már-már fenyegető fényűzés száműzője” az egyszerűséget teszi a „kényelem és jólét kiapadhatatlan kútforrásává”.²¹ Több szerző pedig az iparpártoló funkciótól lényegében függetlenül, kifejezetten a neki tulajdonított morális célkitűzésben és annak a nemzetre gyakorolt üdvös hatásában nevezte meg a Védegyelet igazi jelentőségét. A *Jelenkor* egyik cikkének szerzője azzal utasította vissza a *Budapesti Híradó* az egyesület cél- és észszerűségét kétségbe vonó szemleíróját, hogy az, „*ha csupán mint méréséleti társulat tekintetik is, szerfölött sok jót áraszthat e' hazára*”.

¹⁹ *Jelenkor*, 1844. nov. 28., 413. Baranya megye gyűlésén elhangzó követi beszámolójában a Védegyeletet egyébként (gazdaság)politikai szempontból ellenző, annak taktikáját pedig kifejezetten veszélyesnek ítéllő ifjabb Mailáth György is csupán ebben az egy tekintetben értett egyet annak törekvéseivel, s arra buzdította közönségét, hogy kerüljék „a szerfölötti fényűzést, az idegen árucikkek túlbecsülését”. (*Nemzeti Ujság*, 1844. dec. 21., 412–413.)

²⁰ PONGRÁ CZ 1845, 69, 71.

²¹ Uo., 69.

Hatalmas pátozzsal előadott fejtegetéseinek fényében úgy tűnhet, hogy a mozgalom elsődleges törekvése nem is annyira az ország gazdaságának felkarolása, mint inkább a nemzet eredeti erkölcsi karakterének helyreállítása, amelynek megváltozását az elszegényedés elsődleges okaként jelölte meg a szerző. Értelmezésében a Védegylet létének oka, hogy annak alapítói és támogatói „bejárván széles e’ hazát, látták a’ nyomort, Kárpátoktól Adriáig szemlélték haldoklásiban az ős erényt, kiveszni apáink ma már névről is alig ismert boldog egyszerűségét”, ezért elszánták magukat „arra szentelni éltöket erejük fogytáig, hogy a’ hon a’ pazar-fényűzés mirigyétül tisztuljon meg, ’s az eltévedt rokonok visszavezettessenek az igaz ösvényre”. A mozgalom célja ennek fényében nem gazdasági jellegű; lényege a nemzet morális regenerációja: „visszaidézni azon erkölcsi tisztaságot, melly ha megvész, Roma ledül ’s rabigába görbed”.²² A külföldi termékekről lemondó vásárló a korabeli sajtóban gyakran tűnik fel úgy, mint aki fogyasztói szokásainak átalakításával nem csupán az ország gazdasági fejlődését segítheti, hanem a luxus elleni küzdelem harcosává is válhat:

Ha a védegyletnek olly irányba indulnia sikerül, miszerint közönséges kartonkelmék’ viselete dísz és büszkeségül fog tekintetni, ha, mert rendes bálkelméink nincsenek, azokat nem drágább (selyem), hanem olcsóbb kelmékkel pótolni hölgyeink elég erősek lesznek: akkor a védegylet’ erkölcsi hatása szebb, magasztosb lesz, mint minden anyagi eredmény, melly belőle hazánkra hárul: mert ez önmegtágadásnál hatalmasb gát nem állíttathatik fel a fényűzés’ ellenében.²³

Az 1845-ös farsangi szezon báli tudósításai a belföldi gyártású anyagokból készült öltözetben megjelenő hölgyeket rendszerint nem egyszerűen az ezzel a „hazai műipar iránt” mutatott „nemes

²² E-y. 1844, 598.

²³ *Honderű*, 1844. dec. 21., 406.

részvét²⁴ miatt, mint „a honi ipar egy-egy nemtőjét”²⁵ dicsérték, hanem mint a „külföldieskedés, fényűzés ellenében” a közjóért „minden áldozatra kész” honleányi erény megtestesítőit.²⁶

Bármilyen lelkesítő és bármennyire jól használható volt is az agitációban a hazafias vásárló, a fényűzés iránti vágyát a közöség javának érdekében feláldozó jó polgár republikánus erényeivel való felruházása, az éppúgy ellentétben állt a védegyleti mozgalom valódi céljaival, mint az azt megalapozó gazdaságelméleti elgondolásokkal. Friedrich List a mozgalom elméleti háttérét adó könyvében a luxust (persze másoktól is ismert argumentációval) nem a közösség erkölcsének megrontójaként és anyagi erő-

²⁴ *Életképek*, 1845. jan. 18., 96.

²⁵ *Életképek*, 1845. jan. 24., 124.

²⁶ *Pesti Divatlap*, 1844. dec., utolsó szám, 195. A fent idézett, a zalai hölgyekre vonatkozó megjegyzésekhez hasonló méltatásokkal sűrűn találkozni 1844–1845 telének béli beszámolóiban. A divatlapok magukat a bálakat is igyekeztek nem csupán a külföldi divatcikkeket, hanem általában véve a luxust elutasító hazafiúi/honleányi magatartást demonstráló eseményekként beállítani. A *Pesti Divatlap* 1844 novemberében a következő év elejére tervezett táncmulatságok beharangozását így indította: „A nemzeti öröm legtisztább érzetével van szerencsénk hirdetni, hogy [...] a jövő farsangon fővárosunkban több nemzeti *táncvizsgalom* fog tartatni, melyekben a résztvevők leginkább *belföldi kelmékből készített s magyaros szabású öltönyökben* fognak megjelenni, nem fényesen, nem pazar pompával, hanem egyszerűen mint oly komoly és szegény nemzethez illik, mint a mienk.” (*Pesti Divatlap*, 1844. nov. 24., 123.) A divatlap szerkesztője a következő év végén a külföldieskedő fényűzés visszaszorulását nevezte meg az elmúlt időszaknak a nemzet jövője tekintetében legbiztatóbb jelenségeként: „Gyönyör most látni, kivált azelőtt külföldies fényűzéshez szokott hölgyeink honleányi nemes versenyzését, mint hányják el magokról a külföld fényes de kártékony foszlányait, s milly lelkesedéssel, milly büszke önérettel viselik a bár egyszerűbb honi kelmét, míg a férfiak közül sokan nem szegyeznek, mint azelőtt, durva (de a hon szelíd nemtője által nyújtott) honi kelmékben, a legfényesebb körök színe előtt is megjelenni, sőt nyugodt öntudattal tapasztalják, hogy így is csak oly emberek mint azelőtt voltak, sőt hogy csak így – valódi magyarok. [...] Hátha még tekintetbe vesszük azt, miszerint e nagyszerű eszme valóditása, életbehozása végett, még a kényelem és kéj rabjai közül is, többen önkényesen sereglének az önmegtagadás, a nélkülözés szigorú zászlója alá, [...] nemde mindez a legtisztább hazafiúi örömről és bizodalomra buzdíthatja még azt is, ki talán nem szokta az élet, kivált a magyar élet kecsgetető reményeinek bájvilágát vérmes, rózsaszínű szemüvegen át tekinteni!” ВАНОТ 1845c, 1196.

forrásainak pusztítójaként, hanem éppen ellenkezőleg, mint jólétének és folyamatos fejlődésének garanciáját láttatta. Érvelése szerint az ennek alapját jelentő olyan – a republikánus felfogás szerint kifejezetten bűnöknek számító – szenvedélyek, mint a hiúság, bírvágy²⁷ nem csupán hasznosak az egyes országok gazdasági fejlődésének tekintetében, hanem e fejlődés mozgatóerejét és katalizátorát jelentik. Egyszerűen azért, mivel a polgárt egyre újabb és újabb javak megszerzésére, ezáltal pedig az ehhez szükséges anyagi források megteremtésére, restségének leküzdésére és munkára ösztönzik, vagyis egyszerre és folyamatosan növekvő mértékben élénkíti a termelést és a fogyasztást, erősíti a gazdaságot és növeli a jólétet.²⁸ Ha a védegyeleti agitációban gyakran találkozni is a külföldi iparcikkek vásárlásáról való lemondást a fényűzés terjedése elleni küzdelemként értelemező gondolatmenetekkel, az ősi erények, egyszerű erkölcsök regenerációja mint morális cél valójában ellentétben állt a mozgalom gazdasági törekvéseivel, sőt részben az ezek elérése érdekében alkalmazott módszerrel is. Mivel a honi ipar védelmét a belföldi piac biztosításával elősegíteni kívánó egyesület célja nem a fogyasztás volumenének csökkentése, hanem a hazai termékek iránti kereslet folyamatos növelése volt, ezért tagjait valójában nem az anyagi javak megszerzésére és élvezetére irányuló vágyaik elfojtására, hanem ezek megfelelő módon történő kiélésére próbálta ösztönözni. „A’ fényűzés minden más országokban áldás, csak a’ magyaroknak átok – átok azért, mert csak innét szívja külkezekbe a’ pénzt, míg más országokban a’ gazdagok jövedelmeknek fölös-

²⁷ Erről lásd HIRSCHMAN 1998.

²⁸ Vö. LIST 1843, 2:242–244. Hasonló gondolatmenetekkel persze a korabeli olvasók számos szövegben találkozhattak. Karvasy Ágoston szintén ekkoriban napvilágot látott összefoglaló munkájában külön fejezetben foglalkozott a luxus kérdésével, felsorolva az ellene és mellette felhozható érveket. Eszmeifuttatásának summázata pedig az, hogy „a fényűzés elkerülhetetlen következtése a műiparban haladásnak, és a javak összehalmozásának, egyszersmind egyik a legerősebb rugók közül, mellyek az embert szorgalomra, s tehát nagyobb jövedelemszerzésre sarkalják, tovább hatalmas eszköz az érzelmek és erkölcsök nemesbítésére”. KARVASY 1843, 148–149.

legét iparúzó honfiak' kezébe rakják".²⁹ Deák Ferenc 1845 márciusában elmondott beszéde szerint a luxus élvezete nem erkölcsi, csupán anyagi kockázatot jelent a hon és polgárai számára, ám ezt is csak kielégítésének helytelen módja miatt. A gondolatmenet pedig azt is implikálja, hogy megfelelően irányítva a fényűzés büne hazafiúi erénnyé válhat, amely a haza számára ›áldássá‹ változtathatja az azt eddig sújtó ›átkot‹. Ahogy a *Honderű* szarvasi levelezője fogalmazott: „A sok szükség lehet honibűn, ha az országot a külföld' rovására szegényíti, de lehet erény is, ha az ipart fejleszti, s így tekintve, a védegyelet fontos tárgy.”³⁰

Az *Iparvédegyeleti dal* ötödik strófája a Védegyelet számára megfelelő hazafiúi/honleányi szerepváltozatnak ez utóbbi értelmezésén alapul, az abban megfogalmazott, a költemény megszólítottját a honi termékek fogyasztására és élvezetére biztató, a magyar képviseleti líra hagyományában valóban szokatlan ajánlatát pedig az ezt követő, a fertilitas Hungariae tradicionális toposzát az agitációs célnak megfelelően átformáló három versszak legitimálja.

Szent a föld, mit őseidnek
Vére szentesíte meg,
És ha csak szentek volnának
E lapályok, e hegyek!
Ím de dús a föld növénye,
Ha kéjtelgő ínyedet
Nem csiklandja még eléggé:
Védelmére fogj kezét!

És az ékszer?...hol van ország,
Mellynek több bányája van?
Hol hegyekben és folyókban
Egyaránt bő az arany?

²⁹ DEÁK 1845, 205.

³⁰ *Honderű*, 1844. nov. 14., 387.

Három ország fényűzését
Láthatja el ékszered:
Csak a honi műiparnak
Védletére fogj kezét.

S a ruhára nincs-e nyájad,
Kecske- és juh mint az ár?
És ha kell, selymét odadja
Néked is a kis bogár...
De hogy mint virág a kertet,
Ékesítse testedet:
Kell, hogy a honi iparnak
Védletére fogj kezét.

A hagyományosan az ország természeti gazdagságának bizonyítására és a hazafiúi büszkeség felkeltésére hivatott lista, amelynek legfontosabb – a föld a növénytermesztésre és állattenyésztésre való rendkívüli alkalmasságát, illetve ásványkincsekben, különösen pedig nemesfémekben bővelkedő voltát bemutató – tételeinek felsorolására Garay dalának e szakasza épül, ha nem is eredeti funkciójában, de jól hasznosíthatónak bizonyult a védjegyleti agitáció céljaira. A *politikai gazdálkodás nemzeti rendszerében* Friedrich List azon felül, hogy a „népek terményező erői (produktive Kräfte)” közé sorolta a „természeti alapok és anyagi tőkék”³¹ birtoklását, a valódi, vagyis úgy gazdasági, mint politikai tekintetben önálló nemzeti lét legalapvetőbb feltételeinek egyikeként határozta meg azt. A Sárváry Antal fordításában „szabdás”, a német eredetiben „normalmäÙig” jelzővel illetett nemzetnek a szerző szerint csak az nevezhető, amely „egy közös nyelvvel és iralommal, egy *különbféle természeti erőforrásokkal felruházott*, terjedelmes és jól körkörített (arrondirt) földterrel, és nagy népességgel bír”.³² List további magyarázatai még egyértelműbbé teszik,

³¹ LIST 1843, 1:66.

³² Uo., 2:81, kiemelés tőlem – S. L. A.

hogy a „normál”, szabályszerű nemzet definíciójában a „földtérre” vonatkozó elvárások nem pusztán a saját haza birtoklását jelentik:

A' nagy népesség, 's egy tág, külömbféle természeti tökéekkel (Naturfonds) felruházott földtér: lényeges megkívántatóságok a' szabdas nemzetiséghez. Azok mind a' szellemi képzettségnek, mind az anyagi kifejlésnek, mind a' politikai hatalomnak, alapfeltételeit teszik. A' népszámára, és földtérére nézve korlátolt nemzet; kivált ha külön nyelve van, a' művészetek és tudományok gyarapításához, csak nyomorult uralommal, és nyomorult intézetekkel birhat, a' kis status sohasem hozhatja földtérén belől a' külömbféle terményezés ágakat, telyes kiképzésre.³³

Az ilyen nemzet, folytatja List, csak az erősebb nemzetekkel való szövetkezés útján, „'s a' nemzetiség előnyeinek valamely részbeni feláldozása és mértékfeletti erő megfeszítés által tarthatja meg nyomorultan önállóságát”.³⁴

A védeyleti mozgalom szempontjából az ország természeti erőforrásainak gazdagságát igazoló fertilitas Hungariae toposz használata az *Iparvédeyleti dalban* azért is fontos lehetett, mivel az List elgondolásai alapján nem csupán az önálló nemzeti létre való alkalmasságot bizonyíthatta, hanem a gazdasági függetlenség elérésére választott, a szabad kereskedelmet időlegesen korlátozó eszköz alkalmazhatóságát és célszerűségét is. A német közgazdász azon országok közül, amelyek Magyarországhoz hasonlóan arra készülnek, hogy megtegyék a fejlődésük szempontjából kitüntetett jelentőséggel bíró lépést, s a mezőgazdasági stádiumot elhagyva elérjék az azt követő „földművelési 's egyszersmind kézművészkort”, kizárólag azoknak javasolta a szabad áruforgalom védővámokkal való korlátozását, amelyek

³³ Uo., 2:82.

³⁴ Uo.

minden arra megkívántató szellemi és anyagi tulajdonokkal, és eszközökkel bírnak, hogy saját kézművert állítsanak, és azáltal a' pallérozottság, és politikai hatalom legmagasabb fokára felküzdjenek, de azonban már sokkal elébb haladt külföldi kézműverővel vetélyzet által előlépteikben még is feltartóztatnak.³⁵

A List felállította feltételrendszer teljesülését bemutató régi toposz Garay a Védegyelet mellett agitáló versében így annak eszköze lehetett, hogy mint a haza jólétéért folytatott gazdasági küzdelem észszerű és célszerű módját igazolja „a' saját kézműverő beültetése és oltalmazása céljából [...] a' kereskedési megszorítást”³⁶ az ezt érvényre juttató vámtörvények hiányában azok „surrogatumaként” a vásárlói magatartás egyéni, erkölcsi alapú szabályozásával megoldani kívánó mozgalom által követett stratégiát.

Noha a fertilitas Hungariae toposz mindezek alapján igen hasznosnak mutatkozik a nemzeti ipar védelmére buzdító érvelés megalapozásában, ugyanakkor eredeti formájában nyilvánvalóan ellentétes az ezt propagáló mozgalom célkitűzéseivel. Egyszerűen azért, mivel a minden jóban bővelkedő hon árkádiái idilljének képeiből összeállított katalógus éppen azt az állapotot, vagyis az ország mezőgazdasági, „nyersterményezői” státuszát mutatta kívánatosnak, amelynek kényszerű fenntartása a védegyeletisták szerint az ország fokozatos elszegényedést okozta, végső soron pedig a nem csupán gazdasági, hanem politikai értelemben vett függetlenség elvesztésével is fenyegetett. A kedvező természeti adottságok, az anyagi erőforrások birtoklása természetesen List értelmezése szerint is csupán szükséges, de önmagában semmiképpen sem elégséges feltétele a valóban önálló, vagyis politikai és jogi, szellemi és erkölcsi tekintetben is teljesen kifejlett, függetlenségét és érdekeit védelmezni képes nemzeté válásnak. Ehhez ugyanis elengedhetetlen a gazdasági fejlődés legmagasabb fokának elérése, vagyis az, hogy „a' földművelés, a'

³⁵ Uo., 2:85.

³⁶ Uo.

kézműzetek és a ' kereskedés egyenlően kiképezve" legyenek.³⁷ Garay agitációs költeményében pedig pontosan ennek megfelelően formálta át a gazdag ország képzetét kifejező tradicionális katalógust. Az *Iparvédegyleti dal* ugyan lelkesen beszél a haza földjének szinte hihetetlen termékenységéről („Ím de dús a föld növénye”; „nincs-e nyájad, / Kecske- és juh mint az ár?”), sőt a toposzt használó korábbi versekben – mint például Berzsenyi *Magyarország* vagy *A Balaton* című költeményei – igen hangsúlyos versengő szándék, az *aemulatio* sem hiányzik az 1845-ös szövegből:

...hol van ország,
Mellynek több bányája van?
Hol hegyekben és folyókban
Egyaránt bő az arany?

Garay költeményében azonban mindezek leírása nem a célt jelenti; a hagyományos katalógus nála egy, a *fertilitas Hungariae* képzetéből kiinduló, ám azon egyértelműen túlmutató, azt továbbfejlesztő argumentáció előkészítésére szolgál. Ha némiképp túlzó is az a kijelentés, hogy a költő versének ebben a szakaszában „egy lelkiismeretes szakférfiú pontosságával megy át a különböző iparágakon”,³⁸ az *Iparvédegyleti dal* valóban nem egyszerűen a haza természeti értékeit listázza, hanem ezekkel együtt a belőlük készíthető termékeket is számba veszi. Ebben a katalógusban a föld növénye mint kiváló minőségű élelmiszer, a bányák és folyók aranya ékszerré változva potenciális exportcikként, a nyájak gyapja és a selyem pedig mint textilipari alapanyag, végső soron mint divatcikk nyeri el valódi funkcióját. Garay a védegyleti agitáció céljaihoz alkalmazva dinamizálta a *fertilitas Hungariae* toposz hagyományosan csupán a hazai naturális adottságainak té-

³⁷ „A' csupa földüvelési nemzet [...], olyan egy karú egyén, ki idegen kart használ, melynek segélyéről azonban nem minden esetekre van biztosítva. Ellenben a' földművelési- és kézműzetesi-nemzet olyan egyén; kinek rendelkezésére két saját karjai állnak készen.” Uo., 2:88.

³⁸ LENGYEL 1923a, 6.

teles felsorolását tartalmazó statikus inventáriumot. Az ország gazdagsága ebben elsősorban már nem csupán mint büszkeségre okot szolgáltató birtokolt érték (kincs), hanem valóban mint a „terményző erő”, a produkció forrása jelenik meg, annak egyes tételei pedig nem állapotleírások, hanem (gazdasági) folyamatok elbeszélései.

Azzal, hogy a (természeti) kincsekben bővelkedő, gazdag ország statikus képét a produktív és jól prosperáló haza dinamikus modelljére cserélte a maga fertilitas Hungariae értelmezésében, a »külfölddel« való aemulatiot valódi versengéssé, annak eredeti, a hazafiúi büszkeség és elégedettség érzésének felkeltésére szolgáló funkcióját pedig a honi gazdaság folyamatos fejlesztésére serkentő exhortációvá alakította. Ez a haza felvirágoztatására buzdító felszólítás azonban nem, vagy legalábbis nem kizárólag a hazafias érzelmekre és morális elkötelezettségre, hanem legalább ennyire a polgárok érzéki örömök iránti vágyára apellál. A három versszakban kifejtett katalógus tételei nem pusztán az ország gazdasági erejét növelő, vagyis a nemzet mint közösség érdekeit szolgáló ipar termékeiként, hanem kifejezetten a hazafi mint vásárló igényeinek kielégítésére hivatott *fogyasztási cikkek*ként jelennek meg. Ezzel pedig az *Iparvédegyleti dal* a honfi/honleány és a haza közti viszony egy, a magyar képvisleti lírában addig ismeretlen változatát vezette be. Ebben a viszonyban a hon már nem csupán védelmezendő »szent« föld, amelyhez erkölcsi kötelességei fűzik a polgárt, s nem is csupán a hazafiúi érzelmek tárgya, hanem az érzéki örömök biztosítója, az eredetüket tekintve minden közösségi vonatkozásától független individuális vágyak és szenvedélyek kielégítője is.

A hazafi/honleány és a hon közti viszony ilyen értelmű, az egyéni élvezetet legitimáló újrafogalmazása azonban aligha volt megalapozható a képvisleti líra tradicionális retorikai eszköztárával. Az *Iparvédegyleti dal* ötödik strófájában Garay érvelési stratégiája valóban megváltozik; a külföldi luxuscikkek honi termékekkel való helyettesítésére vonatkozó felszólítása („Nézz körül! nem kapható-e / Itthon mind ez élvezet?”) imperatív modalitá-

sa ellenére már nem a közösséget megszólító költő parancsaként hangzik el, jóval inkább a vásárlót versenytársánál jobb ajánlatlal kecsgetető kereskedő hangján szólal meg. A fertilitas Hungariae toposz ezt követő katalógusa pedig ennek az ajánlatnak a részletező kifejtéseként funkcionál. Másképp fogalmazva, az agitációs dalnak ez a része elsősorban már nem közösségi érzéseire és morális kötelezettségeire apellálva buzdítja a honi ipar támogatására a hazafiakat és honleányokat, hanem mint piaci szereplőt, egyéni vágyain és igényein keresztül próbálja fogyasztásra ösztönözni a vásárlót. A lelkesítés és mozgósítás egy, a hazafias lírától idegen meggyőzési technikának, a termékek kereskedelmi értékesítését támogató reklámnak rendelődik alá.

Bármennyire idegenül hasson is a (hazafias) magatartás befolyásolásának ez a módja egy képviseleti vers közegében, a reklám alkalmazása meghatározó jelentőséggel bírt a védeyleti agitációban.³⁹ Mivel a mozgalom magasztos célját, a magyar ipar megerősítését, és ezáltal az ország és nemzet jólétének, valamint gazdasági és politikai függetlenségének biztosítását a vásárlói attitűdök (át)alakítása és a belföldi áruk iránti kereslet volumenének növelése által kívánta elérni, közvetlen és legfontosabb feladata nem egyéb volt, mint „fogyasztókat teremteni”⁴⁰ az iparcikkek egy jól meghatározható köre, a honi gyártmányok számára. Ezzel pedig a hazafiság a Védegyelet által megteremtett új formája egy, a korábbi szerepváltozatok esetében fel sem merülő problé-

³⁹ Kosáry Domokos is utalt erre Kossuthnak a *Hetilapban* 1845 tavaszán megjelent *Legújabb iparmozgalmaink* című cikksorozata kapcsán, amely „névszerint, szinte egyenként sorolja fel, dicséri meg, sőt ajánlja a vállalatokat és árucikkeiket”. (KOSÁRY 1942, 487.) Efféle, »bújtatott« reklámokkal az előző év végének védeyleti vitáiban is lehet találkozni. Tóth Lőrinc például a mozgalom gazdasági észszerűségét bizonygatva a kor ismert szabó- és vargamesterét (akik egyébként az egyesület igazgató választmányának tagjai is voltak) nevesítve érvelt amellett, hogy a honi termékek fogyasztásával „azon haszon, melly eddig egyenesen külföldi kereskedők’ zsebébe vándorlott, ezentúl hazai kereskedőknek adatik; ’s a’ frakk’ és csizma’ ára, Gunkelé és Cagnoláé helyett Kostyál és Lippai’ zsebében marad”. (TÓTH L. 1844, 828.)

⁴⁰ VAJDA 1845, 134.

mát is létrehívott; a hona és nemzete felé elkötelezett vásárlónak ahhoz, hogy eleget tehesen a köz iránti kötelességének pontos és részletes információkkal kellett rendelkeznie az e célnak megfelelő árukról:

A honi gyárnoknak, iparművesnek s hazai iparművekkel foglalatostkodó kereskedőnek legfőbb érdekében áll ismertetni, hogy műveinek kelendősege, tehát szorgalmának jutalma legyen. A honi műipart pártolni hajlandó közönségnek pedig szintúgy érdekében áll, tudni, hogy mi, hol s kinél kapható, különben a honi műipart a legjobb akarattal sem pártfogolhatja.⁴¹

Az Iparegyesület lapokban közzétett felhívása a közös érdekre hivatkozva, „hazafiúi bizdalommal” kérte a gyártókat és kereskedőket, hogy mustráikat, árjegyzékeiket küldjék el a szervezet számára, adják meg üzletük vagy üzemük pontos címét, s azt is, hogy „minő kiterjedésbeni s minőségbeni rendelmények elvállalására volnának készek”. Mivel a vevő és eladó közti kapcsolat megteremtéséhez fűződő közérdek – ahogy arra a felhívás is utal – tökéletesen egybeesett a magyarországi „gyárnokok” és iparosok, valamint az ezek termékeit forgalmazó kereskedők magánérdekével, ezek természetesen az Iparegyesület szervezte központi adatgyűjtést és információszolgáltatást megelőzően elkezdtek felhívni a publikum figyelmét az új fogyasztói csoport igényeinek megfelelő cikkeikre.

A *Jelenkor* már 1844. október 6-án (az országos egyesület hivatalos megalakulásának napján) arról írt, hogy „Pesten magány- és nyilvános köreinkben legélénkebb tárgya most a' társalgásnak a' gyár-védegyelet”. A beszámoló szerint a közönség nagyobb része lelkesen támogatta a kezdeményezést, „[c]sak a' kereskedők szöppentek meg egy kissé, hogy majd mind nyakukon szárad a' sok külföldi áruczikk... de a' kereskedő hamar megvigasztalja magát, 's már egy kettő ki is hirdette, hogy nála csupa hazai

⁴¹ A több lapban is megjelent felhívást lásd például: „Figyelmeztetés...” 1844.

kelméket vásárolhatni”.⁴² A következő hetekben a sajtóban igen gyorsan elszaporodtak a hasonló jellegű, kifejezetten a honi ipar védelmének eszméje keltette lelkesedés emelkedő hullámát kihasználni szándékozó hirdetések, amelyek elsősorban a fogyasztók hazafiúi és honleányi érzelmeire és kötelességérzetére apelálva, vagyis főként emocionális és morális ösztönzőkre építve próbálták vonzóvá tenni egyes termékeket és üzleti vállalkozásokat. Reklámjaikban azt sugallták, hogy a vevő és eladó közti üzleti kapcsolatot ebben az esetben valójában jóval inkább erkölcsi, mint anyagi érdekek motiválják, s ennek alapja a termék eredete, a ›honi‹ mint márka⁴³ iránti elkötelezettség. Ennek megfelelően az 1844 őszének közepétől a lapok hirdetési oldalain olvasható reklámok tipográfiaileg leginkább figyelmet keltő eleme gyakran a termék ›honi gyártmány‹ voltának hangsúlyozása volt, s nem az, hogy valójában mi is a megvételre kínált árucikk.⁴⁴ Hasonló, a fogyasztást morális/emocionális motivációval ösztönző fogással a vásárlói célcsoport megnevezésében is éltek a hirdetőik,

⁴² *Jelenkor*, 1844. okt. 6., 480.

⁴³ A termékek belföldi eredetének feltüntetése valóban a márkajelzéshez hasonlóan funkcionált ezekben az években. Az egyesület alapszabálya a vezetők kötelességei közé sorolta, hogy a visszaélések elkerülése végett „a honi kelmék, és kézművek állandó bélyegekkel, s ismertető jegyekkel látassanak el”. A Védegylettel együttműködő gyárosok, iparosok és kereskedők pedig e márka képviselőiként „boltjaikat ezt kijelentő czimzettel” láthatták el. (Vö. *Az országos védegylet alapszabályai...*, 25–26.) A márka(jel) hamisításáról szóló, a fogyasztókat óvatosságra intő, az egykorú lapokban gyakran olvasható tudósítások a brand sikerességét is tanúsították, mint az *Életképek* következő hírében: „E’ napokban került kezünkbe egy Brünnben készült posztóvég, melybe e’ szavak voltak szöve: MAGYAR POSZLÓ. A’ csalás olly ügyetlen, hogy az mindjárt észrevehető ’s mi szívünkől örvendünk rajta, hogy Boëtia valahára átlátni kezd, mikép csakugyan *magyarosodnia* kell, ha a’ *magyar pénzt* szereti és érdekeinkhez simulni, ha tengő létét fentartani akarja.” (*Életképek*, 1844. dec. 28., 851.)

⁴⁴ Egyetlen példát említve, a *Pesti Hirlap*ban ekkoriban megjelent egyik reklám igen feltűnő, nagy méretű, félkövér betűkkel szedett címsorban hívta fel az olvasók figyelmét a termék belföldi eredetére („Honi gyártmány”), az árucikk egyéb jellemzői ez alatt jóval szerényebb tipográfiával, mintegy mellékesen kerültek csak feltüntetésre: „Asszony ruhára való hazai nyomatú karton nagy mennyiségben”. *Pesti Hirlap*, 1844. dec. 26., 882.

akik sokszor kifejezetten a *honi ipar pártolójának* címezték ajánlatukat.⁴⁵ Az egy termék potenciális vásárlóit általában megszólító hirdetésekhez képest látszólag a lehetséges vevőkört szűkítő megnevezés komoly vonzerővel bírhatott, hiszen a védegyeleti agitáció közegében az egyet jelentett a fogyasztó igaz hazafi/honleány minősítésével; ezekben a reklámokban a hirdető árujával együtt az e csoportba tartozás presztízst és a közösség elismerését kínálta fel klienseinek. Fontos megjegyezni, hogy a gyártók és kereskedők reménybeli vevőik morális elkötelezettsége mellett konformizmusukra is építhettek kínálatuk hirdetésében, hiszen a Védegyelet nem csupán egy hazafias társadalmi mozgalmat hívott életre, hanem ezzel együtt fogyasztási divatot is teremtett.⁴⁶ Az ajánlott termék belföldi eredete mellett ezért több korabeli reklám hangsúlyozta a ›honi‹ márka keresettségét is. Így tett a magát di-

⁴⁵ Moser Luisa a „honi ipar pártolójának” ajánlotta kizárólag honi kelmékből készített művirágait, remélve „az évek óta nyert bizodalmat továbbra is fenntarthatni”. (*Pesti Hírlap*, 1844. nov. 24., 810.) Klapper János kesztyűs ehhez hasonlóan bátorzkodott „minden igaz pártolóját a’ honi iparnak” figyelmeztetni boltjára, „mellyben egyedül honi anyagból készült legfinomabb hölgy- és férfi-kesztyűk” stb. kaphatók. (*Pesti Hírlap*, 1844. dec. 1., 826.)

⁴⁶ A honi ipar ügyében megszólalók közül sokan állították szembe a (külföldi) divat követését a hazafisággal, sőt olykor a honi termékek esetében is különbséget tettek azok honszereteten alapuló, illetve pusztá divatból történő fogyasztása közt. (Az utóbbi példáit lásd *Életképek*, 1844. dec. 28., 851; vagy febr. 15., 221.) Ugyanakkor a Védegyelet mint „fogyasztási mozgalom” (vö. *Az országos védegyesület alapszabályai...*, 26.) erősen támaszkodott a vásárlói magatartás befolyásolásának erre a stratégiájára. Ezzel látta megalapozhatónak a pesti megyegyűlés egyik felszólalója is az egyesület sikerét: „Mondják ki csak lelkes hölgyeink, hogy termeik nem tárvák más csak így [t. i. honi szövetekbe] öltözött hazafiak előtt, ’s a’ magyar ifjú mondja ki: hogy tánczra nem hí föl más, mint a’ haza javát tetteleg pártoló honleány, szóval váljék csak divattá a’ honi ugy mint eddig divatszereü volt a’ külföldi, látni fogjuk, hogy nem sokára nagy és kicsiny hazai készítvényt viselend.” (*Jelenkor*, 1844. nov. 28., 570.) A Védegyelet ügyében írt vitacikkét Madách Imre egyenesen azzal zárta, hogy a mozgalom ellenzőit nemsokára „ép’ azon tényező sorolandja közénk, mellyet ők emeltek olly nagy jelentőségre, ’s ez a’ – divat”. (MADÁCH 1844, 787.) A korabeli divatlapok kifejezetten ennek megfelelő eszközökkel, társasági és báli beszámolóikkal, divatképekkel és divattudósításaikkal igyekeztek elősegíteni a honi termékek fogyasztásának terjedését. (A Védegyelet öltözködési divatra gyakorolt hatásáról lásd LUKÁCS 2017, 81–97.)

vatos és évszakhoz illő ruhák készítésével az úri közönség figyelmébe ajánló Singer József pesti férfiszabó is, aki hirdetményében külön kiemelte, hogy üzletében „az olly igen kívánt *honi kelmékel* is szolgálhat”⁴⁷

A honi termékek vásárlását etikus fogyasztásként, illetve a honszeretet érzését kifejező tettként értelemző közegben értelemszerűen reklámértékkel bírt a kereskedők és iparosok nemzeti elkötelezettsége is; a hazafias vásárlói szerep funkcionális párjaként megjelent a hazafias gyáros, iparos és kereskedő is. A *Pesti Divatlap* tárcarovata például azzal ajánlott „szépeink figyelmébe, pártfogásába” egy pesti boltost, hogy nála, „mint igaz magyar divatárusnőnél, a körébe tartozó női munkák többnyire belföldi kelmékből készülnek”.⁴⁸ E hazafias, erkölcsi és érzelmi alapú reklámozásnak természetesen azonnal megjelent a maga pendant-ja is az ellenreklámok formájában. Ennek szarkasztikus hangvétellő, mind a konkrétan megnevezett kereskedőt, mind klienseit erkölcsileg megbélyegző példája olvasható az *Életképek* egyik 1844. decemberi lapszámában:

Azon hölgyeknek, kik a' külföldieskedés mótelyéből még ki nem gyógyultak 's pirulnak *honleányok* lenni, ajánljuk *Messi Klára* (nem tudjuk, asszony-e vagy kisasszony?) divatsalonját a' váczituczai Jüttner-házban. A' nevezett divatárusnő *német és francia* hirdetéseket küld a' házakba 's azért igen igen érdemes arra, hogy a' *magyar* hölgyek pártolják.⁴⁹

⁴⁷ *Pesti Hirlap*, 1844. nov. 10., 777.

⁴⁸ *Pesti Divatlap*, 1844. dec. 8., 157.

⁴⁹ *Életképek*, 1844. dec. 11., 787–788. Ahogy a hazai termékek előállításának és az azokat forgalmazó kereskedőknek a gazdasági sikereinek örülni hazafiúi kötelesség volt, úgy a külföldi cikkek árusainak szorult helyzete, esetleges csődje feletti káröröm is hazafias színezetet kapott: „Alter és Fabricius urak, kik eddig csupa külföldi kelméket árultak, boltjaikat bezárni 's kereskedésökkel egészen felhagyni fognak: mintha bizony ezáltal az összes hölgyvilág üdve lenne koczkáztatva! Vigasztal azonban bennünket azon tapasztalás: miszerint sokkal nagyobb azon *valódi lelkes hölgyek* száma, kik sem annyira hiúk, hogy egyedül bécsi vagy párisi foszlányokhoz kössék földi boldogságukat, sem any-

Mindezek fényében nem meglepő, hogy ebben a kontextusban maga a reklám is kettős értelmezést kapott. A honi cikkek iránti kereslet növelésére használva, mint a gazdasági és politikai önállóságért folytatott harc eszköze nemcsak hogy legitim, de kifejezetten etikus eszköz; a külföldi áruk hirdetésére alkalmazva ellenben egyszerűen a vevő elámitását és megtévesztését szolgáló technika, amely a reklámozott termék minősége, mint a reklámozó erkölcsi karaktere tekintetében egyaránt gyanakvást ébreszt. Jó példája ennek a következő, az *Életképek* tárcájában olvasható hírnek álcázott, azonban valójában (mivel a korabeli közönség számára a szóban forgó üzlet nyilván pontosan azonosítható volt) durva ellenreklámként funkcionáló szöveg:

Egy kereskedő a' váciutczában rakszekrényét megtágította vagy inkább a bolt beljében meghosszabbítá 's kigárnérozá a' legválogatottabb nemű legújabb és legdrágább külföldi czikkekkal, mellyek, főleg esténkint lámpavilágításnál, szemkápráztató effectusra vannak számítva. Az arramenők bámulják a' sok csecsét, de nyugodtan – távoznak ismét: mert csalétkeket eleget kóstolt már a' magyar, hogysen azok által ismét és ismét – jégre vezetesse magát.⁵⁰

A kívánt fogyasztói magatartást morális és emocionális motivációval, a hazafiságra alapozva kialakítani igyekvő pozitív és negatív reklámozási technikák egyes hirdetésekben a vásárlót racionális meggyőzésre irányuló érvekkel is kiegészültek.⁵¹ Az ilyen hirdetések azt igyekeztek hangsúlyozni, hogy a vevő a szóban forgó áru megvásárlásával nem csupán kötelességét teljesíti, hanem egyben előnyös üzletet is köt. Koszgleba és Fiby „a' legjelesb

nyira elfogultak, hogy egy-pár kereskedő megbukásától vagy megrövidítésétől függesszék föl az egész nemzet dicsőségét.” *Életképek*, 1844. dec. 28., 852.

⁵⁰ *Életképek*, 1844. nov. 27., 720.

⁵¹ A fogyasztás különböző típusairól és ezek motivációjáról lásd REKETTÉ, TÖRŐCSIK és HETESI 2015, 92–113, 194–215, 273–284.

belföldi készítményekkel” ajánlották a közönség figyelmébe „divat-áru-raktárukat.”⁵² Ifj. Macho Vencel férfiszabó hirdetményében elsősorban azt emelte ki ugyan, hogy a nála vásárolható ruhák anyaga belföldi gyártmány (főként gácsi posztóból, illetve Koch pesti gyárából kikerült selyemből és bársonyból készülnek), de emellett azt is hangsúlyozta, hogy ezek a „nemzeti ruhakelmék” műhelyében „szüntelen a’ legújabb divat” elvárásainak megfelelő kivitelben készíttetnek el.⁵³ Klapper János kesztyűs is a hazafiúi és fogyasztói elvárások együttes teljesülésének ígéretével ajánlotta a honi ipar „minden igaz” pártolójának üzenetét, „mellyben egyedül honi anyagból készült legfinomabb hölgy- és férfi-kesztyűk” stb. voltak kaphatók.⁵⁴

Az előnyös termékjellemzők bemutatása pedig gyakran öltött nyíltan versengő formát a hirdetett árucikket a piacon lévő hasonló termékekéhez viszonyító összehasonlító reklám keretében.⁵⁵ A korszak hazai hirdetményei esetében az összevetés mindig a ›honi‹ márka valódi versenytársaként pozicionált, ›hagyományosan‹ inkább fogyasztott – olykor konkrét márkaként, máskor csak általánosságban megnevezett – külföldi cikkekkel történt. A pozsonyi Aigermant Iván nem csak a „[l]legfinomabb magyar pezsgő”-t kínálta, hanem olyat, „melly különös jósága-, tisztasága-, szabályos pezsgése- és kitűnő ízletére nézve a’ valódi francia pezsgővel versenyezhet”.⁵⁶ Hónig Mátyás dohánykereskedő szintén úgy ajánlotta „a’ t. cz. közönségnek az ő legjobb ’s

⁵² *Pesti Hirlap*, 1844. dec. 15., 858.

⁵³ *Pesti Hirlap*, 1844. okt. 28., 742.

⁵⁴ *Pesti Hirlap*, 1844. dec. 1., 826. A kettős elvárás teljesülése nem csak a nyílt reklámokban volt fontos szempont. A *Pesti Divatlap* pápai levelezője is ezt hangsúlyozta a helyi posztógyárról szóló beszámolójában; eszerint az üzemet tulajdonosa „a szükség már eddig is nagyon észrevehető növekedésével most megnagyobbította, úgy, hogy az Erdélybe általa évenként szállíthatni szokott 4000 rőfön túl most már még mintegy ötször annyit képes kiállítani s a hazafias vállalkozását méltányló részvétnek minősége tekintetében is eleget teend”. (Sz. A., *Pesti Divatlap*, 1844. nov. 15., 173.)

⁵⁵ Erről lásd REKETTÉ, TÖRÖCSIK és HETESI 2015, 284.

⁵⁶ *Pesti Hirlap*, 1844. dec. 26., 881.

régóta hevert *magyar szivarait*”, hogy azok „illatra és égésre nézve a’ külföldiekkel versenyeznek”.⁵⁷

Ennek a reklámtípusnak a legkidolgozottabb formájú, kampányszerű alkalmazására a korabeli magyar ipar egyik büszkesége, a Pannonia nevű első hazai sztearingyertya népszerűsítésében került sor. A reklámkampányt indító, a gyártó által *Jelentés és kérelem* címen közzétett hirdetemény nem csupán a külhoniakkal azonos minősége és azoknál kedvezőbb ára miatt ajánlotta a magyar terméket, hanem az előbbi állítás kísérleti bizonyítására szólította fel a vásárlóközönséget:

Pannonia-gyertyáink most már semmi tekintetben nem engednek a’ külföld illynemű készítményeinek. Kérjük annak okáért azokat, kik eddig még külföldi gyertyákat használtak, sziveskedjenek *egy Pannonia-, egy Milly- és egy Apollo-gyertyát, úgy azonban, hogy mind a’ három egyenlő mértékű legyen, egyszerre meggyújtani ’s egymás mellett végig égetni, ’s meg fognak győződni állításunk igazságáról, miszerint Pannonia gyertyáink nem csak tartósság, de csín tekintetében sem érdemelnek legkisebb megróvást is idegen készítmény mellett, ’s annál méltóbban igényelhetnek elsőséget, mivel olcsóbbak, ’s a különben is csekély számú honi gyárok egyikének készítményei.*⁵⁸

⁵⁷ *Pesti Hirlap*, 1844. nov. 14., 786. A megszokott ›külföldi‹ minőség garantálása a vásárlók számára természetesen a Védegyelet számára is fontos volt. Az alapszabály előírta, hogy az egyesület „[m]indennemű gyároknak [...] keletkezését; a már létezőknek pedig üzleti gyarapítását részint részvény-társaságok létesítése, részint fogyasztási piacoknak bizonyos évekrei biztosítása által” segíteni köteles, az „utóbbi esetben azonban gonddal lészen, hogy azon vidékek, mellyek egy vagy más gyármű fogyasztásának biztosításával a gyár alapítást elősegíteni ajánlkozandnak, viszont biztosítva legyenek, miszerint a külföldről szállítani szokott árukkal mind minőségben, mind árban versenyezhető árukat kapjanak”. (*Az országos védegyesület alapszabályai...*, 24–25.)

⁵⁸ *Pesti Hirlap*, 1844. okt. 17., 716.

A kísérletre buzdító felhívást aztán gyorsan követték az azt igazoló ajánlás/tanúságtétel (testimony)⁵⁹ típusú további reklámok. A *Pesti Divatlap* saját tapasztalatra hivatkozva biztatta további kísérletezésre és vásárlásra olvasóit:

Összehasonlítás útján meggyőződünk a felől, miszerint az első magyar stearingári részvényes társaság Pannoniagyertyái az olly híresnek tartott bécsi stearingárok e nembeli készítményeivel minden tekintetben kiállják a versenyt. – Tegye meg bárki az összehasonlítást, s e dologban bizonyára kellő *fölvilágosítást* nyerend.⁶⁰

A márka reklámkampánya a szépirodalom területére is kiterjedt; az *Életképek*ben Kelemenfy László *Egy font Pannonia-gyertya* című elbeszélése egy megható biedermeier szerelmi történetbe ágyazva nem csupán a hazai termék Millyt és Apollót felülmúló tulajdonságait bizonyította többszörösen, hanem azt is sugallta, hogy az boldogabbá és sikeresebbé is teheti a vásárlót.⁶¹ Az árucikk minő-

⁵⁹ Erről lásd REKETTYE, TÖRŐCSIK és HETESI 2015, 284.

⁶⁰ *Pesti Divatlap*, 1844. okt. 27., 59.

⁶¹ KELEMENFY 1844. Kelemenfy elbeszélése, amely szereplői sorsának kedvező fordulatait a hazai iparcikk használatához kapcsolta, az irodalmi hősökkel való azonosulás lehetőségét kínálta fel a hon boldogulása iránt elkötelezett vásárlónak. A novellához fűzött szerkesztői jegyzet erre a szépirodalmi művekben rejlő sajátos reklámlehetőségre hívta fel a figyelmet, és biztatta hasonló művek írására a hazai szerzőket: „E’ rövid történetke [t. i. Kelemenfy novellája] egyébiránt sokkal egyszerűbb, semhogy különös figyelemre számot tarthatna, kivéve tán – és ez érdem nem az íróé – azon hazafiak előtt, kik a’ honi terményt és készítményt minden külföldi fölött pártolandónak tartják. Halottam már egy-pár sokkal érdekesebb történetet: többi közt egyet, mellyben a’ gácsi posztógyár készítményei főszerepet játszanak, ’s egy másikat, mellyben egy különös viszontagságokon keresztülment úrhölgy minden bajtól szerencsés megmenekülését ’s végtére legohajtottabb boldogsága elérését egyedül annak köszöné, hogy igaz honleányilag, mind szellemi, mind anyagi dolgokban, tántoríthatatlanul ragaszkodott mindenhez, a’ mi hazai. Ha tehetséges fiatal írónk közt vannak, kik ez eseményekről részletesen értesítvék, az »Életképek« szerkesztője azoknak elbeszélését hihetőleg örömmel fogadná.” (*Életképek*, 1844. nov. 13., 641–642.)

ségéről való meggyőződés, vagyis annak igazolása által, hogy az a piacon kínált más hasonló (külföldi eredetű) árucikkkel azonos vagy akár nagyobb mértékben képes megfelelni a vásárlók elvárásainak, a hazafias vásárlás morális motivációja közvetlenül az egyéni fogyasztás szintjén racionális támaszt kapott. Sőt, viszonyuk akár meg is fordulhatott; a *Honderű* ugyancsak Pannoniagyertyát promotáló írása szerint a magyarországi gyártmányok vásárlása mint hazafias kötelesség teljesítése nem csonkíthatja a fogyasztói érdekeket, s az erre vonatkozó imperatívusz csak határozott minőségi feltételek teljesülése után léphet érvénybe:

Ha olly czikkekre nézve, miknek készítésében honunk a külföldnél hátrább áll, ez utóbbihoz folyamodunk, ez még menthető, de ha olly cikkért is külföldnek adózunk, mi nálunk legalább is hasonló jóságban készítettik: ez már aztán valódi nemzeti bűn. És ez az eset a *pannoniagyertyákra* nézve, mellyek' gyártóit az első iparműkiállításakor arany érdempénzzel jutalmazá az iparegyesület. E gyertyák semmi kívánnivalót nem hagynak hátra, s bárminemű milly vagy apollo nevű külföldi gyártmánnyal diadalmasan kiállják a versenyt. E czikkekre nézve tehát a külföldieskedést valóban ideje elhagynunk.⁶²

Az *Iparvédegyleti dal* második felében Garay a meggyőzésének ilyen, a Pannonia-gyertya promotálásában alkalmazottra emlékeztető technikával élt, már nem egy meghatározott termék, hanem a teljes haza tekintetében. Az első strófák az ipar támogatására buzdító hazafias imperatívuszait az összehasonlító reklámhoz hasonlóan racionális érvekkel és érzéki csábítással kiegészítő versszakok retorikai stratégiája azon túl, hogy tökéletesen illeszkedik a »honi« márká kelendőségét növelni, a belföldi piac forgalmát maximalizálni szándékozó agitáció közvetlen céljához, egy ennél jóval általánosabb s a képviselési líra nyelvén nehezen kifejezhető gondolat reprezentációjaként is szolgált. Batthyány Káz-

⁶² *Honderű*, 1844. nov. 9., 308–309.

mér az Országos Védegylet elnökeként 1844. október 6-án tartott beszéde fő eszméjének kifejtéseként nevezte meg szónoklatának az ókori Spártát és az egykorú Magyarországot összevető passzusait. Előadása szerint a republikánus erények példáját adó spártai polgár azért mondott le „az élet minden édesb gyönyöréről”, s határozta meg a maga számára örök törvényként „az önmegtagadást, a nélkülözést, a kényelmek megvetését”, mivel hazája földje „kietlen, meddő és terméketlen” volt, így az anyagi és szellemi élvezeteket csak függetlenségének elvesztése árán vásárolhatta volna meg szomszédaitól. Döntése helyes volt, hiszen „hazafiai erényben nevelt lelkével s hősi gyakorlatban edzett testével” vezető szerepre tett szert a görög városállamok szövetségében, s végül már mindazt birtokolhatta volna, „miről lemondani tudott, pénzt, művészetet, élvezeteket, ha akarta volna”. Beszédének ezt a részét a szónok egy igen szűkszavúan előadott összehasonlítással zárta: „A Magyar a természet minden kincsével ellátott honban él. E kincseket kibányászni százados hív iparkodása, mert élvezni akarta azokat, de nem volt még arra méltó. – S szegény maradt és gyöngye, tekintet, hatás és szabadság nélkül.”⁶³ Rövidsége ellenére az összevetésből annyi mindenesetre kiderül, hogy Batthyány az ország eltérő adottságaira – valójában Garayhoz hasonlóan a fertilitas Hungariae toposzra – hivatkozva a spártai mintával homlokegyenest ellentétes magatartás követését javasolta a kor magyar hazafiai számára. A hon jólétének és a nemzet sikerének garanciája ennek értelmében nem a republikánus jó polgártól elvárt lemondás és önmegtagadás, hanem – a helyhez és időhöz illően – a haza bőségének élvezete. Ezzel pedig valami olyasmit írt elő kötelességként, aminek önmagában nincs közösségi vonatkozása, s ez nem egyéb, mint az individuális vágyak kieléje. A hazafíui/honleányi szerep új elvárásaink kifejezésére, az ennek megfelelő magatartás instruálására és ösztönzésére a képviseleti líra hagyományos retorikai eszköztára nem igazán volt alkalmas; hiszen a költőnek már nem pusztán a közös-

⁶³ Vö. BATTHYÁNY 1847, 8–9.

séggel szembeni kötelességeire kellett figyelmeztetnie és a múlt példáival lelkesítenie a hazafiakat, hanem minden egyes polgárt saját legszemélyesebb vágyaira hatva kellett megnyernie a közös cél számára. Már nem csupán dicsőítenie kellett a szent hont, hanem profanizálva, mint piacot bemutatnia, s ›kínálatát‹ csábítóvá téve ›eladnia‹. E szokatlan, inkább kereskedői mint költői feladat megoldásának eszközét Garay kézenfekvő módon a korszaknak a hazafiságot a fogyasztás emocionális/morális ösztönzőjeként alkalmazó, ám alapjában véve mindig az egyes vásárló személyes vágyaira hatni kívánó reklámjainak mintájában találta meg. Versének igazi költői invenciója (vagy innovációja) pedig az, hogy a piaci értékesítésben használatos marketingeszközt a fertilitas Hungariae toposzának keretébe foglalva megkísérelte érzéki formában kifejezni azt, hogy a vágyak kiélésének individuális gyakorlata miért és hogyan vezethet el a közösség boldogságához és a hon felvirágzásához. Az *Iparvédegyleti dal* szemléletes példája annak a kihívásnak, amellyel a haza, nemzet és hazafiság fogalmának egykorú átértelmezése szembesítette és tradicionális szótárának átalakítására, retorikai arzenáljának kibővítésére készítette a képviseleti lírát.

SZÉP TESTBEN SZÉP LÉLEK?

SZERELEM ÉS HONSZERELEM DEGRÉ ALAJOS
ELJEGYZÉS ÁLARCZ ALATT CÍMŰ VÍGJÁTÉKÁBAN

Degré Alajos *Eljegyzés álarcz alatt* című vígjátéka a Nemzeti Színház 1845-ös repertoárjának legsikeresebb darabjai közé tartozott.¹ Az év második felében nyomtatásban is napvilágot látott, több vidéki helyszínen is előadott színmű² kedveltségét az egykorú kritikák és tudósítások részben műfajának és korszerű irányának vagy ›eszméjének‹ tulajdonították. Az *Eljegyzés álarcz alatt* az

¹ Az *Életképek* már 1844 decemberében arról számolt be olvasóinak, hogy a darab „a’ játékszini választmány által egyhangulag elfogadtatott ’s mint halljuk, még e’ hónapban fog színpadra kerülni”. (*Életképek*, 1844. dec. 11., 788.) A bemutatóra végül csak a következő év áprilisában került sor, ám az addig eltelt idő csak növelhette a közönség érdeklődését a vígjáték iránt. 1845 februárjában a már másorra tűzött előadás a színlapról való váratlan levétele irányította rá a figyelmet. A *Pesti Divatlap* csak rövid, gúnyos hangvételű kommentárban adott hangot a Degré „fölötte dicsért” darabját ért méltatlanság feletti rosszsallásának, az *Életképek* viszont két szatirikus álrecenziót is közölt az elmaradt bemutatóról. (Vö. *Pesti Divatlap*, 1845. febr. 16., 225; febr. 23., 257; *Életképek*, 1845. febr. 22., 248–250.) A színmű április közepétől zajló előadásai általában jó kritikákat kaptak, s nemcsak a darab közéleti témáját képező Védegyelet ügyét támogató, hanem az azzal szemben kritikus lapok is kénytelenek voltak elismerni, hogy a darab igen nagy közönséget vonz, és tetszik a publikumnak. (Vö. például *Budapesti Híradó*, 1845. ápr. 18., 263; *Jelenkor*, 1845. ápr. 17., 185; *Nemzeti Ujság*, 1845. ápr. 18., 242.)

² DEGRÉ 1845. A darab – részben műkedvelő társulatok előadásában – a következő év végéig, sőt még ezt követően is számos városban (Debrecen, Fehérvár, Szombathely, Győr, Nagyvárad, Kolozsvár, Szamosújvár) színpadra került. (Vö. *Életképek*, 1846. ápr. 15., oldalszám nélkül; *Honderú*, 1845. nov. 11., 377; 1846. márc. 31., 257; *Múlt és Jelen*, 1845. aug. 22., 398; *Pesti Divatlap*, 1845. okt. 9., 902; 1847. nov. 18., oldalszám nélkül.) A *Pesti Divatlap*nak az unió rozsnói ünnepléséről szóló beszámolója szerint a darab része volt az ünnepi programnak. (*Pesti Divatlap*, 1848. ápr. 1., 424.)

1840-es években – elsősorban Eugène Scribe műveinek köszönhetően – a hazai színpadokon is igen népszerű úgynevezett ›társalgási vígjáték‹, amelynek színpadi hatásához nagyban hozzájárult, hogy a darab szerelmi bonyodalomra épülő cselekményét a szerző az 1844 végén országos mozgalommá váló, a bemutató évében sikerei csúcán lévő, gyorsan terjedő iparvédegyelet támogatásának ügyével fűzte össze.³

A *Honderű* a darab első, április közepi előadásáról szóló színi-kritikája a műfaji problémák felől közelített a műhöz. A bíráló okfejtése szerint a társalgási vígjáték két okból is komoly kihívást jelent a magyar drámaírók számára; egyrészt mivel fejletlensége miatt a hazai „társalmi élet” az eredeti színművekhez igen kevés anyagot szolgáltat, másrészt pedig azért, mert „íróink a létező társalgási élettel sem eléggé ismeretesek”.⁴ Tehetségét ebben a zsánerben próbára téve ezért rendszerint „olly érdekhorgonyba kapaszkodik az író, melly szorosan véve már a társalgási életkörön túlvág”. Ez pedig nem egyéb, mint a politika, amely, ha némileg kívül is esik a műfaj terepén, mégsem nélkülözhető „ha magyar, azaz jellemzetben magyar színművet akarunk írni, miután társalmi életünkben még most magyar jellem csupán annyiban mutatkozik, mennyiben a politikai életfejlődés napi mozgalmaira, s róla visszahatnak”. A két szféra összekapcsolása tekintetében a kritikus Eötvös József 1844 októberében bemutatott *Éljen az egyenlőség!* című vígjátékát állította példaként, mint olyan művet, amelyben „eddig legszerencsésb sikerrel van az alapjában véve politikai eszme [...] társalmivá, vagyis társalgásivá feldolgozva”. A bíráló ugyanebből a szempontból Degré darabját is sikerült-

³ Ez természetesen éppúgy hangsúlyos eleme volt a darabról szóló színházi tudósításoknak és kritikáknak, mint ahogy az év közepe táján napvilágot látott kötet reklámozásának. A *Pesti Hirlap*ban megjelent hirdetések külön felhívták a közönség figyelmét arra, hogy Degré drámája „több feltűnő jelenetekben tárgyalja a’ korszerű védegyeletet”, s olyan mű „melly a fejletlen társadalmi és nyelvbéli viszonyainknál fogva olly rögzött vígjátékírói pályán, különösen korszerű irányánál fogva, hézagot pótol”. (Vö. *Pesti Hirlap*, 1845. jún. 22., oldalszám nélkül; júl. 3., 7.)

⁴ ÜY. 1845, 312.

nek tartotta, ám annak politikai „érdekhorgonyáról”, a Védegy-
let ügyéről – feltehetően annak a kossuthi „socialis úton” elért si-
kereire, divatos, a hétköznapi életet közvetlenül befolyásoló poli-
tikai eszmévé válására utalva – megjegyezte, hogy az önmaga is
„már jócskán a társalmi körbe tartozik”. A kritikus a két vígjáték
különbségére vonatkozó megfigyelését nem fejtette ki ennél rész-
letesebben, megjegyzései azonban arra engednek következtet-
ni, hogy bár meggyőződése szerint azok „jellemzetben magyar”
színművek, az ennek biztosítékát jelentő közéleti tárgy, politikai
eszme bennük eltérő módon viszonyul a magánélethez, konkrét-
tabban a mindkét darab cselekményét meghatározó szerelmi bo-
nyodalomhoz, így a szerelem és házasság kérdéséhez is: míg Eöt-
vösnek ügyesen megválasztott dramaturgiai eszközökkel kellett
összekapcsolnia a kettőt, Degré olyan témát választott, amelyben
e kapcsolat eleve adott volt.

Eötvös cselvígjátékában az egyenlőségi elv két szerelmespár-
nak a csak szóban liberális, ám valójában előítéletes apák akarata
ellenére megvalósuló házassága által győzedelmeskedik. Az *Élet-
képek* recenzense úgy vélte, a darabban a szerelmet „többnek kell
tekinteni, mint egy pusztá indulatnak” vagy szokványos vígjá-
téki témának; az itt a nyilvános élet bajai, „az elvek és élet közti
ellentmondások [...] kiegyenlítője”. A kritikus értékelése szerint
a kort jellemző típusaiban, álságos közéleti magatartásformái-
ban és hamis frázisaiban remekül ábrázoló műben az egyenlősé-
gi elv végül nem korszerűsége, igazságossága vagy észszerűsége
miatt győzedelmeskedik, hanem mivel megfelel a szerelemnek,
az emberi szívben lakozó „ősi tősgyökeres érzeménynek”, amivel
az „egyes korszakok divatai ’s előítéletei hasztalan jönnek összeüt-
kezésbe”, mindig diadalt arat.⁵ Az *Éljen az egyenlőség!* világában
eszerint a szerelem úgy válik meghatározó közéleti hatóerővé,
hogy lényegében közömbös ezzel az életszférával kapcsolatban,
vagy legalábbis kívül/felül áll annak aktuális kérdésein, s ilyen
értelemben apolitikusnak tekinthető. A két szféra közti távolság a

⁵ Vö. 888. 1844, 586–588.

szereplők nyelvhasználatában is megmutatkozik; mint azt Eötvös drámáiról készült elemzésében Nagy Imre hangsúlyozta, szemben a nyilvános beszédet a darabban uraló színleléssel, a házassági terveik megvalósítása érdekében ugyan cselre ellencsellel válaszoló s ilyen értelemben ugyancsak színlelő szerelmespárok egymás közti kommunikációját az őszinteség jellemzi.⁶

Noha Eötvös vígjátékához hasonlóan az *Eljegyzés álarcz alatt* cselekménye is két pár szerelme és házassági tervei körül bonyolódik, s a köz- és magánélet harmonikus egybeolvadásával zárul, mind kiinduló szituációját, mind a politika és szerelem benne ábrázolt viszonyát tekintetve eltér az *Éljen az egyenlőség!*-től. A darab elején Júlia – aki a játék kezdetekor már három hete tagja a Védegyletnek – hirtelen elhidegül jegyesétől, a minden honi terméket megvető Árvay hadnagytól, s a rokonával, a külföldimádó szép özvegygel, Elvirával jegyben járó, buzgó ipartámogató Nádoryhoz kezd vonzódni, aki maga is első látásra szerelemre lobbán a lelkes honleány iránt. Ezzel párhuzamosan az özvegyben és a hadnagyban is felébred a kölcsönös szenvedély. Rövid ellenségeskedés után a férfiak egymás közt tisztázzák érzelmeik irányának megváltozását, és tervet szőnek a helyzet ennek megfelelő rendezésére, vagyis az eljegyzések felbontására és a párcsere kivitelezésére. A cselekmény ezt követően az iparpártolás eszméjétől teljesen független, kizárólag a szerelmi bonyodalomhoz kapcsolódó, elsősorban helyzetkomikumra épülő, félreértések, cselek és ellencselek sorozatából álló, a korabeli bírálók szerint is inkább bohózat, semmint vígjátékba illő jeleneteken keresztül jut el a harmadik felvonás megoldáshoz. A két pár védegyleti eszmét eddig elutasító tagjai – amennyire az a lélektanilag meglehetősen alulmotivált cselekményből kikövetkeztethető – az eredeti jegyeseik iránt újra feléledő szerelemtől vezérelve »megtérnek«, s a honi műipar lelkes támogatóivá válnak, s ezzel elhárul minden akadály a darab elején tervezett házasságok létrejötté elől. Eötvös ifjaival szemben Degré jegyesei a fikció terén belül szinte teljesen függetlennek lát-

⁶ NAGY I. 2018, 24.

szanak lenni, abban legalábbis nem jelenik meg a döntéseiket közvetlenül befolyásoló szülői hatalom. Míg azonban a Védegylettel kapcsolatos meggyőződésüknek (pro és kontra) nyíltan és őszintén hangot adnak, egymás iránti érzelmeik hullámzását igyekeznek eltitkolni; az *Eljegyzés álarcz alatt*ban nem a politika, hanem a szerelem a disszimuláció terepe, s az *Éljen az egyenlőség!*-gel szemben mintha inkább az előbbi korrigálná az utóbbi visszasságait.

Fontos megjegyezni, hogy noha Degré darabja az iparvédegyeletet propagálja, ennek elsődleges eszköze nem a célok és stratégia kifejtése. Mint azt egyik bírálója írta, a szerző ugyan „az eszme’ nagyszerűségérüli észszerű meggyőzést is használja embereinél, azonban igen – szárnyszegetten”.⁷ Bár a szereplők közti vitákban felbukkannak a tárgyat illetően az egykorú politikai publicisztikából ismerős argumentumok, töredékes gondolatmenetek, a Védegylettel kapcsolatos álláspontjukat a szereplők jellemzően nem politikai elvként, jóval inkább emócióként jelenítik meg. A mozgalommal való azonosulás vagy annak elutasítása inkább csak szimptomája a hazával kapcsolatos érzelmek vagy, ahogy az a darabban is többször elhangzik, a *honszerelem* meglétének, illetve hiányának. A bohózat bonyodalma kétféle szerelem, korabeli kifejezésekkel élve, a nemi és honszerelem kezdeti ellentétére épül, s azok harmóniájában oldódik fel.

E kétféle érzelmet a reformkori irodalom és politikai diskurzus gyakran összekapcsolta egymással. A 19. század második felére az eredetileg tágabb, egymást átfedő, lényegében szinonim értelemben használt *szerelem* és *szeretet* szavak⁸ jelentése már egyértelműen szétvált. A Czuczor Gergely és Fogarasi János szerkesztette szótár szerint a *szeretet* jelentheti valamely személy, ügy, dolog iránti „belső vonzalom” számos fajtáját, azonban „a más nemű személyek iránt vonzódo gerjedelem”, amit „a magyar különösen *szerelem*-nek nevez”, nem tartozik fogalma alá, köztük újabb

⁷ ÜY. 1845, 320. A fentihez hasonlóan értékelte monográfiájában Degré darabját Bayer József is, vö. BAYER 1897, 2:144.

⁸ A két szó szinonim használatáról a régi magyar irodalmi szövegekben lásd például KLANICZAY 1975, 362–363.

nyelvünk, írja a szótár, „szabatos különbséget tesz”, így a „mai korban a kettő nem igen cseréltetik fel”.⁹ Ami az 1840-es éveket illeti; a hazával kapcsolatos affektust jelölő „honszeretet”, illetve „honszerelem” összetételeket utótagjaik különbségére való tekintet nélkül, gyakran egymással tökéletesen csereszabatos, legfeljebb némi stilisztikai eltérést mutató kifejezésként használták. Az egykorú szépirodalomban és politikai publicisztikában azonban számos példa akad a két szó között már létező szemantikai differencia tudatos retorikai kihasználására is. A *Két garas* egyik passzusában Széchenyi az általa helytelennek ítélt politikai magatartás jellemzésére használta a „honszerelem” kifejezést, a benne rejlő kockázatokat pedig a nemi szerelemmel való párhuzamba állításával érzékeltette:

[M]inden szerelem, és ekkép a' honszerelem is, bármilly tiszteletre méltó legyen is egyébiránt, nem ritkán fajul lázra és tökéletes vakságra, 's ebből néha ellenállhatatlanul téved a legnagyobb aberratiókba; az enthusiasmus [...] előbb utóbb, de bizonyosan kihül, és annál szaporábban, minél nagyobb volt.¹⁰

Széchenyinek a haza iránti *efféle* vonzalommal a nemi szerelem mint túlzottan erős, ezért kontrollálhatatlan (akár aberrációra is hajlamos), intenzitása miatt efemer szenvedély sötét oldalát asszociáló értelmezésével szemben Kossuth az abszентizmust ostorozó vezércikkében éppen a honszerelem, pontosabban a „magasztos honszerelem” fogalmával írta le a hazafihoz egyedül illő érzelmi beállítódást. Ahogy Széchenyi, úgy Kossuth is a haza iránti érzelmeknek a nemi szerelemmel való analógiájára építette reto-

⁹ Lásd a szótár „szerelem” és „szeretet” szócikkét: CZUCZOR ÉS FOGARASI 1862–1874, 5:1279–1280, 5:1290–1291. A szótárban szerepel a „honszerelem” kifejezés is, de a „szeretet” szó jelentésének megfelelő meghatározással: „HONSZERELEM, HONSZERETET, [...] Szeretet, melylyel valaki hona iránt viseltetik, s annak javát, díszét előmozdítani törekszik, érette élni halni kész stb.” Uo., 2:1675.

¹⁰ Vö. SZÉCHENYI 1843, 525; vagy SZÉCHENYI 1844, 251. Ehhez hasonló céllal és értelemben jellemezte a „magyar honszerelme” Széchenyi 1846. december 20-i akadémiai elnöki beszédében is. Vö. *Társalkodó*, 1846. dec. 24., 405.

rikáját. A vezércikk szerint az abszontistánál, akinek életét „gyáva kéjvadászat tölti el”, a szerelmi érzés helyét a pusztá testi/anyagi vágyak veszik át. Ahogy a hon számára nem a szerelem tárgya, hanem kizsákmányolható test (Kossuth képei szerint fejőstehén, vagy valami, aminek a zsírját lehet szívni), úgy a nemi szerelemnek is kizárólag testi oldala érdeklí; jellemző módon ő az, aki „a hon földének becses jövedelmét telhetetlen hárem-pióczáknak” veti martalékul.¹¹ A „magasztos” honszerelemtől áthatott honfit viszont nem csupán a haza iránti érzelmi és morális elkötelezettség, hanem a vele való – ha nem is testi – legalábbis anyagi viszony kölcsönössége jellemzi; élvezzi a hon javait és valamilyen formában (egyenes vagy közvetett adók által) viszonzza ezt.¹²

A kétféle szerelem analógiájának, metaforikus összekapcsolásának a fenti példákban bemutatott retorikai kihasználásánál jellemzőbb azok metonimikus vagy inkább szinekdochikus összefüzése. Az 1830-as évektől kezdve számos szerző mint a magánéleti boldogság egyik garanciáját ajánlotta olvasói figyelmébe, hogy a nő és férfi közt a közügyeket illetően is meglegyen a vélemény- és magatartásbeli összhang. A jellemző érvelés szerint a családi béke és tartós boldogság, különösen pedig a házasság társadalmi célja, a hasznos, hazájukat szerető polgárok nevelése miatt fontos harmónia létrejöttének megelőző feltétele a megfelelő párválasztás, a nemi és honszerelem szinergiája.¹³ Császár Ferenc a *Honde-*

¹¹ Vö. KOSSUTH 1842c, 343.

¹² Hasonló példákat persze nem csupán az egykorú politikai publicisztikában lehet találni. Vahot Imre a *Pesti Divatlapban* 1845-ben indított sorozatának, a *Szerelmi és házaseleti ismeretek tárának az Ábrándozásról* szóló lexikonszó-cikk-paródiáját azzal vezette be, hogy a tárgyalt jelenség „[l]eginkább a nemi és honszerelem, e két leghatalmasabb szenvedély következtése”. (Vö. VAHOT 1845b, 2.) Ugyanennek az évnek a végén az *Életképek* a Nemzeti Színház december eleji műsorát értékelő írásának meghatározása szerint „honszerelmes az, „ki, ha valami selejtes is, csak a nemzetiség nevében ajánltassék, hazafiúi kötelességének véli, azt toroka szakadtával pártolni”. (NOTRAM 1845, 773.) Pákh Albert A *honszerelmesek* című szatirikus írásának címszereplői ebbe a típusba tartozó, a hazáért affektálva rajongó „divat” hazafi és honleány. Vö. PÁKH 1847.

¹³ A két szféra összekapcsolásáról szóló gondolatmenettel már a *Hitelben* is találkozni. (Vö. SZÉCHENYI 1830, 67–69.) Az 1840-es évek sajtótermékeiben pedig

rű hasábjain 1843-ban közölt *Honszerelem* című írásának tárgyát nemcsak mint a „női erények’ legmagasztosbikát” ajánlotta a hölgyek figyelmébe, hanem szerelmi ideáljuk megválasztásának fő szempontjaként is javasolta:

És lenne aztán a férfiúi eszmény az, kiben legtöbb, leghőbb szerelmet tapasztalandnátok a haza iránt, melly, mint a nap tiszta nyáridélen, ugy uralkodnék lángsugarival kebletek’ minden érzeményn; és lenne sziveteknek honszerelem sugallta szent érzeménye a legdicsebb babér, mellyet adnátok a hon’ ügyeiben legtöbbet, leglankadatlanabbul küzdött férfiaknak.¹⁴

Az *Athenaeum* 1838-as évfolyamának egyik – a névalírás alapján – női szerzője örömet fejezte ki, hogy az újabb magyar irodalomban már „nem csak Idához, Rózához találunk [...] szerelmes rímeket”, mivel „[i]fjaink első szerelme most a’ haza”. Ez azonban nem sértheti az utóbbi vonzalomban osztozó hölgyek hiúságát, akik szintén ki tudják mutatni honszerelmüket; nem utolsósorban a haza iránt közömbös ifjak megtérítése által. Ha egy honleány hazafiatlan ifjút

már valóban könnyen lehet a kérdést fő- vagy melléktémaként taglaló, különböző műfajú szövegekre bukkanni. A főszóvegben később idézettekben túl lásd például BEÖTHY 1843; PIRKER 1847; valamint lásd a Vahot Imre lejegyezte, *A radikál magyar hölgyek kívánatai* címen megjelent szöveg több pontját: „A radikál magyar hölgyek...” 1848. A reformkorral foglalkozó monográfiájának az 1843/1844-es országgyűlést tárgyaló részében Horváth Mihály a következőképpen jellemezte a nők fokozódó politikai érdeklődésének a magán- és közélet ügyeire egyaránt kiterjedő hatását: „A nők szövetsége a politikai pártokkal sokkal nagyobb előnyére vált a jobbára fiatal tagokból álló s a legszebb és szelleműsőbb hölgyekkel dicsekedhető reformpártnak, mint ellenfelének, melyet nagyobb részben idősebb hivatalnokok s egyházi személyek képeztek. A befolyás, mellyet a szövetség az országgyűlés menetére gyakorolt, kivált a fiatalabb tagokat tekintve, nem volt csekély: ki e fiatal, szintoly bájos mint lelkes hölgykoszorú társalgási köréből kizáratni nem akart, a reformpárttal kénytelenítettet szavazni.” HORVÁTH M. 1864, 2:190.

¹⁴ Császár 1843, 322.

szerencsés elbájni – mert tudjuk, hogy a ’ szerelem nem ész, hanem szív’ dolga – neki, azt, mi eddig minden siker nélkül maradt, szerelme által könnyű leszen kedvesénél kivívni ’s így mind magának mind honának hasznos lehet; magának mert férjét tiszteltre méltóvá teheti; honának mert egy polgárt ad vissza neki.¹⁵

Akár a honszerlem jelenik meg egyfajta afrodisziákumként, mint Császárnál, akár a szerelem gerjeszti fel azt ott, ahol az érvek csü-törtököt mondtak, a kétféle (magán- és közéleti) emóciót a szövegek elválaszthatatlanul egybefűzik.

A kétféle szerelem kapcsolatát az 1840-es évek közepén a Véd-egylet iránti lelkesedés még szorosabbá tette. A gazdaságpolitikai kérdést a politika hagyományos színtereiről a magánélet, az egyes háztartások körébe áthelyező – az ezt kifejező egyik gyakran ismételt kép szerint a vámsorompókat az országhatár helyett kényszerűségből a házak küszöbén felállító¹⁶ – s elvben társadalmi státuszra, vagyoni helyzetre és nemre való tekintet nélkül bárki számára nyitott mozgalom¹⁷ a honszerlem kifejezésének a nők és férfiak számára egyaránt hozzáférhető nyilvános terepe lehetett. Az egylet alapvetően anyagi természetű célja miatt pedig a politikai meggyőződés vagy érzelem kifejezése is materiális formában, hazai termékek fogyasztása által történhetett; nem utolsósorban az annak mindennapi reprezentációjára kiválóan alkalmas, honi gyártású szövetekből készült s lehetőleg magyaros szabású ruhák viselésében. A honszerlem efféle testi megnyilvánulásait a mozgalmat propagáló szövegek – Kossuth abszontizmusról szóló vezércikkéhez hasonlóan – a magánerkölcsökkel asszociálták. A külföldimádó kéjsóvár természete miatt nem tud lemondani az

¹⁵ Vö. Kly 1838, 350–351.

¹⁶ Lásd például Kossuth Védegyletről szóló 1846-os értekezését: Kossuth 1847, 92, 142. A képet különböző variációkban többször használták az 1843/1844-es országgyűlés alsótáblájának vitáiban felszólalók, és szerepelt a felirati javaslatban is. Erről lásd például Horvát 1911, 20–34.

¹⁷ Lásd az egylet alapszabályainak 2. §-át: *Az országos védegyesület alapszabályai...*, 4.

idegen iparcikkekről, vagyis nem képes uralni testi vágyait. Az erkölcsi karakternek ezzel a közéleti magatartásként megnyilvánuló, ám a házi boldogságra is baljós árnyat vető hibájával szemben a védegyletista morális alapú önkorlátozása nemcsak anyagi tekintetben (a fényűzés, pazarlás elutasítása miatt), hanem a házához való testi-lelki ragaszkodás analógiájára a házastársi hűség tekintetében is kedvező előjelként értelmezhető a jövőbeli családi boldogságra nézve.

A mozgalmat támogató szövegekben gyakran találkozni a szerelem politikai instrumentalizációjára, propaganda vagy nyomásgyakorló eszközként való használatára buzdítással is. Vahot Imre *A magyar nőnem hivatása* című (saját lányainak ajánlott) emlékiratában a lüszisztratéi példa követését javasolta:

A valódi magyar honleány, ha egyebet nem tehetne is, azokat, kikre nőiségénél fogva hódító befolyása van, bájoló hatalmával, a hon boldogítására lelkesíti; – s ha ezek valamikép a haza érdekei ellen dolgoznának, megtagadja tőlük szerelmét, s mindaddig hidegséggel viseltetik irántuk, míg csak jó útra nem térnek. Így lehetséges csak a jó hazafiakat szaporítani, s a hűtlenek nagy számát sükeresen gyéríteni; – de ehhez erős lélek, s ihletett honleányi lelkesedés kívántatik.¹⁸

A Védegyletet propagáló művekben olykor a csábítás vagy a szerelmi színlelés is honleányi/hazafiúi kötelesség, hiszen a kétféle szerelem csak együtt teljesezhet ki, a tökéletes házi boldogság csak a haza boldogságával együtt érhető el. Azt, hogy mennyire szoros kapcsolat állt fenn a két szféra között, jól mutatja, hogy olykor a nemi szerelem tárgyai közti választás is a hazafias vásárlás analógiájára jelenik meg a korabeli szövegekben. Kovács Pál 1845-ös *Igen és nem* című novellájában a külföldi anyagi jólét talmi csillogásától és a bécsi kalandornő, a hódító Laura pipe-rezett bájaitól elvakított vidéki nemesifjút, Eleket földije, a lelkes

¹⁸ VAHOT 1846, 282.

honleány, Jolán hódítja vissza a maga és a hon számára. Az ifjúért versenyző hölgyek jellemzése a Védegylet külföldi és honi iparcikkek kapcsán használt retorikájával analóg. Az ígész Lauráról kiderül, hogy szépsége csupán Elek testi vágyainak felkeltésére, a fiatalember elcsábítására és persze vagyonának megszerzésére szolgáló eszköz. A megjelenésében vetélytársnőjéhez képest elsősre kevésbé csábító Jolán (akiről persze az őt jobban megismerő az elbeszélő szerint végül kénytelen elismerni, hogy „valóban csinos hölgyecske!”), elsősorban nem testi vonzereje, hanem belső értékei, főként a minden honi támogatására kiterjedő honleányi erényei (és persze ügyes cselvetései) által győzedelmeskedik végül, szerencsésen megmentve a fiatalembert az őt fenyegető erkölcsi és anyagi romlástól. A didaktikus történet végén az olvasóban szemernyi kétség sem maradhat afelől, hogy az Eleket a bukástól megóvó házasság árukapcsolással járt együtt; az elbeszélés ugyanis a következő csattanóval zárul:

Igaz! kedves férjem, te még a' védegyletnek sem vagy tagja? kérdé hamis czélzással a' kedves nő férje égő arczeit simogatva. – Jó, hogy emlékeztetsz, angyalom, felelt az készséggel. Az első kapható aláírási ívre jegyzendem tüstént nevemet, hogy ezentúl külföldi czikkre ne is gondolhassak, miután az első *honi* [t. i. maga Jolán] – olly édes!¹⁹

Az *Eljegyzés álarca alatt* szerelmi bonyodalmának ez az értelmezési kontextusa. Ebben a világban nem létezik a közügyektől elválasztható intimszféra, érzelem, s ezért a politikától, legalábbis az itt a Védegylet támogatásában megnyilvánuló honszerelemtől függetlenül elképzelhetetlen valódi szerelem és boldog házasság. Júlia éppúgy „a' honszerelmet mint főkelléket”²⁰ várja el leendő férjében, ahogy Nádory is, akinek életében a haza volt az „első szerelem”, úgy nyilatkozik; „inkább szivem felét tépném ki, mint hazaellenes hölgyet bírjak egykoron; – mert jó polgárt csak ho-

¹⁹ Vö. KOVÁCS P. 1845.

²⁰ DEGRÉ 1845, 4.

nát szerető anya nevelhet”.²¹ A honszerelem hiánya – a Védegyelet propagáló számos szöveghez hasonlóan itt is – kételyeket kelt a szerelem őszinteségét vagy legalábbis mélységét illetően, mivel hedonista, kizárólag az érzéki örömeket hajhászó, állhatatlan karakterre utal: „Honszerelem? mi gondja arra nőnek; nekünk pipe-re, csin és vigalom kell”²² – mondja a darab elején Elvira. Júlia pedig azt gyanítja, hogy jegyese, a hon érdekében a testi élvezetekről való legcsekélyebb mértékű lemondást is ›majomszeretnek‹ minősítő Árvay új, egyszerű honi kartonból készült ruhája miatt kezdi vele szemben figyelmével kitüntetni a sokkal csábítóbban öltözött fiatal özvegyet.²³

A darab világában a honszerelem az igaz szerelem próbaköve vagy királyvize; egyedül általa különböztethető meg a magasztos érzés a pusztai testi gerjedelemtől. Ez nyitja fel Nádory szemét jegyese valódi jellemét illetően, s leplezi le önmaga előtt is saját korábbi szenvedélyének alacsonyrendűségét. Miután az első felvonásban Elvira határozottan elutasítja, hogy a szerelem vagy akár a házasság kedvéért változtasson fogyasztási szokásain, Nádory önostorozó monológban fakad ki: „Imádtam azon nőt, s ő pipe-rjét többre becsüli szerelmennél és édes hazájánál. De hogy is bódulhattam annyira külmázba, hogy a belső értéket ne fürkészszem? – Oh! ne vádoljatok, én azt hívém, szép testben szép léleknek kell lakoznia.”²⁴ A darab végén, az eredeti párok visszarendeződésével nem a kiinduló állapot áll helyre; a régi-új jegyesek egymás iránti pusztai testi gerjedelemnek bizonyult korábbi vonzalma, összeolvadva a honszerellemmel, eléri az *Eljegyzés álarca alatt* szerelemtana szerinti legmagasabb szintet. Így – a szerelem művészetében való minőségi haladásként – értékeli ezt a ›megtért‹ külföldieskedők is; az özvegyként a nemi szerelemben feltehetően nem járatlan Elvira szégyenkezve vallja be, hogy eddig nem ismerte hazáját, „de öntől szeretni tanulni, oh Arthur! ez is-

²¹ Uo., 100, 101–102.

²² Uo., 4.

²³ Uo., 7.

²⁴ Uo., 15.

teni valami”²⁵ A honszerelem a valódi szerelem modellje és egyben annak végcélja is. A darab végén, az egymást most már helyesen szerető párok megújított jegyessége a hazával (Védegyelettel) való eljegyzéssel válik teljessé: „E perctől hazámé és öné”²⁶ – esküszik újra hűséget Nádorynak Elvira, Júliának pedig Árvay. A szerelmi cselszövések eredményét közös diadalként ünneplő fiatalok Nádory értékelése szerint ettől kezdve már olyan mintaként tekinthetnek magukra, amelynek követése egyszerre garantálja házasságuk és a haza boldogságát: „Naponkint ezer illy ünnepet hazámban, és polgárai nehéz dolgokat vehetnek célba és vihetnek ki.”²⁷ Noha Degré jegyeseinek problémája a fordítottja annak, amivel Eötvös ifjai küzdenek; hiszen nem a nyilvános életet kell szerelmükkel harmóniába hozniuk, hanem szerelmüket kell egy politikai ideálnak megfelelővé formálniuk,²⁸ úgy tűnik, hasonló sikerrel abszolválják a feladatot. A játék végére szerelmük metaforikus és szinekdochikus értelemben is összhangba került a honszerellemmel.

A zajos színházi sikerekről szóló beszámolók szerint így gondolhatta ezt az 1845-ös előadások közönsége, és így értékelték a darabról született első kritikák szerzői is. A *Honderű* ősbemutatóról szóló, már idézett bírálata a szerelem és politika viszonyának darabbeli ábrázolását „lélektanilag igen helyes”-nek, az abból levonható tanulságot pedig igen praktikusnak tartotta:

Mert igaz, hogy *szerelem mindent tehet*, s a külföldieskedő hölgy bizonyosan örömet hajol felölelni a szép, a nagyszerű eszmét, melly még a mellett neki erényül tudatik be, már csak azért is, hogy az által kedvese’ szerelmét magának biztosítsa. Másfelől gyakorlati leczkét ad szerző ifjainknak, miképp hölgyeink’ ma-

²⁵ Uo., 102.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo., 103.

²⁸ Degré vígjátékának hasonló értelmezését lásd BAYER 1897, 2:145–146.

gyarrá lelkesítésében ők tehetnének igen sokat, a kezökben lévő hatalmas fegyver – a szerelem által.²⁹

Mindezek ellenére Degré művének olvasójában komoly kételyek merülhetnek fel, hogy az abban ajánlott módszerrel valóban elérhető az utolsó felvonásban bemutatott ideális állapot. Nem utolsósorban azért, mivel az Eötvös ifjaihoz képest függetlennek tűnő jegyesek magánéleti döntéseikben a látszat ellenére egyáltalán nem szabadok. Ez a színmű világán belül elsősorban Nádory esetében válik nyilvánvalóvá, aki miután belátja, hogy honszerelmét (pontosabban védegyleti esküjét) nem tudja fenntartani az Elvirával kötendő házasságban, úgy dönt, megpróbálja magát megutáltatni a nővel, s vele kimondatni a szakítást, ám ha ebben nem járna sikerrel, hajlandó neki adott szavát és szerződésüket akár maga is visszavonni. Magánbeszédében jegyese tervezett megtévesztésének, illetve neki tett fogadalma megszegésének motivációját nem elvhűségében vagy honszerelmében jelöli meg, hanem abban, hogy, mint mondja; „a világ előtt becsületes maradjak”.³⁰ Bár a darab főszereplői azt hangoztatják, hogy magánéletüket saját meggyőződésüknek és érzelmeiknek megfelelően formálják, valójában – közvetlen vagy közvetett módon – egy, az előítéletes szülői hatalomnál is erősebb, nehezebben kijátszható, ezért nyomasztóbb külső erő, a közvélemény (politikai divat) tartja őket sakkban.

Ney Ferenc 1846 májusában a *Budapesti Híradó*ban a Védegyelet és a darab iránti lelkesedés első hullámának elülte után megjelent, az akkorra már napvilágot látott kötetről szóló kritikájában nemcsak a szerelem Degré ajánlotta politikai instrumentalizációjának hatékonyságával, hanem annak erkölcsi helyénvalóságával kapcsolatban is komoly kételyeinek adott hangot. Ney úgy találta, hogy Degré intenciója, vagyis annak gyakorlati bizonyítása, hogy „miképp lehet némelly ellenvéleményüket az ügy részére megnyerni” a leghatalmasabb emberi szenvedélyek, a szerelem

²⁹ ÜY. 1845, 320.

³⁰ DEGRÉ 1845, 16.

és féltékenység által, a darabban eredeti céljával éppen ellentétes eredményre vezetett. A köz- és magánélet harmóniáját biztosító csodafegyverként ünnepelt megoldás szerinte olyan eszköz, amelynek használata valójában a két szféra kölcsönös korrumpálódását garantálja:

[V]ajjon mit tarthatunk olly egyének hazafíui elveiről, mellyek minden esetre e földön a gyakorlati élet legmagasztosabbjai, s mintegy tisztán szellemiek – mit tartsunk, mondom illy egyének hazafiságáról, kik legemberibb 's pedig érzékileg legemberibb indulatban, a szerelemben, olly ingatagságot bizonyítanak? [...] Igaz ugyan, hogy ez ingatagság egy magasabb elvre, épen az elvek és szellemibb érzelmek öszhangzására támaszkodni látszik, de csak látszik, mert a háttérben mindig az érzéki ördögse – a testi szépség és kellem – pislogat.³¹

Ney recenziója ugyan nem utalt Eötvös vígjátékára, Degré művét mégis annak tökéletes komplementereként, az *Éljen az egyenlőség!*-ben sikeresnek ábrázolt modell egyfajta ellenpróbájaként írta le. Eötvösnél a szerelem – ahogy arra a darab szereplői többször is utalnak³² – olyan erkölcsi erőt és értéket képvisel, amely nem szorul külső megerősítésre. A kifelé ugyan színlelni kénytelen szerelmesek a darabban éppen intimszférájuk függetlenségének fenntartása, intakt megőrzése által győzedelmeskedhetnek, hiszen csak ennek köszönhetően képesek egymás közti kommunikációjuk el-

³¹ NEY 1846, 315.

³² Ennek legerőteljesebb kinyilatkoztatásai természetesen Vilmos szájából hangzanak el. Az ifjú az első felvonásban így próbálja eloszlatni Ilka aggályait: „Ne féljen – hol két szív igent mond, a világ hasztalan kiált nemet közükbe; – van egy titkos ereje a szerelemnek, mely végre előítéleteket is legyőz.” A második felvonás elején pedig azzal nyugtatja hűgát, hogy a női becsület kizárólag a szerelmi érzés őszinteségére alapozott értelmezését fejt ki számára: „A női becsület? – Ó, ne félj – jól tudom azt: nem követni világi tekintetet, vagyont, szép nevet, külső fényt, hanem szívet; nem színlelni szerelmet, hanem érezni; nem kínozni ál-közönyösséggel azt, kiért lángol; nem hazudni – egyszóval: én mást nem ismerek”. EÖTVÖS 1973, 653, 665.

vek és szavak, jelentő és jelentett egységén alapuló modelljének követését környezetükre rákényszeríteni, és ezzel kedvező változást előidézni a (megyei) közéletben is.³³ Az *Eljegyzés álarcz alatt* jegye-seinek helyzete, ha első pillantásra kedvezőbbnek tűnik is, valójában sokkal kétségbeejtőbb. Az ő – közvetlen szülői befolyás által ugyan nem akadályozott – szerelemeiknek olyan intimszférában kell kibontakoznia, amely már maga is a közvélemény befolyása alatt álló, a politika disszimulációra épülő nyelvi stratégiája által uralt közéleti küzdőtér része. Ebben a közegben pedig éppoly nehéz eldönteni, hogy Júlia és Nádory egymás iránti hirtelen vonzalma valódi érzelmeken alapul-e, vagy csupán a politikai divathoz alkalmazkodás motiválja azt, mint ahogy a külföldieskedők esetében sem egyértelmű, hogy váratlan ›megtérésük‹ nem csupán vágyaik elérésének ›politikai‹ eszköze-e. Noha a darab a nemi és honszerel-lem harmonikus egybeolvadását ünneplő frázisokkal zárul, azok igazságtartalmát illetően maga a bohózat addigi cselekménye éb-reszt kételyt. A szerelem ugyan itt is győz, ám győzelme aligha tekinthető valódi diadalnak; a politikai divatnak magánéletükben is megfelelni kívánó fiatalok – ellentétben Eötvös szereplőivel – nemcsak egymás, hanem – ahogy azt Nádory idézett monológja sejteni engedi – még talán önmaguk előtt is színlelni kényszerülnek. Ebben a világban, Ney lesújtó értékelése szerint, a legmagasztosabb elvek és legemberibb érzelmek is elvesztik erkölcsi alapjukat, a hon- és nemi szerelem egyaránt az „érzéki ördögce” játékszerévé válik. Az *Éljen az egyenlőség!*-gel szemben itt semmi sem szavatolja, hogy a kimondott szavak megfelelnek az elveknek vagy érzelmeknek. Ney figyelmeztetése szerint az eötvösi modell megfordítása szükségképpen kudarcra van ítélve; a magánélet (szerelem) politika alá rendelésével létrehozott nemzeti szexuális utópia valójában morális disztópia, amelyben eredeti céljával ellentétben az egyetlen bizonyosság a szép test marad, erről azonban ezután végképp eldönthetetlen lesz, hogy szép lélek lakja-e.

³³ Eötvös vígjátékának az egykorú politikai kontextusban való értelmezhetőségéről lásd SZILÁGYI Márton 2018.

IRODALOMJEGYZÉK

5. 1841 5. „Honszeretet”. *Tudományos Gyűjtemény*, 1841, 2:105–113.
888. 1844 888. [Kritika az *Éljen az egyenlőség!* 1844. október 26-i előadásáról]. *Életképek*, 1844. okt. 30., 586–588.
- „A’ hatósági központosítás...” 1838 „A’ hatósági központosítás az egyesült éjszakamerikai statusokban”. *Athenaeum*, 1838. szept. 16., 361–369; szept. 20., 377–384.
- „A’ honszeretet” 1839 „A’ honszeretet”. *Athenaeum*, 1839. febr. 28., 263–264.
- „A’ Kafféval való kereskedés” 1789 „A’ Kafféval való kereskedés”. *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. szept. 23., 427–429.
- „A’ Kávé ital” 1792 „A’ Kávé ital”. *Magyar Hírmondó*, 1792. febr. 24., 278–279.
- „A’ Kávé plántáról” 1790 „A’ Kávé plántáról”. *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. jún. 26., 392–400.
- ALMÁSI BALOGH 1831 ALMÁSI BALOGH Pál. *A’ kávé, thé és csokoládé történeti, természethistóriai, diaeteticai és orvosi tekintetben*. Pest: Wigand Ottó, 1831.
- „A Magyar hírlelő levelek...” 1780 „A Magyar hírlelő levelek iránt való tudósítás”. *Magyar Hírmondó* 1 (1780): oldalszám nélkül.

„Ánglus és Belga...” 1781 „Ánglus és Belga háború”. *Magyar Hírmondó*, 1781. ápr. 4., 210.

A. N. Z. 1843 A. N. Z. *Cosmorama: Haladás és párt tekintetében*. Pest: Emich Gusztáv, 1843.

„A’ pénz Éjszakamerikában” 1838 „A’ pénz Éjszakamerikában”. *Athenaeum*, 1838. szept. 20., 384–386.

„A radikál magyar hölgyek...” 1848 „A radikál magyar hölgyek kívánatai”. *Pest Divatlap*, 1848. ápr. 29., 521–523.

A–Z. 1837 A–Z. „Philosophiai pályamunkák, I. kötet, Almási Balogh Pál”. *Figyelmező*, 1837. máj. 2., 135–140.

Az igaz hazafiúság’ alapvonalai... 1837 *Az igaz hazafiúság’ alapvonalai a’ jelenkor szükségeihez alkalmaztatva – Egy hazafitól*. Pest: Trattner–Károlyi, 1837.

„Az országos Védegyesület...” 1846 „Az országos Védegyesület vidéki osztályai”. *Hetilap*, 1846. ápr. 3., 473–474.

Az országos védegyesület alapszabályai... *Az országos védegyesület alapszabályai és alakulásának rövid leírása*. H. n., é. n.

„Az országos védegyelet...” 1846 „Az országos védegyelet vidéki osztályai alakulási rendben”. *Hetilap*, 1846. márc. 24., 426–427.

BADINTER és BADINTER 1988 BADINTER, Elizabeth és Robert BADINTER. *Condorcet: Un intellectuel en politique (1743–1794)*. Paris: Fayard, 1988.

BAGHDIA NTZ McCABE 2015 BAGHDIA NTZ McCABE, Ina. *A History of Global Consumption 1500–1800*. London–New York: Routledge, 2015.

- BAJZA 1845a** BAJZA József. „Honfidal”. *Életrajzok*, 1845. jan. 4., 1–2.
- BAJZA 1845b** BAJZA József. „Ébresztő”. *Életrajzok*, 1845. jan. 25., 101.
- BARBAULD 1791** BARBAULD, Anna Laetitia. *Epistle to William Wilberforce, Esq. on the Rejection of the Bill for Abolishing of the Slave Trade*. London: J. Johnson, 1791.
- BARCSAY 1933** BARCSAY Ábrahám. *Költeményei*. Szerkesztette VAJÓTH Géza. Magyar Irodalmi Ritkaságok 25. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1933.
- BARCSAY és ORCZY 1789** [BARCSAY Ábrahám és ORCZY Lőrinc]. *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*. Szerkesztette RÉVAI Miklós. Pozsony: Loewe Antal betűivel, 1789.
- BARTA 1950** BARTA János. „Vörösmarty patriotizmusa”. *Irodalomtörténet* 38, 4. sz. (1950): 10–28.
- BARTAL 1935** BARTAL Alajos, szerk. *Az Esztergomi Érseki Róm. Kat. Tanítóképző-Intézet értesítője az 1934–35. tanévről*. Esztergom: Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, 1935.
- BATTHYÁNY 1847** [BATTHYÁNY Kázmér. Elnöki beszéde a Védegylet 1844. október 6-i alakuló ülésén]. In *Magyar Szózatok*, 3–11. Hamburg: Voight H. G. betűivel, 1847.
- BAYER 1897** BAYER József. *A magyar drámai irodalom története*. 2 kötet. Budapest: MTA, 1897.
- BÉKEHÁZI 1838** BÉKEHÁZI Incze [BEKE Incze Kristóf]. *A' korszellem*. 2. kiadás. Pest: Beimpl József, 1838.
- BENKŐ 1791** BENKŐ Sámuel. *A' fekete epés mértékletnek és az alatt el-rejtett számtalan és tündéres betegségeknek [...] le-írása*. Pest: Trattner, 1791.

- BEÖTHY 1843** BEÖTHY Zsigmond. „Férj és nő I.” *Honderú*, 1843. nov. 25., 650–655.
- BERECZ 1844** BERECZ Károly. „Állatmutatvány”. *Pesti Divatlap*, 1844. nov. 10., 82–83.
- **BERI – L 1842** – BERI – L. „Világpolgárság és hazaszeretet”. *Athenaeum*, 1842. júl. 17., 49–50.
- „**Béts Városa’ népességének...**” 1789 „Béts Városa’ népességének leírása folytatattatik”. *Mindenek Gyűjtemény*, 1789. aug. 15., 214.
- BICKNELL és DAY 1775** [BICKNELL, John és Thomas DAY]. *The Dying Negro. The Third Edition, Corrected and Enlarged*. London: Flexney–Wilkie–Robson, 1775.
- BIONDI 2010** BIONDI, Carminella. „D’Oroonoko d’Aphra Behn à *Zoflora ou la bonne négresse* de Picquenard: Métamorphose de l’héroïne noire dans le roman français du 18e siècle”. In *Littérature et esclavage: 18e–19e siècles*, szerkesztette Sarga MOUSSA, a kísérőtanulmányt írta Jean EHRARD, 29–38. *L’esprit des lettres*. Paris: Édition Desjonquères, 2010.
- BIRKETT CARD 1792** BIRKETT [CARD], M[ary]. *A Poem on the African Slave Trade: Addressed to Her Own Sex, Part I–II*. 2. kiad. Dublin: J. Jones, 1792.
- BLANCPAIN 2008** BLANCPAIN, François. „Les abolitions de l’esclavage dans les colonies français (1793–1794 et 1848)”. In *Haïti 1804: Lumières et ténèbres; Impact et résonance d’une révolution*, szerkesztette Leon-François HOFFMANN, Frauke GEWECKE és Ulrich FLEISCHMANN, 63–83. Madrid–Frankfurt am Main: Iberoamericana–Vervuert, 2008.

- BLANCPAIN 2016** BLANCPAIN, François. *Histoire de Saint-Domingue, Haïti*. Matoury, Guyane: Ibis Rouge, 2016.
- BODNÁR 1900** BODNÁR György, szerk. *A Zombori Állami Főgymnasium XXVII-ik évi értesítője az 1899–1900. tanévről*. Zombor: Bittermann Nándor és fia, 1900.
- BOESCHE 1987** BOESCHE, Roger. *The Strange Liberalism of Alexis de Tocqueville*. Ithaca–London: Cornell University Press, 1987.
- BULYOVSZKY 1844** BULYOVSZKY Gyula. „Védegyletes”. *Pesti Divatlap*, 1844. dec. 8., 159.
- CAREY 1996–2023** CAREY, Brycchan, szerk. „Poems Against Slavery”. In Brycchan CAREY, *brycchancarey.com*, 1996–2023, hozzáférés: 2023.10.29, <https://brycchancarey.com/slavery/poetry.htm>.
- CHARARA 2005** CHARARA, Youmna, szerk., tan. *Fictions coloniales du 18e siècle: Ziméo – Lettres africaines – Adonis, ou le bon nègre, anecdote coloniale*. Paris: L’Harmattan, 2005.
- CHAUMETTE 1968** CHAUMETTE, Anaxagoras. „Discours prononcé au nom de la commune de Paris [...]”. In *La Révolution Française et l’abolition de l’esclavage (Textes et documents), I–V: Traite des noirs et esclavage*, 5. köt., 1–42. Paris: Éditions d’histoire sociale, 1968.
- CLARKSON 1786** CLARKSON, Thomas. *An Essay on the Slavery and Commerce of the Human Species, Particularly the African*. London: J. Phillips, 1786.
- CLARKSON 1789** CLARKSON, [Thomas]. *Essai sur les désavantages politiques de la traite des nègres*. [Neufchatel, 1789].
- CONDORCET 1781** M. SCHWARTZ [Nicolas de CONDORCET]. *Réflexions sur l’esclavage des nègres*. Neuchâtel: Société Typographique, 1781.

- CZUCZOR és FOGARASI 1862–1874** CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, szerk. *A magyar nyelv szótára*. 6 köt. Pest: Emich Gusztáv, 1862–1874.
- CsÁSZÁR 1843** CsÁSZÁR Ferenc. „Honszerelem”. *Honderű*, 1843. febr. 25., 257–259; márc. 11., 321–324.
- CsÖRSZ 2020** CsÖRSZ Rumen István. „»Sok rosz erkölcsöket Ki tudtok fütyölni«: Nagy János tréfás verseskötete (1790)”. In *Erény*, szerkesztette BOKÁNYI Péter, 72–90. Szombathely: Savaria University Press, 2020.
- DANON 2010** DANON, Rachel. „Les tensions dans *Ziméo* de Saint-Lambert: Apologie du droit de résistance ou d’un esclavage à « visage humain » ?”. In *Littérature et esclavage: 18e–19e siècles*, szerkesztette Sarga MOUSSA, a kísérőtanulmányt írta Jean EHRARD, 61–73. *L’esprit des lettres*. Paris: Édition Desjonquères, 2010.
- DAVIS 1999** DAVIS, David Brion. *The Problem of Slavery in the Age of Revolution, 1770–1823*. New York–Oxford: Oxford University Press, 1999.
- DEÁK 1845** DEÁK Ferenc. „Deák Ferencz’ nézetei az Országos Védegy-letről”. *Pesti Hirlap*, 1845. márc. 30., 205.
- DEGRÉ 1845** DEGRÉ Alajos. *Eljegyzés álarcz alatt*. Pest: Geibel Károly, 1845.
- DE VRIES 2008** DE VRIES, Jan. *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*. Cambridge–New York: Cambridge University Press, 2008.
- DOBROSSY 1991** DOBROSSY István. „A kávézás elterjedése és a kávéházak története Miskolcon”. In *A Hermann Ottó Múzeum évkönyve*

XXVIII–XXIX, szerkesztette SZABADFALVI József és VIGA Gyula, 257–280. Miskolc: Hermann Ottó Múzeum, 1991.

DORFEUILLE 1968 DORFEUILLE, Antoine. „Discours prononcé après la lecture du Décret sur les Hommes de Couleur [...]”. In *La Révolution Française et l’abolition de l’esclavage (Textes et documents)*, I–V: *Traite des noirs et esclavage*, 5. köt. Paris: Éditions d’histoire sociale, 1968, oldalszám nélkül.

DÖBRENTEI 1814 DÖBRENTEI Gábor. „Barcsay Ábrahám”. *Erdélyi Muzéum*, 1. füzet (1814): 17–33.

DRESCHER 1986 DRESCHER, Seymour. *Capitalism and Antislavery: British Mobilization in Comparative Perspective*. London: Macmillan Press, 1986.

DRESCHER 2009 DRESCHER, Seymour. *Abolition: A History of Slavery and Antislavery*. Cambridge–New York: Cambridge University Press, 2009.

DRESCHER 2010 DRESCHER, Seymour. *Econocide: British Slavery in the Era of Abolition*. 2. kiad. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2010.

DUCHET 1995 DUCHET, Michèle. *Anthropologie et histoire au siècle de lumières*. Paris: Albin Michel, 1995.

EGYED 1998 EGYED Emese. *Levevék fejemről Múzsák sisakomat: Barcsay Ábrahám költészete*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1998.

EGYED 2001 EGYED Emese. „Barcsay Levelei Orczyhoz”. In BARCSAY Ábrahám, *Mennyei barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrinc-hez (1771–1789)*, szerkesztette és a kísérőtanulmányt írta EGYED Emese, 5–35. Erdélyi tudományos füzetek 236. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001.

ELSTER 2009 ELSTER, Jon. *Alexis de Tocqueville, the First Social Scientist*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Encyclopédie 1775 *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, 15. köt. Livorno, 1775.

EÖTVÖS 1840 EÖTVÖS József. „A’ zsidók’ emancipációja”. *Budapesti Szemle*, 2. köt. (1840): 110–156.

EÖTVÖS 1973 EÖTVÖS József. „Éljen az egyenlőség!” In EÖTVÖS József, *Művei: A karthausi – Versek – Drámák*, szerkesztette WÉBER Antal, 645–731. Budapest: Magyar Helikon–Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.

ERDÉLYI 1843 ERDÉLYI János. *Nemzeti iparunk*. Bővítvé ’s jegyzetekkel kísérvé kiadta FÉNYES Elek. Pest: Heckenast Gusztáv, 1843.

E-Y. 1844 E-y. „A’ *Budapesti Híradó* szemle-írójához”. *Jelenkor*, 1844. dec. 15., 597–598.

F... 1798 F... „Principes et conduite des Anglais et de Français, relativement à l’abolition de l’esclavage et de la traite des nègres”. *Gazette nationale ou Le Moniteur universel*, 1798. ápr. 4., 782–783.

FALCONAR és FALCONAR 1788 FALCONAR, Maria és Harriet FALCONAR. *Poems on Slavery: by Maria Falconar, aged 17, and Harriet Falconar, aged 14*. London: Egertons–Murray–J. Johnson, 1788.

FÁY 1832 FÁY András. *A’ Bélteky-ház*. 2 köt. Pest, 1832.

FEKETE J. 1844 FEKETE János. „Mi kell a magyarnak?” *Pesti Divatlap*, 1844. okt. 20., 47.

FEKETE S. 1958 FEKETE Sándor. *Petőfi, a segédszerkesztő: A költő ismeretlen írásaival*. Irodalomtörténeti füzetek 20. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958.

- FÉNYES 1842–1843** FÉNYES Elek. *Magyarország statistikája*. 3 köt. Pest: Trattner–Károlyi, 1842–1843.
- FENYŐ 1988** FENYŐ István. „Messze tekintő fiatalok: Világirodalmi tájékozódás Magyarországon 1830–1842”. *Kortárs* 32, 1. sz. (1988): 99–107.
- FENYŐ 2007** FENYŐ István. „Eötvös és Tocqueville”. *Aetas* 22, 1. sz. (2007): 127–134.
- FERENCZI 1909** FERENCZI Zoltán. *Szabadság, szerelem*. Budapest: Kunossy, Szilágyi és Társa, 1909.
- „Figyelmeztetés...” 1844** „Figyelmeztetés a honi gyárnokokhoz, iparúzőkhöz és honi iparművekkel foglalatосkodó kereskedőkhöz”. *Pesti Divatlap*, 1844. dec. 1., 144.
- FÓRIZS 2021** FÓRIZS Gergely. „Landschaftspoesie und anthropologische Poetik: Friedrich von Matthissons Der Genfersee und Dániel Berzsenyis Der Balaton im Kontext”. In *Ungarn als Gegenstand und Problem der fiktionalen Literatur (ca. 1550–2000)*, szerkesztette Wilhelm KÜHLMANN, TÜSKÉS Gábor, LENGYEL Réka és Ladislaus LUDESCHER, 185–203. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2021.
- FOX 1791** [FOX, William]. *An Address to the People of Great Britain, on the Propriety of Abstaining from West India Sugar and Rum*. 10. kiad. Birmingham: Swenney & Walker, 1791.
- FRANKLIN 1888** FRANKLIN, Benjamin. *The Complete Works*, 8. köt. Szerkesztette John BIGELOW. [New York–London: G. P. Putnam’s Sons, 1888].
- GARAY F. 1845** Nina, Szegszárdról [GARAY Franciska?]. „Védegyleti szózat – a magyar hölgyekhez”. *Pesti Divatlap*, 1845. márc. 16., 347.

- GARAY J. 1841** GARAY János. „Körének”. *Athenaeum*, 1841. márc. 18., 520–521.
- GARAY J. 1843** GARAY János. *Versei*. Buda: A' Magyar Kir. Egyetem' betüivel, 1843.
- GARAY J. 1845a** GARAY János. „Magyar leány dala”. *Életképek*, 1845. jan. 18., 117–118.
- GARAY J. 1845b** GARAY János. „Iparvédegyleti dal”. *Életképek*, 1845. ápr. 5., 425–426.
- GARAY J. 1848** GARAY János. *Újabb versei 1843–1847*. Pest: Beiml, 1848.
- GEGGUS és FIERING 2009** GEGGUS, David Patrick és Norman FIERING, szerk. *The World of the Haitian Revolution*. Bloomington: Indiana University Press, 2009.
- GREGUSS 1842** GREGUSS Ágoston. „A' nemzeti gazdaságnak rendszerei”. *Tudománytár*, új folyam, 6: *Értekezések*, 12. köt. (1842): 46–62.
- GYULAI 1866** GYULAI Pál. *Vörösmarty életrajza*. Pest: Ráth Mór, 1866.
- HAMAR 1844** HAMAR[Y] Dániel. „Belföldi ipar”. *Pesti Divatlap*, 1844. dec. 8., 159.
- HARASZTHY 1841** HARASZTHY Samu. „Műipar (szerkesztői észrevételekkel)”. *Pesti Hirlap*, 1841. máj. 5., 293.
- HARLEY 2015** HARLEY, Knick. „Slavery, the British Atlantic Economy, and the Industrial Revolution”. In *The Caribbean and the Atlantic World Economy: Circuits of Trade, Money and Knowledge, 1650–1914*, szerkesztette A. B. LEONARD és David PRETEL, 161–183. London: Palgrave Macmillan, 2015.

- HATVANY 1967** HATVANY Lajos. *Így élt Petőfi*. 2 köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.
- HELVÉTIUS 1776** HELVÉTIUS, [Claude-Adrien]. *De l'esprit*. 2 köt. Oeuvre complètes de M. Helvétius 1–2. London, 1776.
- HERDER 1791** HERDER, Johann Gottfried. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. 4. köt. Riga–Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch, 1791.
- HILLIARD D'AUBERTEUIL 1776** HILLIARD D'AUBERTEUIL, Michel René. *Considérations sur l'état présent de la Colonie Francaise de Saint-Domingue*. 2 köt. Paris: Grangé, 1776.
- HIRSCHMAN 1998** HIRSCHMAN, Albert O. *Az érdekek és a szenvedélyek: Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*. Fordította PÁSZTOR Péter. Budapest: Józsefvárosi Műhely Kiadó, 1998.
- „Honszeretet” 1835 „Honszeretet”. *Fillértár*, 1835. okt. 5., 277–279.
- „Honszeretet” 1842 „Honszeretet”. *Jelenkor*, 1842. jan. 29., 37; febr. 5., 45.
- HORKAY HÖRCHER 1994** HORKAY HÖRCHER Ferenc. „Az amerikai demokrácia Magyarországon: A magyar Tocqueville 1834–1843”. *Holmi* 6 (1994): 1608–1615.
- HORVÁT 1911** HORVÁT Elza. *A védegyelet története*. Budapest: Révai és Salamon Könyvnyomdája, 1911.
- HORVÁTH F. 1908** HORVÁTH Ferenc. „Vörösmarty Mihály lyrai költsége”. In *A Karczagi Ref. Főgymnasium Értesítője az 1907–1908-ik iskolai évről*, szerkesztette HORVÁTH Ferenc, 11–30. Karcag: Simon Sándor Könyvnyomtató Intézete, 1908.

- HORVÁTH J. 2008** HORVÁTH János. „Petófi Sándor”. In HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti munkái*, 4. köt., szerkesztette KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára, 7–696. Osiris klasszikusok: Horváth János összegyűjtött munkái. Budapest: Osiris Kiadó, 2008.
- HORVÁTH M. 1841** HORVÁTH Mihály. „A' néperdekek' kifejlése honunkban”. *Athenaeum*, 1841. márc. 7., 433–438; márc. 9., 449–454.
- HORVÁTH M. 1864** HORVÁTH Mihály. *Huszonöt év Magyarország történelméből*. 2 köt. Genf: Puky Miklós, 1864.
- J. NAGY 2012** J. NAGY László. *Forradalom az Antillákon: Haiti 1789–1804*. Szeged: Universitas Szeged Kiadó, 2012.
- JURT 2020** JURT, Joseph. „La lutte des écrivains contre l'esclavage dans la France prérévolutionnaire: De Prévost à Condorcet”. In *Sklavenaufstände in der Literatur: Les Révoltes d'esclaves dans la littérature*, szerkesztette Natascha UECKMANN és Romana WEERSHAUSEN, 39–62. Berlin: J. B. Metzler, 2020.
- KARVASY 1843** KARVASY Ágoston. *A politicai tudományok rendszeresen előadva*, 2. köt., *A statusgazdasági tudomány*. Győr: Streibig Klára betűivel, 1843.
- KELEMENFY 1844** KELEMENFY László. „Egy font Pannonia-gyertya: Beszélyke”. *Életképek*, 1844. nov. 13., 632–641.
- KERÉNYI 1939** KERÉNYI Olaf. *A magyar irodalmi népiesség úttörői*, 1. köt., *Nagy János szanyi plébános élete és irodalmi munkássága*. Pannonthalma, 1939.
- KISBÁN 1987** KISBÁN Eszter. „»Köleskását hoztam, mégpedig cukrozza...«: A cukor bevezetése a parasztknál Magyarországon”. In *Agria XXIII: Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve*, szerkesztette...

tette BODÓ Sándor és PETERCSÁK Tivadar, 239–264. Eger: Dobó István Vármúzeum, 1987.

KISBÁN 1988 KISBÁN Eszter. „A kávé bevezetése Magyarországon”. *Ethnographia* 99 (1988): 149–177.

KISFALUDY 1822a KISFALUDY Sándor. „Dobozy Mihály, és hitvese: Rege a’ magyar Előidőből”. *Aurora*, 1822, 22–34.

KISFALUDY 1822b KISFALUDY Sándor. „Magyar nemzeti ének”. *Aurora*, 1822, 344–346.

KLANICZAY 1975 KLANICZAY Tibor. „A neoplatonizmus szépség- és szerelemfilozófiája a reneszánsz irodalomban”. *Filológiai Közlöny* 21, 4. sz. (1975): 362–373.

KLY 1838 KLY Nelli. „Elszórt gondolatok”. *Athenaeum*, 1838. szept. 13., 350–353.

KOMLÓS 1981 KOMLÓS, John. „A Végelet”. *Történelmi Szemle* 24, 1. sz. (1981): 51–57.

KOSÁRY 1942 KOSÁRY Domokos. „Kossuth és a Végelet: A magyar nacionalizmus történetéhez”. In *A Magyar Történettudományi Intézet évkönyve 1942*, 421–536. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai RT, 1942.

KOSELLECK 2003 KOSELLECK, Reinhart. *Elmúlt jövő: A történelmi idők szemantikája*. Fordította HIDAS Zoltán és SZABÓ Márton. Budapest: Atlantisz, 2003.

KOSSUTH 1842a KOSSUTH Lajos. „Íparegyesület”. *Pesti Hírlap*, 1842. febr. 3., 77–78.

- KOSSUTH 1842b** KOSSUTH Lajos. „Status gazdasági tájékozás”. *Pesti Hirlap*, 1842. febr. 27., 137–138.
- KOSSUTH 1842c** KOSSUTH Lajos. „Absentismus és pálinka”. *Pesti Hirlap*, 1842. máj. 15., 343–344.
- KOSSUTH 1845** KOSSUTH Lajos. „Legújabb iparmozgalmaink II.” *Hetilap*, 1845. máj. 9., 177–180.
- KOSSUTH 1847** KOSSUTH Lajos. „Kossuth Lajos orsz. védegyleti igazgató értekezése a védegyelet közgyűlésén 1846 August. 20án”. In *Magyar Szózatok*, 65–217. Hamburg: Voight H. G. betűivel, 1847.
- KOSSUTH 1873** KOSSUTH Lajos. „Félig múlt időkből: Kossuth Lajos a védegyeletről”. *Pesti Napló*, 1873. júl. 17., oldalszám nélkül.
- KOVÁCS F. 1893–1894** KOVÁCS Ferenc, szerk. *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*. 6 köt. Budapest: Franklin Társulat, 1893–1894.
- KOVÁCS P. 1845** KOVÁCS Pál. „Igen és nem”. *Életképek*, 1845. dec. 13., 748–758.
- KRCSMÉRY 1892** KRCSMÉRY Károly, szerk. *A Nagy-Kikindai Gymnasium értesítője az 1891–92. tanévről*. Nagy-Kikinda: Milenkovits István, 1892.
- KRCSMÉRY 1893** KRCSMÉRY Károly, szerk. *A Nagy-Kikindai Gymnasium értesítője az 1892–93. tanévről*. Nagy-Kikinda: Milenkovits István, 1893.
- KUTHY 1841** KUTHY Lajos. *Polgári szózat Kelet' népéhez 1841*. Pest: Heckenast Gusztáv, 1841.

- LAFFON DE LADEBAT 1788** LAFFON DE LADEBAT, André-Daniel. *Discours sur la nécessité et les moyens de détruire l'esclavage dans les colonies*. Bordeaux: Michel Racle, 1788.
- LARIVALIÈRE 1794** LARIVALIÈRE. *Les Africains, ou Le triomphe de l'humanité*. Paris: Meurant, 1794.
- LAVALLÉE 1789** [LAVALLÉE, Joseph]. *Le Nègre comme il y a peu de blancs*. 3 köt. Madras–Paris: Buisson, 1789.
- LENGYEL 1923a** LENGYEL Géza. „Kossuth Lajos korának iparvédelmi mozgalmái”. *Magyar Gyáripar*, 1923. ápr. 1., 1–9.
- LENGYEL 1923b** LENGYEL Géza. „Kossuth Lajos korának iparvédelmi mozgalmái”. *Magyar Ipar*, 1923. ápr. 15., 77–79.
- LESSING 1982** LESSING, Gotthold Ephraim. „Értekezések a meséről”. Fordította KÁRPÁTY Csilla. In Gotthold Ephraim LESSING, *Válogatott esztétikai írásai*, 35–101. Budapest: Gondolat, 1982.
- LÉVAI 2020** LÉVAI Csaba. *A förtelmes kereskedelem: A rabszolga-kereskedelem és a rabszolgatartó rendszerek kialakulása a kora újkori Észak-Amerikában*. Bibliotheca Americana. Budapest: LHarmattan, 2020.
- LIST 1843** LIST Fridrik. *A' politikai gazdálkodás nemzeti rendszere*. Fordította SÁRVÁRY Antal. 3 köt. Kőszeg: Reichard Károly, 1843.
- LUKÁCS 2017** LUKÁCS Anikó. *Nemzeti divat Pesten a 19. században*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2017.
- LUKÁCSY 1969** LUKÁCSY Sándor. „A különböző: Petőfi eszmei forrásai”. *Korunk* 28 (1969): 987–992.

MADÁCH 1844 TIMON [MADÁCH Imre]. „Iparvéd-egyesület”. *Pesti Hirlap*, 1844. nov. 17., 787.

„**Magyar Országnek...**” 1790 „Magyar Országnek második nagy folyóvize a’ Tisza”. *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. ápr. 17., 75.

MANENT 1994 MANENT, Pierre. *A liberális gondolat története: Tíz előadás*. Fordította BABARCZY Eszter. Pécs: Tanulmány Kiadó, 1994.

MANNIX és COWLEY 1973 MANNIX, Daniel P. és Malcolm COWLEY. *Fekete elefántcsont: Az atlanti rabszolgakereskedelelem története 1518–1865*. Fordította VÁRADI Szabolcs. Szivárvány 3. Budapest: Kosuth Könyvkiadó, 1973.

MANSFIELD 1996 MANSFIELD, Harvey C. „A jól felfogott önérdék”. Fordította RÓZSAHEGYI Edit. *Világosság* 37, 1. sz. (1996): 20–36.

MARÓT 1913 MARÓT Károly. „Fejezetek a Petőfi-kérdéshez”. *Irodalomtörténet* 2, 1. sz. (1913): 13–33.

MARTINKÓ 1977 MARTINKÓ András. „A »földi menny« eszméje Vörösmarty életművében”. In MARTINKÓ András, *Teremtő idők*, 172–221. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.

MÁTYUS 1762 MÁTYUS István. *Ó és Új Diaetetica*, 1. köt. Kolozsvár: Páldi István, 1762.

MAXWELL 2019 MAXWELL, Alexander. *Everyday Nationalism in Hungary, 1789–1867*. Berlin–Boston: De Gruyter, 2019.

McKENDRICK 1982 McKENDRICK, Neil. „Introduction”. In Neil McKENDRICK, John BREWER és J. H. PLUMB, *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England*, 1–6. Bloomington: Indiana University Press, 1982.

- MERCIER 1772** [MERCIER, Louis-Sébastien]. *L'an deux mille quatre cent quarante: Rêve s'il en fut jamais*. London, 1772.
- MIDGLEY 2005** MIDGLEY, Clare. *Women against Slavery: The British Campaigns, 1780–1870*. London–New York: Routledge, 2005.
- MILBACHER 2015** MILBACHER Róbert. „Hazádhöz mint szemedhez»: A Szózat kötelesség-ethoszáról”. In MILBACHER Róbert, *Bábel agoráján*, 49–71. Pécs: Pro Pannonia, 2015.
- MILLER 2008** MILLER, Christopher L. *The French Atlantic Triangle: Literature and Culture of the Slave Trade*. Durham–London: Duke University Press, 2008.
- MORE 1788** MORE, Hannah. *Slavery*. London: T. Cadell, 1788.
- MORRIS 2019** MORRIS, Jonathan. *Coffee: A Global History*. Edible Series. London: Reaktion Books, 2019.
- MUNCK 2002** MUNCK, Thomas. *The Enlightenment: A Comparative Social History, 1721–1794*. London: Arnold, 2002.
- NAGY I. 2018** NAGY Imre. „A nyelv foglyai: Beszédalakzatok és nyelvi játszók Eötvös József vígjátékaiban”. In *Eötvös-újraolvasó: Tanulmányok Eötvös József születésének bicentenáriumára*, szerkesztette DEVESCOVI Balázs, 19–29. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2018.
- NAGY János 1792** NAGY János. „Ersényházy Pál és Gyomordi Kiss-Asszony, Az az: A' Kávénak és Nádméznek Drágasága”. *Magyar Hírmondó*, 1792. júl. 24., 129–135.
- NAGY József 1845** NAGY József. „Honszeretet és polgárság”. *Társalkodó*, 1845. febr. 13., 49–50.
- NAGY K. 1837** N[AGY] K[ároly]. *Figyelmező*, 1837. jún. 27., 202–207.

- NEY 1846** NEY Ferenc. [Kritika az *Eljegyzés álarcz alatt* című vígjátékról]. *Budapesti Hiradó*, 1846. máj. 10., 315–316.
- NOTRAM 1845** NOTRAM. [Cím nélkül]. *Életképek*, 1845. dec.13., 772–774.
- O’DEA 2010** O’DEA, Michael. „Qu’entend-on par esclavage au 18e siècle? Voltaire, Rousseau, Diderot”. In *Littérature et esclavage: 18e–19e siècles*, szerkesztette Sarga MOUSSA, a kísérőtanulmányt írta Jean EHRARD, 39–49. *L’esprit des lettres*. Paris: Édition Desjonquères, 2010.
- PAJOR 1844** PAJOR István. „Diák-magyarkák 16: Vestis non facit monachum”. *Pesti Divatlap*, 1844. dec. 15., 176.
- PÁKH 1847** PÁKH Albert. „A honszerelmesek vagyis: Ignác és Konstancia”. *Életképek*, 1847. júl. 4., 13–18; júl. 11., 46–51; júl. 18., 79–84.
- PÁNDI 1960** PÁNDI Pál. „Petőfi politikai lírája 1844-ben”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 64 (1960): 417–442.
- PERGER 2019** PERGER Gyula. „A »Nyájas Múza« és az »Oroszlán«”. In *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 7*, szerkesztette Csörsz Rumen István, 121–144. Budapest: Reciti, 2019.
- „Pesti magyar divat” 1844** „Pesti magyar divat”, *Pesti Divatlap*, 1844. nov. 10., 96.
- PETŐFI 1844a** PETŐFI Sándor. „Batthyányi és Károlyi grófnék”. *Pesti Divatlap*, 1844. nov. 24., 115.
- PETŐFI 1844b** PETŐFI Sándor. „Védegyleti dal”. *Pesti Divatlap*, 1844. dec., utolsó szám, 181.
- PETŐFI 1845** PETŐFI Sándor. *Versek 1844–1845*. Pest: Beiml József, 1845.

- PETŐFI 1847** PETŐFI Sándor. *Petőfi összes költeményei*. Pest: Emich Gusztáv, 1847.
- PETŐFI 1848** PETŐFI Sándor. *Petőfi összes költeményei 1842–1846*. 2. kiad. 2 köt. Pest: Emich Gusztáv, 1848.
- PSÖM 3** PETŐFI Sándor. *Összes költeményei: 1844. szeptember–1845. július*. Szerkesztette KISS József, KERÉNYI Ferenc, MARTINKÓ András, RATZKY Rita és SZABÓ G. Zoltán. Petőfi Sándor összes művei 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997.
- PIRKER 1847** PIRKER Adolf. „Honszerelem”. *Pesti Divatlap*, 1847. jan. 24., 97–100.
- PONGRÁCZ 1845** PONGRÁCZ Lajos. „Fényűzés és egyszerűség: Adalékul a' védegyleti eszmékhez”. *Életképek*, 1845. jan. 8., 69–71.
- RABENER 1786** [RABENER, Gottlieb Wilhelm]. *Rabnernek szatírái, vagyis gúnyoló beszédei* [...]. Fordította Sz. S. J. Pozsony: Fűskuti Landerer Mihály, 1786.
- RATZKY 2000** RATZKY Rita. „Petőfi közéleti beszédmódjának szólamai”. *Kisebbségkutatás* 9, 1. sz. (2000): 102–110.
- RAYNAL 1781** RAYNAL, Guillaume-Thomas. *Histoire philosophique et politique des établissemens et du commerce des européens dans les deux Indes*, 6. köt. Genf: Jean-Leonard Pellet, 1781.
- RAYNAL 1783** RAYNAL, Guillaume-Thomas. *Histoire philosophique et politique des établissemens et du commerce des européens dans les deux Indes*, 7. köt. Genf: Jean-Leonard Pellet, 1783.
- REKETTVE, TÖRŐCSIK és HETESI 2015** REKETTVE Gábor, TÖRŐCSIK Mária és HETESI Erzsébet. *Bevezetés a marketingbe*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015.

- ROSCOE 1788** [ROSCOE, William]. *Wrongs of Africa*. London: R. Faulder, 1788.
- ROUSSEAU 2018** ROUSSEAU, Jean-Jacques. *Julie ou la Nouvelle Héloïse*. Paris: Flammarion, 2018.
- RUDÉ 1967** Rudé, George. *The Crowd in the French Revolution*. Oxford: Oxford University Press, 1967.
- SÁRKÖZY 1866** SÁRKÖZY Sz. Ferenc. „Egy füstbement élet”. *Szegedi Híradó*, 1866, 5. sz., oldalszám nélkül.
- SASKU 1842** SASKU Károly. *A' kelet' és nyugat' népe, és a' köz intézeteiről*. Pest: Landerer és Heckenast, 1842.
- S. LACZKÓ 2023** S. LACZKÓ András, szerk. *A védegyleti eszme az 1840-es évek költészetében*. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, é. n. <https://polecolit.abtk.hu/vedegylet-antologia>.
- S – s. 1843** S – s. „Nyiltlevelek Teréz testvéremhez II–III.” *Honderű*, 1843. nov. 7., 425–429; nov. 18., 617–621.
- S. VARGA 2001** S. VARGA Pál. „»...a kozmopolitizmusnak szükségképpen patriotizmusnak kell lennie...«: Egy elfeledett diskurzus és Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* című verse”. In *Vörösmarty és a romantika*, szerkesztette TAKÁTS József, 159–170. Pécs–Budapest: Művészetek Háza–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001.
- STINCHCOMBE 1995** STINCHCOMBE, Arthur L. *Sugar Island Slavery in the Age of Enlightenment: The Political Economy of the Caribbean World*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995.
- SUJÁNSZKY 1845** SUJÁNSZKY Antal. „Új évre”. *Honderű*, 1845. jan. 2., 5.

- SZÉCHENYI 1830** SZÉCHENYI István. *Hitel*. Pest: Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István, 1830.
- SZÉCHENYI 1831** SZÉCHENYI István. *Világ*. Pest: Fűskúti Landerer Nyomtató Intézetében, 1831.
- SZÉCHENYI 1843** SZÉCHENYI István. „Két garas, XX.” *Jelenkor*, 1843. dec. 10., 525–526.
- SZÉCHENYI 1844** SZÉCHENYI István. *Adó és két garas*. Buda: A Magyar Kir. Egyetem betűivel, 1844.
- SZIGETVÁRI 1901** SZIGETVÁRI Iván. „Petőfi költészete”. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 25 (1901): 614–630.
- SZILÁGYI Mariann 2012** SZILÁGYI Mariann. „Az apokalipszis megjelenése és katolikus hagyományai régi irodalmunkban”. *Árkadia*. <http://www.arkadiafolyoirat.hu/index.php/5-apokalipszis-abrazolas-az-irodalomban>.
- SZILÁGYI Márton 2018** SZILÁGYI Márton. „Egy vígjáték politika és irodalom metszéspontján: Eötvös József: *Éljen az egyenlőség!*” In *Eötvös-újraolvasás: Tanulmányok Eötvös József születésének bicentenáriuma*ra, szerkesztette DEVESCOVI Balázs, 31–40. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2018.
- SZŐKE 1974** SZŐKE György. „Barcsay Ábrahám: *A kávéra*; Egy költemény és eszmetörténeti háttere”. In *Irodalom és felvilágosodás*, szerkesztette TARNAI Andor és SZAUDER József, 765–779. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.
- TAKÁTS 2007** TAKÁTS József. *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris tankönyvek. Budapest: Osiris Kiadó, 2007.

- TAKÁTS 2014** TAKÁTS József. „Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején: Egy tervezett kutatás hipotézise”. In TAKÁTS József, *A megfelelő ötvözet: Politikai eszmetörténeti tanulmányok*, 53–81. Budapest: Osiris Kiadó, 2014.
- TÁNCICS 1846** STANCICS [TÁNCICS] Mihály. *Népkönyv*. Lipcse: Keil Erneszt és társa, 1846.
- TOCQUEVILLE 1835** TOCQUEVILLE, Alexis de. *De la démocratie en Amérique*. 2 köt. Bruxelles: Louis Hauman et Comp., 1835.
- TOCQUEVILLE 1840** TOCQUEVILLE, Alexis de. *De la démocratie en Amérique*. Paris: Charles Gosselin, 1840.
- TOCQUEVILLE 1841–1843** TOCQUEVILLE Elek. *A' democratia Amerikában*. Fordította FÁBIÁN Gábor. 4 köt. Buda: A' Magyar Királyi Egyetemnél, 1841–1843.
- TOCQUEVILLE 1993** TOCQUEVILLE, Alexis de. *Az amerikai demokrácia*. Fordította ÁDÁM Péter, FRÉMER Jusstina, KISS Zsuzsa, MARTONYI Éva, MIKLÓS Lívia, NAGY Géza, SCHULTEISZ Gyula, SZABOLCS Katalin és SZÍJGYÁRTÓ László. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1993.
- ТОПИК 2000** ТОПИК, Steven C. „Coffee”. In *The Cambridge World History of Food*, szerkesztette Kenneth F. KIPLE és Kriemhild Coneè ORNELAS, 641–653. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- TÓTH B. 1895** TÓTH Béla. *Szájról szájra: A magyarság szállóigéi*. Budapest: Athenaeum, 1895.
- TÓTH D. 1974** TÓTH Dezső. *Vörösmarty Mihály*. 2. kiad. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.
- TÓTH L. 1838** TÓTH Lőrinc. „Világpolgárság és honszeretet”. *Athenaeum*, 1838. júl. 1., 5–11; júl. 8., 46–50.

- TÓTH L. 1844** TÓTH Lőrinc. „Az ipar-védegyelet ügyében I-II.” *Pesti Hirlap*, 1844. dec. 1., 819; dec. 5., 828.
- TREFORT 1840** TREFORT Ágoston. „Anyagi érdekekről”. *Budapesti Szemle*, 1. köt. (1840): 1–21.
- T. SZABÓ 2023** T. SZABÓ Levente. „A fogyasztható hazaszeretet: Az irodalmi nemzetépítés fordulata Petőfinél és társainál az 1840-es évek közepén”. In *Poétai ökonómiák: Költészet és gazdaság az irodalomtörténetben*, szerkesztette BALOGH Gergő, HITES Sándor és S. LACZKÓ András, 59–75. Pécs: PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék – Verso Irodalomtörténeti Folyóirat, 2023. http://versofolyoirat.hu/Poetai_okonomiak.pdf.
- U. B. 1844** U. B. „Iparunk körüli mozgalmaink”. *Nemzeti Ujság*, 1844. dec. 18., 403–404.
- ÚJ 1844** ÚJ Károly. „Védegyeleti eszmeszikrák I-II.” *Pesti Divatlap*, 1845. jan. 9., 50.
- ÜY. 1845** ÜY. [Kritika az *Eljegyzés álarcz alatt* 1845. április 14–15-ei előadásairól]. *Honderű*, 1845. ápr. 19., 312.
- VAHOT 1844a** VAHOT Imre. „Fővárosi hírek a jövő század közepén: Tehát 100 év múlva”. *Pesti Divatlap*, 1844. okt. 6., 9–10.
- VAHOT 1844b** VAHOT Imre. „Mi illik, mi nem illik! X.” *Pesti Divatlap*, 1844. nov. 3., 65–66.
- VAHOT 1845a** VAHOT Imre. „Újévi kívánatok”. *Pesti Divatlap*, 1845. jan. 1., 1–4.
- VAHOT 1845b** VAHOT Imre. „Szerelmi és házasesleti ismeretek tára”, *Pesti Divatlap*, 1845. ápr. 3., 1–5.
- VAHOT 1845c** VAHOT Imre. „A magyar társasélet jövője”. *Pesti Divatlap*, 1845. dec. 4., 1193–1197.

- VAHOT 1846** VAHOT Imre. „A magyar nőnem hivatása (Emlékirat leányaimhoz) I: Honszerem és nemzetiség”. *Pesti Divatlap*, 1846. ápr. 9., 281–283.
- VAJDA 1839** VAJDA Péter. „A’ haza”. *Athenaeum*, 1839. jún. 9., 753–761.
- VAJDA 1840** VAJDA Péter. „Az elfoglalásokról a 19. században”. *Athenaeum*, 1840. ápr. 16., 481–487; ápr. 16., 497–502; ápr. 23., 513–518.
- VAJDA 1845** VAJDA Péter. „Ipar”. *Életképek*, 1845. febr. 1., 133–135.
- VÁRHELYI 1904** VÁRHELYI Ferenc, szerk. *A Verseczi M. Kir. Állami Főreális-kola értesítője az 1903–4. tanévről*. Versec: Özv. Kirchner J. E., 1904.
- „**Vígasztalás...**” **1791** „Vígasztalás az édes szájaknak”. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. dec. 20., 796.
- VIKOL 1981** VIKOL Katalin. „Tocqueville és hatása Magyarországon: Centralisták és liberálisok vitái a reformkorban”. *Világosság* 22, 2. sz. (1981): 73–79.
- VOLTAIRE 1792** VOLTAIRE. *Essai sur les moeurs et l’esprit des nations*. 5 köt. Oeuvres de Voltaire 16–20. Paris: Stoupe–Servière, 1792.
- VOLTAIRE 1955** VOLTAIRE. „Candide vagy az optimizmus”. Fordította GYERGYAI Albert. In VOLTAIRE, *Kisregények*, 127–228. A világirodalom klasszikusai. Budapest: Új Magyar Könyvkiadó, 1955.
- VÖRÖSMARTY 1838** VÖRÖSMARTY [Mihály]. „A’ felekezet”. *Athenaeum*, 1838. máj. 13., 593–600.
- VÖRÖSMARTY 1843** VÖRÖSMARTY Mihály. „Honszeretet”. *Athenaeum*, 1843. szept. 1., 163–165.

- VÖRÖSMARTY 1845** VÖRÖSMARTY Mihály. *Vörösmarty' Minden Munkái*. 10 köt. Pest: Kilián György, 1845.
- VÖRÖSMARTY 1864** VÖRÖSMARTY Mihály. *Vörösmarty Minden Munkái*. Szerkesztette GYULAI Pál. 12 köt. Pest: Ráth Mór, 1864.
- VÖRÖSMARTY 1965** VÖRÖSMARTY Mihály. *Levelezése*. Szerkesztette BRISITS Frigyes. 2 köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965.
- WALDAPFEL 1951** WALDAPFEL József. „Vörösmarty és kora”. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 1, 2. sz. (1951): 133–163.
- WALVIN 2017** WALVIN, James. *Slavery in Small Things: Slavery and Modern Cultural Habits*. Gloucester: Wiley–Blackwell, 2017.
- WALVIN 2019a** WALVIN, James. *Freedom: The Overthrowing of the Slave Empires*. New York–London: Pegasus Books, 2019.
- WALVIN 2019b** WALVIN, James. *How Sugar Corrupted the World: From Slavery to Obesity*. London: Constable & Robinson, 2019.
- YEARSLEY 1788** YEARSLEY, Ann. *A Poem on the Inhumanity of the Slave-Trade*. London: G. G. J. and J. Robinson, [1788].
- ZÁVODSZKY 1992** ZÁVODSZKY Géza. *Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország: A kezdetektől 1848-ig*. Budapest: Atlanti Kutató és Kiadó Társulat–Tankönyvkiadó, 1992.
- ZENTAI 2001** ZENTAI Mária. „Az íbisz legfeketébb tolla: A nyelv hitelvesztésének nyomai Vörösmarty költészetében”. In *Vörösmarty és a romantika*, szerkesztette TAKÁTS József, 73–88. Pécs–Budapest: Művészetek Háza–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001.

A kötetben hivatkozott 18–19. századi időszaki kiadványok jegyzéke

Athenaeum 1838–1843

Aurora 1822

Budapesti Híradó 1845–1846

Budapesti Szemle 1840

Életképek 1844–1847

Erdélyi Muzéum 1814

Figyelmező 1837

Fillértár 1835

Gazette nationale ou Le Moniteur universel 1791; 1794; 1798

Hadi és Más Nevezetes Történetek 1790–1791

Hetilap 1845–1846

Honderű 1843–1846

Jelenkor 1842–1845

Közlöny 1849

Magyar Hírmondó (Pozsony) 1780–1781

Magyar Hírmondó (Bécs) 1792; 1794–1796

Magyar Kurir 1790–1792; 1794; 1799

Mindenek Gyűjtemény 1789–1790; 1792

Múlt és Jelen 1845

Nemzeti Ujság 1844–1845

Pesti Divatlap 1844–1848

Pesti Hirlap 1841–1842; 1844–1845

Pesti Napló 1873

Politikai Újdonságok 1866

Szegedi Híradó 1866

Társalkodó 1845–1846

Tudományos Gyűjtemény 1841

Tudománytár 1842

NÉVMUTATÓ

- Ádám Péter 312
Aigermant Iván 269
Almási Balogh Pál 23, 24, 26, 28,
29, 291, 292
Alter Antal 267
Amadé Antal 13
Ányos Pál 74
- Babarczy Eszter 306
Badinter, Elizabeth 83, 292
Badinter, Robert 83, 292
Baghdiantz McCabe, Ina 31, 32, 34,
35, 48, 61, 68, 85, 92, 96, 292
Bajza József 10, 142, 180, 186, 191,
200, 205–207, 209, 210, 213, 223,
227, 229, 230, 232, 234–243, 246,
293
Balogh Gergő 313
Barbault, Anna Laetitia 106, 293
Barcsay Ábrahám 7–9, 63–65, 67–
69, 72–74, 76–78, 81, 85–88, 95–
104, 108, 112, 119, 139, 293, 297,
311
Barta János 136, 293
Bartal Alajos 206, 293
Bartay Emil 221
- Baththyány Kázmér 188, 189, 210, 211,
232, 272, 273, 293
Baththyány Lajosné lásd Zichy An-
tónia
Bayer József 279, 287, 293
Behn, Aphra 294
Békeházi Incze (Beke Incze Kris-
tóf) 123, 130, 131, 134, 293
Benkő Sámuel 29, 30, 293
Beöthy Ödön 200, 215, 216, 222
Beöthy Zsigmond 282, 294
Berecz Károly 185, 200, 207, 208, 294
Berzsenyi Dániel 139, 179, 261, 299
Bethlen Zsuzsanna 87
Bezerédj István 247, 249
Bicknell, John 105, 294
Bigelow, John 299
Biondi, Carminella 89, 294
Birkett Card, Mary 96–98, 106, 294
Blancpain, François 14, 103, 110, 119,
294, 295
Bodnár György 206, 295
Bodó Sándor 303
Boesche, Roger 145, 169, 295
Bokányi Péter 296
Brewer, John 306

- Brisits Frigyes 315
 Bulyovszky Gyula 185, 207, 295
 Butini, Jean-François 88, 89, 91
- Carey, Brycchan 96, 105, 295
 Charara, Youmna 89, 91, 295
 Chaumette, Anaxagoras 111, 295
 Chevalier, Michel 142
 Clarkson, Thomas 52, 70, 91, 99, 100,
 108, 295
 Condorcet, Nicolas de 83, 91, 292,
 295, 302
 Cowley, Malcolm 50, 53, 65, 67, 99,
 306
 Czuczor Gergely 140, 279, 280, 296
- Császár Ferenc 281–283, 296
 Csörsz Rumen István 13, 296, 308
- Danon, Rachel 89, 296
 Danton, Georges Jacques 110
 Davis, David Brion 50, 69, 296
 Day, Thomas 105, 294
 Deák Ferenc 136, 137, 228, 229, 238,
 239, 248, 251, 257, 296
 Degré Alajos 11, 246, 275–279, 285,
 287–289, 296
 Dessewffy Emil 191, 193
 Devescovi Balázs 307, 311
 De Vries, Jan 31, 296
 Diderot, Denis 75, 80, 88, 93, 308
 Dobrossy István 25, 38, 296
 Dorfeuille, Antoine 111, 297
 Döbrentei Gábor 63, 87, 297
- Drescher, Seymour 14, 19, 20, 50,
 51, 61, 66, 86, 92, 93, 102–104,
 112, 297
 Duchet, Michèle 69, 74, 81, 91, 93, 297
- Egyed Emese 73, 87, 297
 Ehrard, Jean 294, 296, 308
 Elster, Jon 145, 150, 169, 298
 Eötvös József 125, 126, 128, 129,
 179, 191, 276–278, 287–290, 298,
 299, 307, 311
 Erdélyi János 124, 130–132, 298
- Fábián Gábor 142, 143, 146, 148,
 150, 157, 162, 176, 177, 312
 Fabricius 267
 Falconar, Harriet 106, 298
 Falconar, Maria 106, 298
 Fáy András 124, 134, 298
 Fekete János 207, 298
 Fekete Sándor 186, 195, 298
 Fényes Elek 202, 247, 298, 299
 Fenyő István 134, 142, 299
 Ferenczi Zoltán 185, 186, 188, 195, 299
 Fiby 268
 Fiering, Norman 103, 300
 Fleischmann, Ulrich 294
 Fogarasi János 140, 279, 280, 296
 Fórizs Gergely 179, 299
 Fox, Charles James 51
 Fox, William 61, 92–96, 98, 99, 299
 Franklin, Benjamin 49, 72, 95, 201–
 203, 299
 Frémer Jusztina 312
 Fritz Antal 219

- Gaál György 25
 Garay Franciska 187, 191, 209, 299
 Garay János 10, 180, 187, 191, 205, 207, 208, 209, 245, 246, 248, 250, 252, 258, 260–262, 272–274, 300
 Geertz, Clifford 223
 Geggus, David Patrick 103, 300
 Gewecke, Frauke 294
 Grant generális 113
 Greguss Ágoston 157, 158, 300
- Gyergyai Albert 314
 Gyulai Pál 121, 137, 300, 315
- Hamar Dániel (Hamary) 185, 207, 300
 Haraszthy Samu 201, 300
 Harley, Knick 102, 300
 Hatvany Lajos 186, 301
 Helvétius, Claude-Adrien 71, 72, 76–80, 82, 88, 301
 Herder, Johann Gottfried 241, 301
 Hetesi Erzsébet 21, 268, 269, 271, 309
 Hidas Zoltán 303
 Hilliard d'Auberteuil, Michel René 19, 68, 301
 Hirschman, Albert O. 59, 145, 256, 301
 Hites Sándor 4, 313
 Hoffmann, Leon-François 294
 Horkay Hörcher Ferenc 142, 301
 Horvát Elza 246, 283, 301
 Horváth Ferenc 136, 301
 Horváth János 185, 195, 302
- Horváth Mihály 149, 175, 177, 282, 302
 Hőnig Mátyás 269
 J. Nagy László 14, 16, 19, 103, 119, 302
 Jurt, Joseph 89, 93, 302
- Károlyi Györgyné *lásd* Zichy Károlina
 Kárpáty Csilla 305
 Karvasy Ágoston 128, 138, 161, 166, 256, 302
 Kelemenfy László 185, 246, 271, 302
 Kepler, Johannes 164
 Kerényi Ferenc 309
 Kerényi Olaf 13, 59, 302
 Kilián György 315
 Kiple, Kenneth F. 312
 Kisbán Eszter 21, 23, 25, 29, 33, 38, 41, 65, 66, 302, 303
 Kisfaludy Sándor 172, 173, 303
 Kiss József 309
 Kiss Zsuzsa 312
 Klapper János 266, 269
 Klauzál Gábor 197
 Koch Antal 219, 269
 Kolumbusz 65
 Komlós, John 199, 303
 Korompay H. János 302
 Korompay Klára 302
 Kosáry Domokos 187, 191, 194, 197, 237, 246, 247, 263, 303
 Koselleck, Reinhart 176, 303
 Kossuth Lajos 137, 189, 191, 193, 194, 197, 201–203, 205, 215, 216,

- 222, 240, 246, 263, 280, 281, 283,
303–306
- Kozsgleba, Anton 268
- Kovács Ferenc 192, 197, 203, 247, 249,
304
- Kovács Pál 284, 285, 304
- Kölcsey Ferenc 142, 161
- Krcsméry Károly 206, 304
- Kuthy Lajos 180, 181, 304
- Kühlmann, Wilhelm 299
- Laffon de Ladebat, André-Daniel
100, 305
- Larivallière 111, 305
- Lavallée, Joseph 96, 97, 305
- Lengyel Géza 205, 206, 243, 261, 305
- Lengyel Réka 299
- Leonard, A. B. 300
- Lessing, Gotthold Ephraim 56, 305
- Lévai Csaba 19, 65, 305
- Liancourt 83
- Linné, Carl von 35
- List, Friedrich 164–166, 248, 255,
256, 258–260, 305
- Liszt Ferenc 173
- Locke, John 119
- Ludescher, Ladislaus 299
- Lukács Anikó 213, 266, 305
- Lukácsy Sándor 185, 305
- MacCulloch, John 164
- Macho Vencel, ifj. 269
- Madách Imre 203
- Mailáth György, ifj. 194, 253
- Manent, Pierre 171, 306
- Mannix, Daniel P. 50, 53, 65, 67, 99,
306
- Mansfield, Harvey C. 145, 146, 306
- Marót Károly 186, 195, 306
- Martinkó András 181, 183, 306, 309
- Martonyi Éva 312
- Matthisson, Friedrich von 179, 299
- Mátyus István 29, 30, 306
- Maxwell, Alexander 36, 213, 306
- McKendrick, Neil 31, 306
- Mercier, Louis-Sébastien 93, 307
- Messi Klára 267
- Midgley, Clare 61, 92, 307
- Miklós Livia 312
- Milbacher Róbert 135, 307
- Miller, Christopher L. 83, 86, 307
- Molnár György 207
- More, Hannah 105, 307
- Morris, Jonathan 20, 33, 65, 67, 68,
307
- Moser Luisa 266
- Moussa, Sarga 294, 296, 308
- Munck, Thomas 74, 307
- Nagy Géza 312
- Nagy Imre 278, 307
- Nagy János 7–9, 13, 19, 20, 22, 24, 25,
29, 36, 41, 42, 44, 45, 48, 52, 54,
56–59, 61, 103, 296, 302, 307
- Nagy József 130, 307
- Nagy Károly 142, 148, 176, 179, 307
- Napóleon (Bonaparte), első kon-
zul, később francia császár 119
- Newton, Isaac 164
- Ney Ferenc 288–290, 308

- Nyéki Vörös Mátyás 44, 57
- O'Dea, Michael 74, 308
- Orczy Lőrinc 100, 101, 139, 293, 297
- Ornelas, Kriemhild Coneè 312
- Pajor István 207, 308
- Pákh Albert 281, 308
- Pándi Pál 185, 186, 195, 308
- Pásztor Péter 301
- Perger Gyula 13, 308
- Petercsák Tivadar 303
- Petőfi Sándor 10, 185–188, 191, 193, 195, 196, 198, 201, 204, 205, 207–210, 214, 234, 246, 247, 298, 301, 302, 305, 306, 308, 309, 311, 313
- Picquenard, Jean-Baptiste 294
- Pirker Adolf 282, 309
- Pitt, William 51, 107, 112, 118
- Plumb, J. H. 306
- Pongrácz Lajos 253, 309
- Pretel, David 300
- Prévost, Antoine François 302
- Rabener, Gottlieb Wilhelm 59, 309
- Ratzky Rita 185, 309
- Raynal, Guillaume-Thomas 66–68, 70, 71, 75, 80, 81, 93, 100, 102, 309
- Rekettye Gábor 21, 268, 269, 271, 309
- Révai Miklós 293, 301
- Rigaud, André 116
- Robespierre, Maximilien François Marie Isidore de 108
- Roscoe, William 104, 106, 310
- Rousseau, Jean-Jacques 74, 308, 310
- Rózsahegy Edit 306
- Rózsavölgyi Márk 221
- Rudé, George 103, 310
- Sárközy Sz. Ferenc 137, 310
- Sárváry Antal 258, 305
- Sasku Károly 132, 310
- Schultheisz Gyula 312
- Scribe, Eugène 276
- Sennovicz Mátyás 44
- Singer József 267
- S. Laczkó András 10, 207, 310, 313
- Smith, Adam 164
- Stinchcombe, Arthur L. 66, 102, 310
- Sujánszky Antal 207, 208, 310
- S. Varga Pál 134, 171, 310
- Szabadfalvi József 297
- Szabó G. Zoltán 309
- Szabó Márton 303
- Szabolcs Katalin 312
- Szaitz Leó 13
- Szauder József 311
- Széchenyi István 124, 133, 137, 152, 153, 157, 158, 174, 175, 233, 280, 281, 311
- Szentkirályi Móric 249
- Szigetvári Iván 168, 195, 311
- Szjgyártó László 312
- Szilágyi Mariann 57, 311
- Szilágyi Márton 290, 311
- Szőke György 63, 68, 73, 81, 87, 311

- Takáts József 141, 223, 245, 251,
310–312, 315
- Táncsics Mihály 161, 312
- Tarnai Andor 311
- Tocqueville, Alexis de 141–146,
148–158, 162, 163, 166, 167, 169,
171–173, 175–182, 295, 298, 299,
301, 312, 314
- Toldy Ferenc 142
- Topik, Steven C. 29, 67, 68, 312
- Torkos Justus János 29
- Tóth Béla 206, 312
- Tóth Dezső 121, 122, 136, 312
- Tóth Lőrinc 124, 142–146, 190, 191,
193, 211, 230, 232, 246, 249, 263,
312, 313
- Toussaint Louverture, François-
Dominique 119
- Töröcsik Mária 21, 268, 269, 271,
309
- Trefort Ágoston 128, 129, 142, 161,
182, 183, 313
- Túri Sámuel 207, 218
- Tüskés Gábor 299
- Ueckmann, Natascha 302
- Új Károly 207, 313
- Ungvárnémeti Tóth László 44
- Vahot Imre 185, 190, 222, 232, 233,
255, 281, 282, 284, 313, 314
- Vajda Péter 125, 127, 128, 158–160,
171–173, 222, 263, 314
- Vajóth Géza 293
- Várad Szabolcs 306
- Várhelyi Ferenc 206, 314
- Vay Dániel 216
- Viga Gyula 297
- Vikol Katalin 142, 314
- Voltaire 70, 71, 74, 81–83, 88, 308,
314
- Vörösmarty Mihály 8, 12, 121, 122,
124, 134, 135, 137–143, 150, 153,
154, 161, 163, 166, 168, 170–180,
182, 183, 205, 206, 293, 300, 301,
306, 310, 312, 314, 315
- Waldapfel József 136, 315
- Walvin, James 14, 20, 24, 39, 41, 52,
65–67, 71, 83, 92, 315
- Watt, James 164
- Wéber Antal 298
- Weiershausen, Romana 302
- Wilberforce, William 51, 106, 117,
118, 293
- Yearsley, Ann 106, 315
- Závodszy Géza 21, 142, 180, 181, 315
- Zentai Mária 149, 315
- Zichy Antónia (Batthyány Lajos-
né) 207, 208, 214, 216, 221, 308
- Zichy Karolina (Károlyi György-
né) 207, 208, 214, 216, 221, 308
- Zsoldos Ignác 249

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

A sorozatban megjelent kötetek

1. PÉTER László: *Espersit János. Ismeretlen adatok Juhász Gyula és József Attila életéhez*, 1955.
2. VARGA Imre: *Szádeczky: Miscellania. Egy XVIII. századi versgyűjtemény ismertetése*, 1955.
3. FORGÁCS László: *Bajza és Belinszkij*, 1955.
4. FENYŐ István: *Az Aurora. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza*, 1955.
5. PUKÁNSZKYNÉ Kádár Jolán: *A drámaíró Csokonai*, 1956.
6. HEGEDÜS Nándor: *Ady Endre Nagyváradon*, 1956.
7. KOMLÓS Aladár: *Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében*, 1956.
8. FEJŐS Imre: *Vörösmarty arca*, 1956.
9. TRÓCSÁNYI Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez*, 1957.
10. ECKHARDT Sándor: *Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből*, 1957.
11. GERGELY Pál: *Arany János és az Akadémia*, 1957.
12. BARÁNSZKY-JÓB László: *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye*, 1957.
13. BUSA Margit: *A Thököly-kódex és kuruc kori versei*, 1958.
14. WALDAPFEL József: *Gorkij és Madách*, 1958.
15. SCHEIBER Sándor, ZSOLDOS Jenő: *Vajda János levelei Milkó Izidorhoz*, 1958.
16. SÜKÖSD Mihály: *Tudós Weszprémi István. Arckép a magyar felvilágosodás előtörténetéből*, 1958.
17. VÖRÖS Károly: *Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez*, 1958.
18. GÁLDI László: *Szenczi Molnár Albert zsoltárverse*, 1958.
19. MEZEI Márta: *Történeteszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, 1958.
20. FEKETE Sándor: *Petőfi, a segédszerkesztő. A költő ismeretlen írásaival*, 1958.

21. REJTŐ István: *Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon*, 1958.
22. NAGY Péter: *Szabó Dezső indulása*, 1958.
23. FÓNAGY Iván: *A költői nyelv hangtanából*, 1959.
24. POGÁNY Péter: *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823). I. Vásári ponyvairatok (A nyomda történetével és kutatási módszertanulmánnyal)*, 1959.
25. Jan MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor: *Balassi Bálint Szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, 1959.
26. HEGEDŰS Nándor: *Ady elnyeri a főváros szépirodalmi díját*, 1959.
27. REJTŐ István: *Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák*, 1959.
28. FENYŐ István: *Reformkori irodalmunk az egykorú orosz sajtó tükrében*, 1959.
29. RADÓ György: *Majakovszkijről*, 1960.
30. ZIMÁNDI István: *Péterfy Jenő és baráti köre*, 1960.
31. SÁFRÁN Györgyi: *Arany János és Rozvány Erzsébet*, 1960.
32. CSANDA Sándor: *A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar–szlovák kapcsolatai*, 1961.
33. MEZŐSI Károly: *Petőfi családja a Kiskunságban. Kiskunfélegyházi éle-tük*, 1961.
34. GERÉB László: *A munkásügy irodalmunkban 1832–1907. Tanulmányok*, 1961.
35. CSUKÁS István: *Ady Endre a szlovák irodalomban*, 1961.
36. MERÉNYI Oszkár: *Ismeretlen és kiadatlan Kölcsey-dokumentumok*, 1961.
37. KISS Ferenc: *A beérkezés küszöbén. Babits, Juhász és Kosztolányi ifjú-kori barátsága*, 1962.
38. ZRINSZKY László: *A Magyar Tanácsköztársaság emléke költészetünk-ben 1919–1945*, 1962.
39. CSAPLÁROS István: *Kraszewski és Magyarország*, 1963.
40. VARGA József: *Ady útja az „Új versek” felé*, 1963.
41. LENGYEL Géza: *Magyar újságmágnások*, 1963.
42. BARANYI Imre: *A fiatal Madách gondolatvilága*, 1963.
43. TAMÁS Attila: *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attilá-ig*, 1964.
44. GREZSA Ferenc: *Juhász Gyula egyetemi évei 1902–1906*, 1964.

45. MARKOVITS Györgyi: *Üldözött költészet. Kitiltott, elkobzott, perbe fogott kötetek, versek a Horthy-korszakban*, 1964.
46. KOMLÓS Aladár: *A szimbolizmus és a magyar líra*, 1965.
47. KUNSZERY Gyula: *A magyar szonett kezdetei*, 1965.
48. T. ERDÉLYI Ilona: *Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor*, 1965.
49. PÉCZELY László: *Tartalom és versforma*, 1965.
50. SZIKLAY László: *Az ifjú Hviezdoslav*, 1965.
51. POSZLER György: *Szerb Antal pályakezdése*, 1965.
52. CSAPLÁR Ferenc: *A Szegedi Fiatalkor Művészeti Kollégiuma*, 1967.
53. KÁNTOR Lajos: *Száz éves harc „Az ember tragédiájá”-ért*, 1966.
54. SZIGETI József: *A Balassi-Comoedia és szerzője*, 1967.
55. NIZSALOVSZKY Endre, LUKÁCSY Sándor: *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*, 1967.
56. CSATÁRI Dániel: *A Vásárhelyi Találkozó*, 1967.
57. SZABOLCSI Miklós: *A verselemzés kérdéseihez. József Attila: Eszmélet*, 1968.
58. RÓNAY László: *Az Ezüstkor nemzedéke*, 1967.
59. VARGA Imre: *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből*, 1967.
60. VARANNAI Aurél: *John Bowring és a magyar irodalom*, 1967.
61. POMOGÁTS Béla: *Kuncz Aladár*, 1968.
62. SCHWEITZER Pál: *Ember az embertelenségben. A háborús évek Ady-verseinek szimbolikus motívum-csoportjai*, 1969.
63. HORVÁTH János: *Vörösmarty drámái*, 1969.
64. FEKETE Sándor: *Petőfi, a vándorszínész*, 1969.
65. BALOGH László: *Asztalos István*, 1969.
66. D. BIRNBAUM Marianna: *Elek Artúr pályája*, 1969.
67. BARLA Gyula, *Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt*, 1970.
68. TAMÁS Anna: *Az Életképek. 1846–1848*, 1970.
69. T. ERDÉLYI Ilona: *Irodalom és közönség a reformkorban. Regélő Pesti Divatlap*, 1970.
70. H. LUKÁCS Borbála: *Szellemtörténet és irodalomtudomány. Vázlatok a Minerva köréből*, 1971.
71. NÉMETH G. Béla: *Tragikum és történetfelfogás. A századvégi tragikumvita*, 1971.

72. BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, 1971.
73. PÓR Péter: *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában. Justh Zsigmond és Czóbel Minka népiessége*, 1971.
74. KÖHÁTI Zsolt: *Sárközi György*, 1971.
75. KATONA Béla: *Krúdy Gyula pályakezdése*, 1971.
76. BÉNYEI Miklós: *Eötvös József olvasmányai*, 1972.
77. FEKETE Sándor: *Petőfi romantikájának forrásai*, 1972.
78. AGÁRDI Péter: *Rendiség és esztétikum. Gyöngyösi István költői világképe*, 1972.
79. MÁLYUSZ Elemér: *Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon*, 1973.
80. HOPP Lajos: *A Rákóczi-emigráció Lengyelországban*, 1973.
81. DERSI Tamás: *A századvég katolikus sajtója*, 1973.
82. MARTINKÓ András: *Költő, mű és környezet. Kérdőjelek a Petőfi-irodalomban*, 1973.
83. PÉTER Katalin: *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Síralmas panasz keletkezéstörténete*, 1973.
84. SIVIRSKY Antal: *Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében*, 1973.
85. TÖRÖK Gábor: *Lírai igefüggvények stilisztikája*, 1974.
86. PÓR Anna: *Balog István és a 19. század elejének népies színjátéka*, 1974.
87. SZALAI Imre: *A Vajda János Társaság*, 1975.
88. BÁN Imre: *A Karthausi Névtelen műveltsége*, 1976.
89. CZIGÁNY Lóránt: *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914*, 1976.
90. S. SÁRDI Margit: *Petrőczy Kata Szidónia költészete*, 1976.
91. SIPOS Lajos: *Babits Mihály és a forradalmak kora*, 1976.
92. KOLLIN Ferenc: *A Prager Könyvkiadó története*, 1977.
93. SZUROMI Lajos: *József Attila: Esmélet*, 1977.
94. NEMES István: *Radnóti Miklós költői nyelve*, 1979.
95. Amedeo DI FRANCESCO: *A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében*, 1979.
96. SZILÁGYI János: *A Népszava irodalompolitikája 1919 és 1929 között*, 1979.

97. OROSZ László: *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*, 1980.
98. BÉCSY Tamás: *A drámaelmélet és dramaturgia Csokonai művében*, 1980.
99. LICHTMANN Tamás: *Pap Károly*, 1979.
100. R. TAKÁCS Olga (szerk.): *Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára*, 1980.
101. GERSKOVICS, Alekszandr: *Petőfi és a színház*, 1980.
102. NAGY Sz. Péter: *Az idilltől az abszurdig. Gelléri Andor Endre pályaképe*, 1981.
103. KELEMEN Péter: *Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában*, 1981.
104. BÓNIS György: *Révay Péter*, 1981.
105. RUBIN Péter: *Francia barátunk, Auguste de Gerando (1819–1849)*, 1982.
106. KULIN Ferenc: *Hódíthatatlan szellem. Dózsa György és a parasztháború reformkori értékeléséről*, 1982.
107. POMOGÁTS Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*, 1983.
108. HOPP Lajos: *A lengyel irodalom befogadása Magyarországon 1780–1840*, 1983.
109. LACZKÓ András: *Ecset és toll. Rippl-Rónai József és az irodalom*, 1983.
110. PÉTERFFY Ida: *Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt*, 1985.
111. MARKOVITS Györgyi: *A magyar írók harca a cenzúra ellen (1919–1944)*, 1985.
112. MAY István: *A magyar heroikus regény története*, 1985.
113. DEME Zoltán: *Verseghy könyvtára*, 1985.
114. ANGYALOSI Gergely: *A lélek lehetőségei. Líra és szubjektumelmélet összefüggései a század eleji Magyarországon*, 1986.
115. BARTA János: *A pálya ívei. Kemény Zsigmond két regényéről*, 1985.
116. KOROMPAY H. János: *Műfordítás és líraszemlélet. Egy félszázad magyar Baudelaire-értelmezései*, 1988.
117. MARTINKÓ András: *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében*, 1988.
118. GÖMÖRI György: *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, 1989.
119. NEMESKÉRI Erika: *Cholnoky László*, 1989.
120. KEMÉNY Katalin: *Az ember, aki ismerte saját neveit. Szélmegjegyzetek Hamvas Béla Karneváljához*, 1990.

121. SANTARCANGELI, Paolo: *Magyarok Itáliában. Tanulmányok és előadások*, 1990.
122. KÚTFALVI Oszkár: *Újságpalaták*, 1991.
123. NÉMETH G. Béla: *Péterfy Jenő*, 1991.
124. GYENIS Vilmos: *Hermányi Dienes József (1699–1763)*, 1991.
125. HIMA Gabriella: *Kosztolányi és az orosz regény*, 1992.
126. SZÉLES Klára: *Henszlmann Imre művészetelmélete és kritikai gyakorlata*, 1992.
127. DERÉKY Pál: *A vasbetontorony költői. Magyar avantgárd költészet a XX. század második és harmadik évtizedében*, 1992.
128. KABDEBŐ Lóránt: *»A magyar költészet az én nyelvemen beszél«. A kései Nyugat-líra összegződése Szabó Lőrinc költészetében*, 1992.
129. KILIÁN István: *A minorita színjáték a XVIII. században*, 1992.
130. KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*, 1993.
131. NAGY Imre: *Nemzet és egyéniség. Drámairodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái*, 1993.
132. PINTÉR Márta Zsuzsanna: *A ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*, 1993.
133. TAXNER-TÓTH Ernő: *Rend, kételyek, nyugtalanság. A Csongor és Tünde kérdései*, 1993.
134. BOTKA Ferenc: *Déry Tibor és Berlin. A Szentől szembe és forrásvidéke*, 1994.
135. KRISTÓ Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*, 1994.
136. MEZEI Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, 1994.
137. KLANICZAY Tibor, KLANICZAY Gábor: *Szent Margit legendái és stigmái*, 1994.
138. VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*, 1995.
139. SZILI József: *Arany hogy istenül. Az Arany-líra posztmodernsége*, 1996.
140. P. MÜLLER Péter: *Drámaforma és nyilvánosság. A magyar dráma alakulása Örkény Istvántól Nádas Péterig*, 1997.
141. S. VARGA Pál: *Két világ közt választhatni. Világkép és többszólamúság Az ember tragédiájában*, 1997.
142. BAJZA Kálmán: *Az Athenaeum-per. Az első magyar sajtóper története*, 1997.

143. BERKES Tamás: *Sárkány Oszkár. Egy „apollonista” tudós derékba tört élete*, 1998.
144. SZABÓ G. Zoltán: *A kézirtatól a kiadásig. Kölcsey Ferenc verseinek szöveg-hagyománya*, 1999.
145. CSORBA Sándor: *Bessenyei György világa*, 2000.
146. HARTVIG Gabriella: *Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860)*, 2000.
147. VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században*, 2000.
148. BENE Sándor: *Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriájáról*, 2000.
149. SZILÁGYI Márton: *Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, 2001.
150. LUKÁCSY Sándor: *Petőfi eszmerokonai*, 2001.
151. TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva: *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században. Tanulmányok*, 2002.
152. MELCZER Tibor: *„Ha minden összetört...” Radnóti Miklós költészete utolsó versei tükrében*, 2003.
153. JÁSZBERÉNYI József: *„A Sz: SOPHIA’ Templomában látom én felszenelve NAGYSÁDAT”. A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség*, 2003.
154. NAGY Levente: *Zrínyi és Erdély. A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel*, 2003.
155. KELEMEN Zoltán: *Történelmi emlékezet és mitikus történet Krúdy Gyula műveiben*, 2005.
156. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna: *„Jöszte poétának”. Egy ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény*, 2005.
157. BAGI Dániel: *Gallus Anonymus és Magyarország. A Geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történet szemlélete a latin Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében*, 2005.
158. FÜZFÁ Balázs: *„...Sem azé, aki fut...” Ottlik Géza Iskola a határon című regénye a hagyomány, a prózapoétika, a hipertextualitás és a recepció tükrében*, 2006.
159. CSIBRA Zsuzsanna: *Tenyérvényi selymen végtelen tér. Kínai költők magyar fordításokban*, 2006.

160. TASNÁDI Attila: *Böloni György, a kritikus*, 2006.
161. LATZKOVITS Miklós: *A drámaírás gyakorlata a 16–17. századi Magyarországon*, 2007.
162. KNAPP Éva: „*Judit képit én viseltem*”. *Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok*, 2007.
163. VÖLGYESI Orsolya: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása*, 2007.
164. HEGEDÜS Béla: *Prodromus. Kalmár György (1726–?) világáról*, 2008.
165. CSÖRSZ Rumen István: *Szöveg szöveg hátán. A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, 2009.
166. BALOGH F. András: *Német–magyar irodalmi együttélések a Kárpát-medencében*, 2009.
167. BARTHA Katalin Ágnes: *Shakespeare Erdélyben. XIX. századi magyar nyelvű recepció*, 2010.
168. HAJDU Péter: *Tudás és elbeszélés. A Mikszáth-kispróza rejtelmek*, 2010.
169. WÉBER Antal: *Magyarország 1514-ben és 1848-ban. Történelmi regény vagy regényes történelem*, 2011.
170. SZÉNÁSI Zoltán: *A szavak sokféleségétől a Szó egységéig. Tanulmányok a 20. századi magyar katolikus irodalom témaköréből*, 2011.
171. N. MANDL Erika: *Színház a magyar sajtóban a két világháború között. A sajtóforrások szerepe az összehasonlító színháztörténeti kutatásokban, különös tekintettel a Napkelet és a Magyar Szemle színházi rovatára*, 2012.
172. DÁVID Gábor Csaba: „*Célunk tökéletesedésünk*”. *A nemzetnevelő Wes-selényi Miklós*, 2013.
173. RÓZSA Mária: *Pesti német nyelvű lapok a kultúraközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években*, 2013.
174. GERE Zsolt: *Szebb idők. Vörösmarty epikus korszakának rétegei*, 2013.
175. BALOGH Pirooska: *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, 2015.
176. GÁBORI KOVÁCS József: *A centralista Pesti Hírlap politikai stratégiái. 1844–1847, 2016.*
177. SZILÁGYI Márton: *Forrásérték és poétika. Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*, 2017.
178. TÓTH Zsombor: *A kora újkori könyv antropológiája. Kézírtas irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, 2017.

179. Czintos Emese: *Példától az olvasmányig. A (szép)historia a 16. század magyar irodalmában*, 2017.
180. Wirágh András: *Fantasztikum és medialitás. Kísértetek és írányomok a magyar prózában Nagy Ignáctól Szerb Antalig*, 2018.
181. Balázs-Hajdu Péter: *Zsengék, töredékek, kétes hitelűek. A Madách–Rimay-kódexek Szerelmes énekek című füzetének versanyaga*, 2019.
182. Molnár Péter: *Garázda Péter sorsdöntő évei*, 2019.
183. Tüskés Anna: „en-nemzetem külhoni híre-sorsa”. *Fejezetek a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok történetéből*, 2020.
184. Bódi Katalin: *Látágyakorlatok. Kontextusok Kazinczy Ferenc képzőművészeti tárgyú írásaihoz*, 2021.
185. Móra Tünde: *Utazás és hírnév. Wittenbergi magyar diákok latin nyelvű búcsúztatóversei (1560–1600)*, 2022.
186. Imre László: *Féléves folyóirat – Évszázados tanulságokkal. Szépirodalmi lapok (1853)*, 2022.
187. Tasi Réka: *Vana ludor imagine. Az imagináció kora újkori katolikus kontextusai*, 2023.
188. Molnár Antal: *Zsinatok háborújától a pannon illírizmusig. A magyar–horvát viszony újrafogalmazása a zágrábi zsinaton és Zaicz János pálos szerzetes emlékiratában (1634–1635)*, 2023.
189. Imre Mihály: *A fizikoteologizmus irodalmának hazai forrásai*, 2024.

